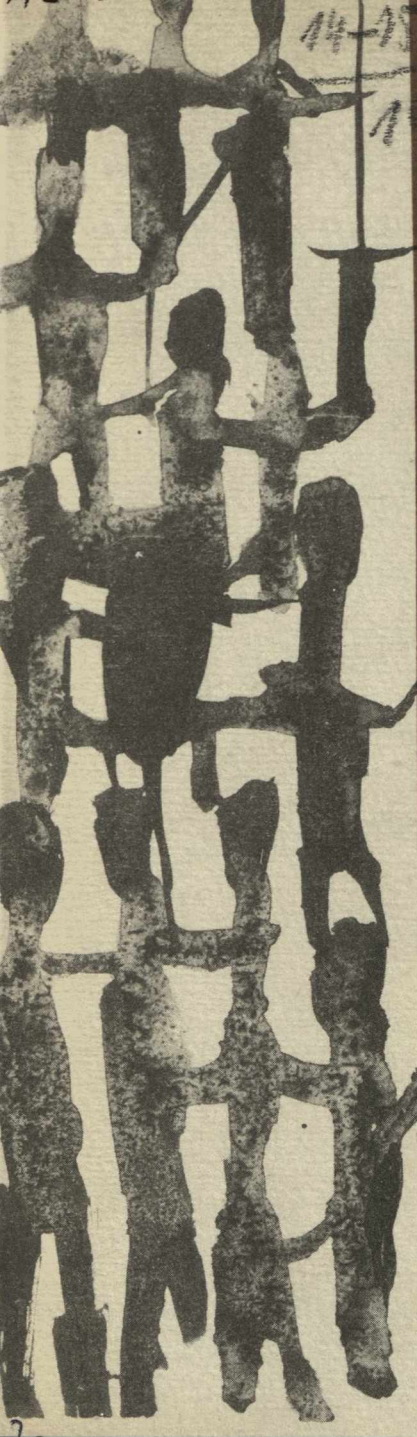

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁG TÖRTÉNET

14/15

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja

a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Szerkesztőbizottság: Borus József, Csatári Dániel, Dolmányos István,
Gonda Imre, H. Haraszti Éva, Jemnitz János, Kovács Endre
Szerkesztik: Makkai László (felelős szerkesztő) és Márkus László
Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1967.

14—15. sz.

TARTALOM

A középkori parasztság ideológiájának néhány problémája. (E. V. Gutnova)	1 oldal
A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései. (A. Soboul)	27
Történelem és struktúra az ember megismerésében. (G. Lantéri-Laura)	45
A közgazdasági modellek alkalmazása a középkori gazdaságtörténetben. (A. Maczak)	73
Az európai szocialista országok történetének elméleti és ideológiai kérdései a XX. században, a II. világháborúig. (R. Havrankova, Zd. Sladek, J. Valenta)	89
A történész és a történelem. (A. Schlesinger) . . .	111

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

SZEMLE

ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

Pokrovszkij válogatott művei. (Niederhauser E.)	119 oldal
A. D. Novicsev: Törökország rövid története. (Hegyi K.) . . .	123
Nemzetközi viszonyok Közép- és Kelet-Európában és his- toriográfiájuk. (Mucsi F.)	126
A. Boscolo: A középkori történelem forrásai. (Eöry É.) . . .	129

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

A. S. Atiya: Keresztesháború — kereskedelem — kultúra. (Mályusz E.)	131
M. N. Szmirin: A tiroli bányászok harca és Michael Gais- maier társadalmi-politikai programja. (Niederhauser E.) . . .	135
L. Krader: Mongol—török nomadizmus. (Bartha A.)	136
A belorussziai magánföldesúri városok fejlődése Szluck pél- dáján. (Niederhauser E.)	138
Lengyel textiltörténet. (Endrei W.)	144
Á. Paulinyi: A Garam menti vasművesség a XVIII. szá- zadban és a XIX. sz. első felében. (Niederhauser E.) . . .	146
Á. Paulinyi: A közép-szlovákiai bányászok társadalmi moz- galmai a XVIII—XIX. sz. fordulóján. (Niederhauser E.) . . .	150

POLITIKAI TÖRTÉNET

J. Hannak: Emberek és cselekedetek. (Somogyi É.)	153
J. J. Scheehan: L. Brentano életútja. (H. H. É.)	154
J.-P. Ollivier: Az októberi forradalom története. (Dolmá- nyos I.)	154
A. M. McBriar: A fábián szocializmus és az angol politika. (Jeszenszky G.)	155
H. Pelling: A Munkáspárt rövid története. (Jeszenszky G.) . . .	157
P. Angel: Eduard Bernstein és a német szocializmus. (Jem- nitz J.)	159
Beatrice Webb amerikai naplója. (Jemnitz J.)	161
F. Bikar: Szabó Ervin szerepe a magyarországi munkás- mozgalomban. (Mucsi F.)	162
P. Broué: A kínai kérdés a Kommunista Internacionáléban. (Jemnitz J.)	165
Sz. Linardátosz: Hogy érkeztünk el augusztus negyedikéig? (Szabó K.)	165
A. Balcells: A szindikalizmus és Barcelona, 1916—1923. (Jemnitz J.)	167
P. Ruszosz: A dicsőséges négy esztendő indulása. (Szabó K.) . . .	170
P. La Terza: 1943. október 13. Hadüzenet a hitleri Német- országnak. (Eöry É.)	172
Birkenhead: Lord Halifax élete. (H. Haraszi É.)	174

A. Bullock: E. Bevin élete és kora. A munkaügyi miniszter. (H. Haraszti Éva)	175 oldal
S. Carillo: És Franco után mi lesz? (Jemnitz J.)	176
G. Mannerheim emlékiratai. (Borus J.)	177
A kölni egyetem politikai tudományokkal foglalkozó inté- zetének sorozata. (Ságvári Á.)	182

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V. Váci utca 22.
A borítólapot tervezte: Bozóky Mária
671831 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

A KÖZÉPKORI PARASZTSÁG IDEOLÓGIÁJÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Nem szükséges bizonygatni a középkori paraszti ideológia problémájának fontosságát, mind a parasztság, mind pedig a feudális társadalom története szempontjából. Azonnal megjegyezzük, hogy paraszti ideológia alatt mi azt a világnézeti komplexumot értjük, amely jellemző a középkor parasztságára és amely magában foglalja a szociálpolitikai nézeteken kívül a vallásos, erkölcszetikai, sőt esztétikai nézeteket és ízléseket is. A marxizmus megalapítói az „ideológia”, „ideológiai felépítmény” kifejezéseket leggyakrabban éppen ebben a bővebb értelemben használták.¹

A paraszti ideológia történetét mint külön, önálló problémát a történeti irodalomban még nem dolgozták ki, azt mind a marxista, mind a polgári történetírásban csak más problémákkal kapcsolatban érintették, főleg a legnagyobb parasztfelkelések paraszti követeléseivel és paraszttakcióival kapcsolatban, a legnagyobb eretnek tömegmozgalmak elemzése kapcsán, valamint a középkori irodalmi és folklór emlékek vizsgálatánál. Ebben a legutóbbi vonatkozásban a paraszti ideológia kérdéseit a külföldi irodalomtudomány is érintette. A probléma ilyen töredékes megvilágítása esetén a kutatás módszereinek és módszerességének sok fontos kérdése — melyeket lejjebb érinteni fogunk — nemcsak eldöntetlen maradt, hanem azokat a szovjet középkori történetkutatás még csak fel sem vetette.

E cikk nem tart igényt e kérdések kimerítő tárgyalására, hiszen ez csak a különböző országok és kontinensek paraszti ideológiájának történetével foglalkozó számos konkrét tanulmány alapján lesz lehetséges.

Írásunk célja csupán az, hogy e kérdések közül a legfontosabbakat felvessük és megjelöljük megoldásuk útjait. A szerző ennek során főleg a középkori nyugat-európai (főleg angol) parasztság történetéből vett konkrét anyagra támaszkodik, és tekintettel arra, hogy a paraszti világnézet erkölcszetikai és esztétikai vonatkozásai még jóformán teljesen felderítetlenek, a pa-

raszti világnézet fejlődését a benne rejlő szociálpolitikai és valósi nézetek változása szemszögéből vizsgálja.

Különösen az a kérdés tűnik fontosnak és időszerűnek, melynek eldöntésében döntő eltérés van a marxista és a modern történetírás között: lehet-e beszélni a középkori parasztságnál saját külön önálló világnézet meglétéről, azaz a valóságnak sajátos, nemcsak emocionális, hanem a tudaton is áthatolt érzékeléséről? A mai polgári történetírás abbeli törekvésében, hogy kihangsúlyozza az éles eszmei és osztályellentétek hiányát a feudális társadalomban, egyre inkább tagadja a középkori parasztság önálló ideológiáját. Az ilyen megközelítés jellemző példája az oxfordi egyetem professzorának, G. R. Owstnak „Irodalom és szószék a középkori Angliában”² című, ténybeli anyagánál fogva érdekes könyve, amely nagy befolyást gyakorolt a mai angol—amerikai irodalomra. Owst azt tartja, hogy az egész középkori angol irodalom Chaucerig és Shakespeare-ig bezárólag, tartalmát, alakjait és stílusát tekintve a XII—XV. századi ortodox prédikátor-irodalom vetülete.³ A prédikáció, nem pedig a reális valóság volt a forrása e kor leleplező szatirikus irodalmának is, sőt még John Bull és más „szegény papok” üzeneteinek is. Sőt mi több, Owst egyenesen azt állítja, hogy mivel az egyszerű nép maga tudatlanságánál fogva nem képes kifejezni panaszait és az elnyomók iránt érzett gyűlöletét⁴, e szükségek és bánatok tolmácsolói nem a hivatalos egyház ellenfelei, a lollardok, hanem az ortodox prédikátorok voltak. Owst ezzel kizárja vizsgálódásaiból a paraszti ideológia vizsgálatát.

Engels ellentétes állásponton volt, úgy gondolva, hogy a néptömegeknek, különösen pedig a parasztságnak a középkorban megvoltak a maga jellegzetes nézetei, melyek élesen különböztek az egyházi feudális felfogástól, sőt még a városi polgárok nézeteitől is. Különösen kiemelte a paraszt-plebejus eretnekeket, megállapítván, hogy a parasztoknak az uralkodó nézettekkel ellenséges vallásos nézeteik voltak. Lenin rámutatott arra, hogy „amikor a parasztok a feudális földesurak ellen harcolnak, a földért vívott harcban a legerősebb eszmei impulzus az egyenlőség eszméje”⁵ — ezzel elismerte, hogy a parasztoknak saját szociálpolitikai nézeteik voltak. A szovjet és egyéb marxista történetírók ezt a középkori parasztfelkelések, valamint az eretnek és reformációs mozgalmak történetével foglalkozó számos konkrét tanulmánnyal bizonyították be. Nem tagadták a paraszti nézetek valósi színezetét, de materialista álláspontból kiindulva, meggyőzően rámutattak arra, hogy a valósi lepel mögött — amely lepelben Münzer Tamás, Dolcino,

az anabaptisták, a táboriták, a kései valdensek és mások nézetei jelentkeztek — az uralkodó egyházi-feudális ideológiával ellentétes népi, sőt néha még határozottabban — *paraszti* nézetek és hangulatok húzódtak meg.⁶ A szovjet kutatók vetették fel elsőnek azt is, hogy a középkori Európában sajátos népi kultúra létezett, melynek gyökerei a paraszti világnézetbe nyúltak vissza⁷ és amely élesen szembenállt az egyházi-feudális kultúrával.

De lehet-e ebből azt a következtetést levonni, hogy a középkori parasztságnak zárt, teljes ideológiája volt, ha mai értelmezése viszonylag magas fokú osztályöntudatot, az osztályharc céljainak több-kevesebb tudatosultságát, a nézetek és képzetek rendszerezésével, elméleti átgondoltságának bizonyos fokát tételezi föl? Nem esünk-e a modernizálás hibájába, amikor a középkori parasztsággal kapcsolatban az „ideológia” és a „világnézet” kifejezéseket használjuk, noha itt esetleg csupán a társadalmi tudat egyes szociálpszichológiai vonatkozású formáinak meglétéről kellene beszélnünk? Felfogásunk szerint hiba lenne a parasztság szellemi életét a középkor egész folyamán szociálpszichológiára visszavezetni, megtagadván tőle a sajátos eszmék és nézetek bizonyos összességét. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az „ideológia” vagy a „világnézet” fogalmak önmagukban egyáltalán nem kötelezően tételezik fel a világról, a társadalom életéről alkotott, a valóságot híven tükröző képzeteket. Ismeretes, hogy a marxizmust megelőző és osztálytartalmuk szerint legkülönbébb világnézetek, valamint a mai polgári világ egyes ideológiai áramlatai is hamisan tükrözték és tükrözik a reális valóságot, ami azonban nem gátol bennünket abban, hogy ezeket ideológiai vagy világnézetként tanulmányozzuk. Marx és Engels nem véletlenül használták az „ideológia” fogalmát az ilyen filozófiai rendszerek jelölésére.⁸

A fent elmondottakból kiindulva úgy véljük, a kérdés történész szemmel való vizsgálatánál el kell fogadni, hogy a középkori parasztságnak megvolt a maga ideológiája, a maga önálló osztályöntudata,⁹ mely távolról sem egyszerre vált a nézetek többé-kevésbé teljes komplexumává. Az életről és társadalmi helyzetükről vallott tisztán paraszti nézetek, a hűbérúrral vívott harcot ideológiai síkon tisztázó próbálkozások a parasztság körében már a korai középkorban felbukkantak. Később (Nyugat-Európában körülbelül a XIII. sz. közepén) ezek a kezdetben még elszigetelt és ellentmondó képzetek a nézetek bizonyos rendszerévé kezdtek formálódni. E rendszer szemben állt az uralkodó egyházi-feudális ideológiával, s különbözött a

városi polgárok ugyanebben az időszakban kialakuló ideológiájától is.

A paraszti ideológia tanulmányozásának legfontosabb feladatai: nyomon követni a paraszti világnézet kialakulásának útját, tisztázni benne az eszmék és emóciók, az ösztönös és tudatos arányát. E feladatokat nem lehet megoldani úgy, ha csak azoknak a megnyilvánulásoknak a vizsgálatára korlátozódunk, melyek közvetlenül a parasztfelkelésekkel kapcsolatosak és melyek főként szociálpolitikai követelések vagy programok formájában jelentkeztek.¹⁰ Bármilyen nagy fontosságú is a problémának ez a vonatkozása, (amely rendszerint a paraszti világnézet legkiugróbb forradalmi oldalát tárja fel előttünk), mégsem lehet az egyedüli. Először is azért, mert ezt tárták fel eddig a legjobban, legalábbis ami a legjelentősebb felkelésekre vonatkozik; másodszor, mivel a felkelések anyagából csak a parasztság szociálpolitikai ideológiáját lehet több-kevesebb teljességgel tanulmányozni, de azt is csak szokatlan, forradalmi körülmények között, amikor is a paraszti világnézet minden más oldala árnyékban marad; harmadszor és főleg pedig azért, mert ha a kutató csak ezeket a nagy mérföldköveket kíséri figyelemmel, akkor nem követheti nyomon a paraszti világnézet fejlődési dinamikáját egészében, hosszabb időszakon keresztül, nem követheti nyomon az antifeudális hangulat és az ennek megfelelő forradalom-előkészítő eszmék fokozatos növekedését, sem a paraszti ideológiában bekövetkező változásokat a forradalmi hullám elululásának pillanataiban. Ahhoz, hogy valamennyire is teljes képet alkothassunk a középkori paraszti ideológia sajátosságairól, tanulmányozni kell annak legkülönbözőbb megnyilvánulásait mind az egyes felkelések idején, mind a parasztság mindennapos életében és küzdelmében, nemcsak statikus, hanem dinamikus állapotában is, hosszabb időszakon keresztül.

Eléggé tág azoknak a forrásoknak a köre, amelyek az ilyen szélesen felvetett probléma megoldásához felhasználhatók. Két nagy csoportra lehet őket osztani — a tulajdonképpeni történelmi emlékekre és az irodalmi folklór emlékekre, melyek célunk szempontjából igen nagy jellegzetességgel bírnak.

Az első csoportba tartoznak a krónikák, az egyházi és kormányrendelkezések, a lázadó parasztok és különféle eretnekek ügyében folytatott levelezések. Ide lehet sorolni az információ jellegét illetően ezeknél tárgyilagosabb jegyzőkönyveket, melyeket a jobbágyparasztok hűbéruraikkal folytatott pereinek bírósági kivizsgálása során vettek fel a királyi kúriák (ott, ahol ilyen iratokat egyáltalán felfektettek és megőriztek, mint pél-

dául Angliában), a király, ennek hivatalnokai vagy a rendi gyűlések címére beadott paraszti petíciókat, a különböző földesúri iratokat, többek között a földesúri bíróságok jegyzőkönyveit. Az e fajta dokumentumokból jól nyomon lehet követni az érvényes általános állami jog sajátos paraszti értelmezését, sőt, gyakran a parasztok politikai képzeit is. Az eretnek-ségek történetére lényeges adatokat lehet meríteni az egyházi és világi bíróságok eretnek-perekben felvett jegyzőkönyveiből, valamint akár az eretnekektől, akár ellenfeleiktől származó hit-tudományi értekezésekből is.

A második csoport az irodalmi emlékek csoportja. Ezekben tükröződtek legközvetlenebbül a néptömegek szociálpolitikai, valamint etikai és esztétikai képzei. Sok országban különösen gazdag a XIII—XIV. században a latin vagy nemzeti nyelven írott politikai, szatirikus és moralizáló költészet (amely olyan hatalmas műalkotásokat is felölel, mint például Langland XIV. századbéli angol költő „William látomása Szántóvető Péterről” c. művét), valamint a különféle folklór emlék is. Utóbbiak között különösen értékesek az Észak-Európában széles körben elterjedt balladák, a lírai népdalok és elbeszélő költemények, mesék, közmondások és szólások, népi drámák. A paraszti ideológia tanulmányozási forrásául szolgálhat az eposz is abban az esetben, ha benne az igazi népköltés jelentős elemei maradnak fenn, melyeket még nem homályosított el a későbbi lovagi-feudális interpretáció. (Ilyenek például a skandináv szagák vagy az orosz bülinák.) Némi óvatossággal fel lehet használni a politikai és szatirikus irodalom ama műveit is, melyeket a parasztsággal szembenálló oldalról írtak, mivel ezek — bár mindig élesen negatív megvilágításban — nem ritkán részletesen jellemzik a paraszti tömegek nézeteit és cselekedeteit, viszonyukat az uralkodó osztályhoz.

Végül lehetetlen elhanyagolni az olyan irodalmi emlékeket, melyekben a paraszti ideológia elemei közvetve tükröződnek, mintegy megtört sugárban. Gondolunk az egyházi irodalom néhány alkotására — a szentek egyes élettörténeteire, zsánerelbeszélésekre, a prédikációkba beleszótt példázatokra, melyeket nyilván a nép ajkán élő témák hívtak életre. Igaz, az irodalmi és folklór emlékek használata közben nagy nehézségek merültek fel a forrás keletkezési időpontját illetően, különösen amikor a folklóról van szó. Nehézséget okoz az is, hogy bennük nem mindig lehet elválasztani a tisztán paraszti motívumokat a polgári (bürger), lovagi, sőt egyházi motívumoktól. De ezekért

a nehézségekért bőséges kárpótlást nyújt az ilyen emlékek gazdag tartalma.

A középkori paraszti ideológia-történet tanulmányozásában (akárcsak más ideológiai problémák tanulmányozásában is) a fő komplikációt az okozza, hogy a téma „kétszeres alárendeltségű”. A középkori paraszti ideológia ugyanis egyrészt elválaszthatatlan kapcsolatban állt a feudális társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerével és nem tanulmányozható ezektől elszakítva, másrészt egyik elemét is képezi e társadalom általános ideológiai felépítményének, és elválaszthatatlan kapcsolatban áll a középkori világnézet általános rendszerével is. Magától értetődően a reális valóságban a paraszti ideológia e két tényező bonyolult kölcsönhatásában fejlődött ki. De kutatáskényelmi okokból mi elválasztva tesszük vizsgálódásunk tárgyává a kérdésnek először az első, majd a második oldalát.

Mivel marxista szempontból az ideológiai felépítmény fejlődésében végső fokon a társadalom életének konkrét anyagi és szociális feltételei a döntőek, a középkori parasztság ideológiájának tanulmányozásában mindenekelőtt a parasztság anyagi létfeltételeit kell tanulmányozni. De ezenkívül figyelembe kell venni a paraszti lét más oldalait is: a falu mindennapi életét, a hűbérúrnak és a közösségnek, nemcsak mint agrár-, hanem mint szociális szervezetnek a falu életében játszott szerepét, a plébános és az egyház befolyását, az ünnepek és szertartások jellegét. Nyilvánvaló, hogy mindeme körülmények lényeges befolyást gyakoroltak nemcsak a parasztság szociálpszichológiájára, de ezen keresztül vallási, erkölcsi-etikai és művészei nézeteinek kialakulására is.

Mivel a feudális formáció aránylag lassan fejlődött ki és szociális viszonyait nagyfokú megszokottság és hagyománytisztetet jellemezte, a parasztság létfeltételei a középkor egész folyamán és minden országban sok közös vonást mutatnak. Termelő tevékenysége jellegét tekintve a középkori paraszt mindenütt a többi paraszttól, sőt még falubelijétől is elszigetelten élt és dolgozott. Ennek következménye volt szűk eszmei horizontja, az, hogy a parasztság soraiban az új eszmék és új nézetek csak lassan terjedtek, a parasztok konzervatívak voltak s gondolkodásmódjuk hagyományos jellegű.¹³ A parasztság soraiban évszázadokon át megmaradtak azok a képzetek, melyek nem ritkán a korai feudális, sőt a feudalizmus előtti korszakokban alakultak ki. Méltán jegyezte meg B. F. Porsnev, hogy a középkori paraszt gondolkodás ilyen állandó elemei közé tar-

toztak olyan fogalmak is, mint „közösség”, „igazság”, „szokás” és „hagyomány”.¹⁴

A középkori paraszti ideológia még állandóbb elemének tarthatjuk (legalábbis a nyugat-európai országokban) a monarchikus illúziókat, a „jó királyba” vetett hitet. Ezeket az illúziókat részben annak a politikai harcnak helytelen tartalmi értelmezése is táplálta, melyet a királyi hatalom az egész középkoron keresztül folytatott a nagy hűbérurakkal, de táplálta ezt az a szociális demagógia is, ami e harcot kísérte. Ez illúziók mélyebb gyökerei azonban a parasztságnak, mint osztálynak szociális természetében rejlettek. Marx megállapítása szerint — amely megállapítást teljes mértékben vonatkoztatni lehet a középkori parasztságra is — a parasztszok általában nem képesek megvédelmezni osztályérdekeiket saját nevükben.¹⁵ Nem véletlen, hogy a monarchikus illúziók a paraszti tömegeket rendszerint még a parasztfelkelések pillanataiban sem hagyták el. A parasztság elszigeteltsége és szűk látóköre eredményezte ideológiájának másik „állandó jellemzőjét” a középkorban: amikor a paraszttömegek részt vettek koruk társadalmi mozgalmiban, gyakran nem volt helyes elképzelésük „az azokat mozgóató erők természetéről, keletkezéséről és céljairól”.¹⁶ Ezért a maguk osztályfeladatait is lépten-nyomon hamisan értelmezték, monarchikus és vallásos jelszavakba öltöztették, megvalósíthatatlan célokat tűztek maguk elé, könnyen ráálltak tárgyalásokra, kiegyeztek ellenségeikkel, a hűbérurakkal, sőt még fegyveres osztagaik vezetését is rájuk bízták. Innét van a középkor valamennyi parasztmozgalmának ösztönössége, szervezetlensége, nem kellő mérvű tudatossága, ami végeredményben fatális vereségeik okozója is volt. A környező világról alkotott paraszti képzetek teljesen hamis voltának egyik legkirívóbb megnyilvánulása a középkori paraszti ideológia vallási formája volt...

A paraszti ideológia konzervativizmusa és maradisága első pillantásra azt a benyomást keltheti, hogy ez az ideológia teljesen mozdulatlan nemcsak a feudális korban, hanem az emberi történelem egész folyamán. Megbocsáthatatlan hiba lenne azonban, ha a középkori parasztság ideológiájának tanulmányozását valamiféle időtlen szociológiai általánosításokkal akarnók helyettesíteni. Arról van szó, hogy eltérően a rabszolgatartó és a tőkés társadalmaktól, amelyekben a parasztság nem alkotott alapvető társadalmi gazdasági erőt, a feudalizmusban az egyik alapvető antagonisztikus osztály és következőképp, a falusi termelő erők fejlődésének fő hordozója.

Ezen helyzete folytán a parasztság a feudalizmus alatt sok-

kal aktívabb szerepet játszott a társadalmi termelés fejlesztésében és az osztályharcban, mint a többi társadalmi formációban, habár megmaradt egységes osztállynak, nem esett szét, mint ahogy ez a fejlett rabszolgatartó és tőkés társadalmakban bekövetkezett. Ezért a középkori parasztság lelki életében különös élességgel ütköznek ki az önálló kistermelői osztály ideológiájának jellemző vonásai, többek között a fent felsorolt állandó, mozdulatlan, konzervatív elemek.

Másrészt mivel a parasztság sorsában végbement feudalizmus-korabeli változások a paraszti világnézetben is visszatükröződtek, benne az állandó, mozdulatlan elemek mellett változó, mozgékony elemeket is meg lehet különböztetni. E „változó jegyek” vizsgálata a mi szempontunkból fontosabb a középkor paraszti ideológiájának egész problémája szempontjából, mint a stabil, hagyományos elemek tanulmányozása: először is a kérdés dinamikus megközelítése lehetővé teszi, hogy világosabban lássuk a paraszti világnézet jellegzetességeit nem általában, hanem éppen a középkorra vonatkoztatva. Másodszor, csak a paraszti ideológia „változó jegyeinek” tanulmányozása teszi sok tekintetben lehetővé a parasztság, mint osztály evolúciójának újszerű megvilágítását és megértését. Végül, a „változó jegyek” tanulmányozása teszi lehetővé, hogy nyomon kövessük a paraszti eszmék és képzetek fejlődési folyamatát annak teljes konkrétságában, az egyes országok parasztságára jellemző eltérő sajátosságokat is figyelembe véve.

Bár ezek az eltérések elég jelentősek, mégis lehetségesnek tartjuk a középkori paraszti nézetek legfontosabb fejlődési szakaszainak felvázolását. E fejlődési szakaszok a parasztság helyzetében és osztályharca jellegében bekövetkezett változásokkal függtek össze. [E szakaszok időrendi kereteit a nyugat-európai anyagból kiindulva vázoltuk fel és az nyilvánvalóan nem alkalmazható Európa más területeire vagy más kontinensekre. E periodizáció alapját képező elveknek azonban elképzelésünk szerint általánosabb jelentősége is lehet.]

A paraszti ideológia evolúciójának első szakasza a korai középkort öleli fel (Nyugat-Európában a VIII—X. századot), amikor a parasztság osztályharca még „magának a feudális termelési módnak a megteremtésére” irányult.¹⁷ Ez mind a személyileg még szabad, mind a már függő helyzetben lévő parasztok részéről a földtől való megfosztás és jobbágy-sorba döntés folyamatával való tömeges szembeszegülésben nyilvánult meg. Az ilyenféle mozgalmak lehettek lokálisak, vagy felölelhettek összefüggő nagy területeket. E mozgalmak ideológiai ki-

fejezése rendszerint a szabad faluközösség régi szokásainak visszaállítására irányuló követelés volt. Vallási lepelbe öltöztetésükre gyakran a pogányság visszaállítására irányuló felhívás szolgált. Mindkét jelszó világosan kifejezett antifeudális tartalmú, de tisztán negatív jellegű volt, és még az ősközösségi társadalom viszonyai között kidolgozott, már idejétmúlt elképzelésekre támaszkodva, nem volt sem rendszerbe foglalva, sem elméletileg megfogalmazva.

A nyugat-európai paraszti osztályharc és ideológia fejlődésében a következő szakasz a feudalizmus második időszakának kezdetével köszönt be (Nyugat-Európában a XI—XIII. században). Ekkorra a parasztság jobbágyi sorba döntése a legtöbb országban már régen befejezett tényvé vált. A „régirendhez” való visszatérés lehetetlensége már nyilvánvalóvá vált a parasztság túlnyomó többsége előtt. Osztályharca ebben az időben már nem annyira a feudális rend, mint inkább a hűbéri kizsákmányolás további fokozása ellen irányul. Megnyilvánulási formái: a parasztság menekülése a városokba, az újonnan gyarmatosított vidékekre, a felemelt hűbéri szolgáltatások teljesítésének megtagadása, a földesúri robot hanyag végzése, szembeszegülés a faluközösségi földek hűbérurak részéről történő foglalásai ellen. Túlsúlyban vannak a harc passzív és szűk lokális formái — az egyes faluközösségeken és birtokokon belül, s a harc csak ritkán csap át a hűbérurakkal való fegyveres összecsapásokba. Ez a harc, különösen a centralizált országokban, a leggyakrabban a parasztok és hűbéruraik földkérdésekben keletkezett pereiben nyilvánul meg. E pereket királyi törvényszékek tárgyalták, általában a parasztok, de néha a hűbérurak keresete alapján. A legbősegebb ilyen anyagot Anglia és Franciaország története szolgáltatja,¹⁸ de hasonló konfliktusokra került sor nemcsak Nyugat-, hanem Kelet-Európa más országaiban is.¹⁹

E harcban, melyben a faluközösség mindig nagy szervező szerepet játszott, Európa legtöbb országában ugyancsak „az ősi szokások védelme” szolgált eszmei öltözködés, de ennek a jelszónak itt most sok tekintetben más a jelentése. Most már nem az ősközösségi szokásokról volt szó, hanem azokról a feudális szokásokról, melyek a faluközösség végleges jobbágysorba döntése folyamán alakultak ki. Az osztályharcnak ezen a szakaszán a középkori parasztságnak még nem alakult ki valamennyire is egységes világnézete, nem voltak meghatározott pozitív eszményeik sem szociálpolitikai, sőt még vallási téren sem.

Nyugat-Európa országaiban a paraszti ideológia történeté-

nek következő fontos szakasza a XIII. sz. közepétől a XV. század végéig terjed. Ezekben a századokban az áru—pénz viszonyok kifejlődésétől függően egyes országokban hamarabb, más országokban később, de megkezdődött a feudális gazdálkodás robotrendszerének válsága. E válság éles és sokoldalú eltolódásokat eredményezett a paraszti tömegek helyzetében. Ez eltolódások konkrét formáinak minden sokrétűsége mellett is mindegyikben közös volt az, hogy a járadék kommutációjával összefüggésben először nyílt lehetőség a parasztság és különösen annak tehetős felső rétege személyi felszabadítására. De ugyanakkor a paraszti tömegek, különösen azok középső és alsó rétegeinek kizsákmányolása is jelentősen megnövekedett a kommutációs járadék emelése, a részleges hűbérúri reakció, vagy mindkettő egyidejű jelentkezése folytán. A parasztság rétegekre tagozódásának jelentős erősödése néhány országban, különösen Angliában, a XIV—XV. században eléggé népes, kisközségi, mezőgazdasági bér munkássá változott paraszti réteg kialakulásához vezetett.

Azokban az országokban, ahol rendi monarchiák alakultak ki, ezt a folyamatot az adóelnyomás fokozódása kísérte, ez pedig a parasztságra nehezedő terheket szaporította. Ugyanebben az irányban hatott az egyház fokozódó zsarolása, amely különösen felháborító volt a néptömegek szemében, mert hátterében ott állt az „evangéliumi szerénység” prédikálása, s ezek a prédikációk a hivatalos egyház képviselőitől eredtek, többek között a „kolduló barátoktól”. Lényeges változások mentek végbe a falu életmódjában is. A piaccal, a városokkal való mindennapos kapcsolat, a mezőgazdasági idénymunkások gyakori vonulásai az ország egyik vidékéből a másikba, a falubeliek sorsában bekövetkezett éles változások, egyesek gyors meggazdagodása, mások tönkremenetele — mindez megbontotta az egyes közösségek zárkózottságát és megszokott életformáját. A parasztok látóhatára a városokból vagy az ország más vidékeiről átvett új fogalmakkal és képzetekkel gazdagodott. Kifejlődött és megerősödött a szolidaritás érzete, nemcsak az egyes közösségeken, hanem tágasabb területeken belül is, közös követelések és közös jelszavak terjedtek el.

Az osztályharc új szakaszába lépett. Megváltoztak a formái: az előző korszakban még túlsúlyban volt helyi jellegű, gyakran rejtett megmozdulások tömeges, nyíltan lázadó, gyakran fegyveres fellépésekké nőttek át, melyek tetőpontjukat a XIV—XV. sz. legjelentősebb parasztfelkeléseiben érték el. Ilyenek voltak a Dolcino-felkelés, a Jacquerie, Wat Taylor

felkelés, és Szegény Konrád felkelése Németországban, a XV. századbeli parasztfelkelések Spanyolországban, a táboríták mozgalma Csehországban. Megváltozott e harc tárgyi tartalma is. A harc már nem a hűbérurak legelviselhetetlenebb sanyargatásai ellen folyt, hanem a hűbéri rend legfontosabb pillérei, elsősorban a parasztok személyi függősége, a jobbágyrendszer ellen ott, ahol ez megvolt. Bár a parasztság alapvető tömege ebben az időszakban még nem lépett fel nyíltan a feudális földtulajdon ellen, objektíve tekintve a harc már a szabad kisparaszti művelésű földbirtoklás megszilárdításáért folyt.

Ezeknek az új feladatoknak feleltek meg a parasztság fejlődési folyamatában keletkezett új eszmények és képzetek, melyek a XIII. szd. eleje óta fokozatosan meghatározott nézetrendszerré formálódtak össze. A parasztság ideológusai ekkor nézeteiket néhány, főleg a korai kereszténységből átvett általános elméleti tétellel kísérelték meg megindokolni. E korszak paraszti ideológiájának jellemző vallási kifejezése volt a nagyszámú paraszt-plebejus eretnekség. Ha Angliát vesszük, ahol talán a legteljesebben felderítették a XIII–XIV. szd.-beli parasztság történetét, megfigyelhetjük, hogy a parasztság körében számos új eszme terjedt el, így például a jobbágyrendszer felszámolása feltétlen szükségességének eszménye. Ez az eszme, mely általános formában világosan Wat Tyler felkelésében jutott kifejezésre, a parasztság tudatában már jóval ez előtt megszületett, a XIII. szd. végén, a XIV. szd. elején, és megmutatkozott a hűbérurakkal lezajlott helyi összecsapásokban és perekben, melyekben a parasztok különböző ürügyekkel kísérelték meg személyes szabadságuk kivívását,¹⁸ azután pedig a XIV. szd. második felétől kezdve, megnyilvánult ez az eszme a tömeges „szövetségekben” és „összeesküvésekben”, melyek ugyancsak a személyi függőségből és az ezzel kapcsolatos robotból és jobbágysorból szabadulást tűzték céljukul.¹⁹ Kétségtelenül ezzel az eszmével volt összefüggésben a paraszti munka szentségéről kialakított elképzelés is, amely különösen jellemző volt erre a korra. Így például a névtelen „Földművelő Énekében” (a XIII–XIV. szd. fordulójáról) arról van szó, hogy „a lovag minden gögje a szegényparaszt munkájára támaszkodik”.²⁰ Ez az eszme a maga teljességében Langland poémájában tárul fel, ahol a költő a szántóvető munkáját magasztalja, mint az emberiség tökéletesedésének és megváltásának legfontosabb eszközét,²¹ vagy John Bull híres prédikációjának szavai-
ban: „A hűbéruraké a szabad idő és a fényűző kastély, a mienk

meg a gond, a munka és a mezőn a szél. Viszont tőlünk, a mi munkánktól származik az, ami az államot fenntartja”.²²

Újdonság volt a XIII—XIV. századbeli angol parasztság számára a „rendek egyenlősítésének” eszméje is, amely a paraszti függőség felszámolására irányuló követelésnek és a paraszti munka dicsőítésének mintegy általánosítását és elméleti alapját képezi. Tisztán kicsendül ez már a korai lollardok prédikációiból („Amikor Ádám szántott és Éva szőtt, ki volt akkor a nemes?”), közvetlen kifejezésre jut az 1381. évi Smithfieldi Programban és nem tűnik el a paraszti tömeg tudatából Wat Tyler felkelésének elfojtása után sem. Jellemző volt, ahogy a yorkshire-i parasztok közt 1392-ben elterjedt dal zengett: „Mi lennénk a legutolsó csirkefogók, ha belenyugodnánk abba, hogy eltűrjük a falusiak lenézését, mindegy, hogy nagyok vagy kicsik részéről”.²³ Új volt az is, hogy a parasztokban elég világosan tudatosult az egész államapparátussal szembeni ellenséges érzületük (a király személyének kivételével). Ez készítette az 1381. évi felkelőket arra, hogy a legfontosabb gazdasági és szociális követeléseken kívül számos, azelőtt szokatlan politikai követelést is támasszanak, többek között egy új demokratikus monarchia eszméjét, melynek élén a közvetlenül saját paraszti alattvalóira támaszkodó király állana, és amely monarchiában nem lennének gonosz hivatalnokok és kapzsi hűbérurak.

A XV. századot még egész Nyugat-Európában az általunk felvázolt harmadik időszakhoz lehet sorolni. Ebben az évszázadban az angol parasztság társadalmi helyzetében és tudatában újabb eltolódások következnek be. Amíg korábban a parasztság osztályharcában a fő impulzus az a törekvés volt, hogy megváltoztassák a gazdasági és a szociális helyzetet, de politikai követeléseket csak járulékosan támasztottak, a XV. szd. elejétől kezdve, amikor a jobbágysági függőség és a hűbérúri reakció fenyegetése Angliában fokozatosan felszámolódik, a személyileg már szabad parasztok önálló kisgazdasága viszonylagos felvirágzásának rövid időszaka következett be. Összefüggésben azzal, hogy a jobbágyság eltörlésére irányuló követelés aktualitását veszítette, a parasztmozgalmakban a politikai követelések léptek előtérbe — az adóteher könnyítése, a parlamenti választások szabályozása, a rossz tanácsadók menesztése, a feudális viszálykodások megszüntetése — azaz azoknak a terheknek az eltörlése, melyek ebben az időszakban a szabad parasztságot a legérzékenyebben érintették.

Anglia példája a legvilágosabb, de lehet, nem elég tipikus, mivel a paraszti ideológia fejlődési dinamikája, a parasztság-

nak, mint osztálynak végbement evolúciója ott gyorsabban játszódott le, mint más országokban, és még a feudális rend kezei között csaknem teljesen be is fejeződött. De a középkor története második és harmadik szakaszának paraszti ideológiáját más országokban is analóg vonások jellemezték. Ha Franciaországban és Olaszországban a XIV. században már nem is merült fel a jobbágyrendszer megszüntetésének kérdése (ott az ugyanis lényegében már meg volt szüntetve), azért ez országok parasztsága előtt sem volt idegen a rendi egyenlőség eszméje, mely olyan tisztán megmutatkozott a Dolcino-felkelésben,²⁴ és lényegében a Jacquerie-ben is az uradalmak, kastélyok, a hűbéri privilégiumokat tartalmazó okiratok stb. tömeges és rendszeres elpusztításában.²⁵ A német parasztság a XV. és azután még a XVI. szd. elején is kitartóan kiadta a jobbágyrendszer eltörlésének jelszavát, és ennek megfogalmazása igen közel állt a rendi egyenlőség követeléséhez.²⁶ Amint tudjuk, ugyanezek az eszmei motívumok megvoltak a táboríták tanaiban is.

A XVI. században új szakasz kezdődik a nyugat-európai középkori parasztság történetében. A legfejlettebb országokban a parasztság helyzete egyszeriben megváltozik az elsődleges felhalmozással és a kapitalista viszonyok megszületésével kapcsolatban. Ez időszak parasztmegmozdulásainak jellemző vonása, hogy a gazdasági és szociális követelések ismét az előtérbe kerülnek, többek között sok esetben a hangos, nyílt földkövetelés — kezdve attól a szerény jelszótól, hogy adják vissza a parasztnak a közösségi legelőket (Ket 1549. évi felkelésének programjában, vagy a sváb parasztok 12 pontjában az 1524—25. évek németországi parasztháborújában), egészen a „vagyonai egyenlőség” követeléséig Münzer programjában, később pedig az angol diggerek programjában, amellyel a parasztság legszegényebb, tönkrement rétegei az „egyenlő földhasználatra” irányuló törekvésüket fejezték ki, ami tárgyilagosan nézve azt jelentette, hogy a feudális viszonyokat a falun új, polgári viszonyokkal kell pótolni. De még ebben a későbbi időszakban is a paraszti ideológia gyakran burkolózott paraszti-plebejus típusú reformációs tanok vallási köntösébe, olyanokéba, mint amilyen Münzer Tamás vagy az anabaptisták tanítása volt.

A paraszti világnézet, minden állandósága és hagyománytisztelete ellenére, lassan ugyan, de mégis csak fejlődött. Az állandó elemek együtt éltek benne a változó és mozgékony elemekkel, mintegy az ellentétek egységét alkotva.²⁷ Előbbi elemeket meghatározta a parasztságnak, mint a kistermelők osztályának a középkor egész folyamán fennállott természeti válto-

zatlansága; utóbbiak az ennek az osztálynak a helyzetében a társadalom fejlődésének mérvében bekövetkezett változásokból folytak. Úgy hisszük, bizonyos közös törvényszerűségeket lehet megfigyelni abban az arányban, amely szerint a paraszti világnézetben ezek az állandó és változó értékek a parasztság történetének különböző szakaszain keveredtek. Mindenekelőtt, minél lassabban haladt a parasztság fejlődése egyik vagy másik országban, annál maradibbak és mozdulatlanabbak maradtak annak képviselői; minél gyorsabban fejlődött a parasztság, annál nagyobb szerephez jutottak ideológiájában a mozgékony, változó elemek. Ezért van az, hogy a korai középkorban például a parasztság nézeteiben a konzervatív elemek voltak túlsúlyban. Később, különösen a XIII. századtól kezdve, a paraszti világnézetben egyre nagyobb szerepet kezdtek játszani az új eszmék, a társadalom új elvek szerinti átépítésének tervei, háttérbe szorítva annak konzervatívabb vonatkozásait. Még erősebben kezdtek kirajzolódni ezek az új, mozgékony és progresszív elemek a parasztság ideológiájában a XIV—XVII. században. Az új eszmék, a forradalmi lázongás és a tudatossági elemek aránya észrevehetően nőtt a paraszti ideológiában a paraszti tömegmozgalmak pillanataiban (valamint ezek előkészületi időszakában), de ez leverésük után gyorsan lehanyatlott, és akkor ismét a konzervatív vonatkozások kerültek előtérbe.

Ha a paraszti ideológia változó és állandó elemeinek arányát elemezzük, figyelembe kell venni a parasztságnak a XIII. századtól kezdve egyre fokozódó vagyoni rétegződését is, ami arra vezetett, hogy a különböző paraszti rétegekben saját helyzetükre, a fennálló viszonyok kívánatosnak látszó megváltoztatására, a vallásra és az egyházra vonatkozóan szerfözlött eltérő nézetek alakultak ki. A XIII—XIV. században a parasztság ideológiájában, valamint az erre az időszakra eső parasztmozgalmakban fokozott tisztasággal lehet megkülönböztetni két tendenciát. Az egyik tendencia a jómódú és középparasztság hangulatát és törekvéseit fejezte ki, a másik a szegényparasztságét. Természetes, hogy a konzervativizmus, a politikai következetlenség, a kompromisszumokra való hajlandóság, amelyek, mint megállapítottuk, a parasztság egészére jellemzőek, a parasztság felső rétegénél voltak a legerősebbek. Ezzel szemben az új, forradalmibb eszmék, vallási és etikai nézetek, az a törekvés, hogy a fennálló rendet döntő módon megváltoztassák, a legkönnyebben a szegényparasztság soraiban terjedt, a szegényparasztság kapta fel ezeket fegyverül.

De még ha mindezeket a különbségeket figyelembe is

vesszük, akkor sem szabad megfélekezni arról, hogy a középkori parasztság — akár szegény, akár gazdag rétegeinek — világnézetét egészében véve az ismert konzervativizmus és a forradalmi lázongás közötti élesen kiütköző ellentmondásosság jellemezte. Ez ideológiai ellentmondások alapját a parasztság helyzetében meglévő ellentmondások okozták, hiszen a parasztság egyrészt a kizsákmányolt mezőgazdasági dolgozók, másrészt viszont az erősen fejlett tulajdonérzékkel rendelkező kisgazdák osztálya volt.²⁸

Amikor a középkori paraszti ideológia fejlődéséről beszélünk, szem előtt kell tartanunk még egy körülményt: az elesett, kizsákmányolással elnyomott, írni-olvasni nem tudó középkori paraszti tömegek nem voltak képesek arra, hogy a saját helyzetükkel és a társadalommal, harcuk feladataival, céljaival és eszközeivel kapcsolatos kifejezetten gyakorlati eszmék és képzetek megalkotásánál önmaguktól feljebb tudjanak emelkedni. Zavaros szociálpolitikai vágyaikat és reményeiket, vallási és etikai nézeteiket rendszerint nem tudták általánosítva és rendszerbe foglalva kifejezni. Ezért, amikor a XIII—XVI. században a paraszti világnézet befejezettebb, általánosabb és elméletibb formákat ölt, ez rendszerint a parasztság egyes vezéreinek és ideológusainak tevékenységében és propagandájában jut a legvilágosabban kifejezésre, akik viszont gyakran a társadalom műveltebb rétegeihez tartoznak, elsősorban a papsághoz. Ebben nincs semmi csodálatos, hiszen, mint tudjuk, még a proletariátus osztályharcába is kívülről, az értelmiség képviselői vitték be a tudatosság magasabb formáit és az elméletet (többek között a szocializmus tanait is).²⁹ Bár a paraszti ideológia kialakulásában bizonyos szerepet játszottak a parasztfelkelések olyan vezérei és vezetői is, akik korábban maguk is parasztok voltak, ezek az ideológusok legtöbbször mégis papi emberek soraiból kerültek ki. Ebből a tényből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy ezek a vezetők számukra idegen, az ortodox papságtól átvett eszméket és képzeteket erőszakoltak rá a paraszti tömegekre, amint ezt például Owst hiszi. Amikor a papságnak a középkori paraszti ideológia kidolgozásában játszott szerepéről beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy azok a klerikálisok, akik az elnyomott parasztság eszmei vezéreiként léptek fel, parókiái lelkészek, vándorprédikátorok voltak, mint John Bull vagy a lollard Swinderby, szegény szerzetesek, mint Segarelli vagy Dolcino, tanulmányaikat be nem fejezett teológusok, mint William Langland, azaz az egyházi hierarchia legalsó lépcsőfokán állottak. Többször ma-

guk is a parasztság vagy a városi szegénység soraiból kerültek ki, a nép között éltek, jól ismerték és megosztották a néppel a nélkülözést és a gondokat, és az általuk kidolgozott ideológiai elképzelések, bármily elvont és vallási köntösben jelentkeztek is, mindig szoros kapcsolatban állottak a parasztság legfontosabb szükségleteivel és törekvéseivel, s ellenségesen álltak szemben az uralkodó osztály ideológiájával.

Amint már feljebb megjegyeztük, a középkori paraszti ideológia problémájának van még egy másik oldala is — mégpedig az a kérdés, mi volt ennek az ideológiának a helye és szerepe a középkori társadalom szellemi és eszmei életében. Abban a jogos törekvésünkben, hogy a paraszti ideológiát szembeállítsuk a kizsákmányolók osztályának egyházi, feudális ideológiájával, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a paraszti ideológia a feudális társadalom olyan általános kulturális és szellemi légkörében fejlődött, melyben az uralkodó osztály szellemi diktatúrája valósult meg. Ezért a paraszti világnézet nem mehet túl annak a „gondolkodási anyagnak” a keretein, melyet a feudális társadalom az előző nemzedékektől kapott.³⁰

Azok a vallási képzetek, melyekkel e kor „gondolkozási anyaga” át volt hatva, elkerülhetetlen következményei voltak a középkori kultúra általános színvonalának és az egyház által az intellektuális művelődésre gyakorolt monopóliumnak.³¹

Annak a kérdésnek az eldöntésénél, milyen jellegű és milyen fokú volt a vallás és az egyház negatív befolyása a középkori paraszti világnézetre, szem előtt kell tartanunk, hogy ez a befolyás nem volt sem egyetlen, sem kizárólagos. A paraszti képzetek kialakulásához a hivatalos egyházi dogmán kívül „gondolkozási anyagként” szolgáltak a kereszténység előtti, pogány vallások és az ezekkel kapcsolatos erkölcsi elvek is, melyek gyökereikkel az ősközösségi rend viszonyaiba nyúltak vissza³² és eszmei ősalapját képezték a folklór-műveknek, mítoszoknak és hősi mondáknak. Hogy ezek az egész középkor folyamán éppen a paraszti környezetben éltek szívósan tovább, ez nézetünk szerint nemcsak a paraszti gondolkodás hagyománytiszteletében leli magyarázatát. Ezekben a képzetekben jutott kifejezésre az ösztönös tiltakozás a keresztény erkölcsöt megalázó, a hivatalos egyházi-feudális ideológia ellen. Ezért kívánnak a paraszti ideológia hasonló megnyilvánulásai különösen gondos figyelmet a kutató részéről. A hivatalos keresztény dogma paraszti ideológiára gyakorolt befolyása egy másik vonatkozásban is korlátozott volt: a parasztság ideológusai még

ebben a dogmában is azt keresték, ami a legjobban megfelelt antifeudális beállítottságuk kifejezésére, és ezt mindenekelőtt a korakeresztény képzetek relikturnaiban találták meg. Végző fokon ezekre épült a középkor valamennyi eretnek tanítása, ezek segítségével fogták fel elméletileg a legfontosabb szociális követeléseket.

Az egyház által a parasztok lelki életére gyakorolt befolyás a hivatalos ideológiának a pogány és korakeresztény eszmékkel folytatott szakadatlan és elkeseredett harcában öltött formát. Ebben a harcban a népi képzetek is nem ritkán gyakoroltak befolyást az ortodox ideológiára, kompromisszumra kényszerítve utóbbit. Az egyház miközben arra törekedett, hogy a nép körében elterjedt korakeresztény eszméket különösen azok eretnek formájában ártalmatlanná tegye és ezért erőteljes harcot folytatott ellenük, saját demagóg céljai érdekében bizonyos mértékben maga is kénytelen volt ezeket felhasználni. Ezért hívta életre a kolduló rendeket, ezért engedte meg tudatosan, hogy a XIII—XIV. századbéli hivatalos prédikációkban elég élesen bírálják a kapzsi és kicsapongó papokat, a könyörtelen gazdagokat és a rossz hivatalnokokat.

Nyilvánvaló, hogy ott, ahol Owst és a vele hasonló gondolkodásúak az egyház egyértelmű befolyását látják, a valóságban ellentétes irányzatok harca folyt, mely ugyanakkor a paraszti ideológia „állandó” és „változó” elemei közötti ellentmondásokat is tükrözte, de tükrözte azt a harcot is, mely ama (eredetüket tekintve rendkívül különféle) hagyományos gondolkodási formák között folyt, melyekre a paraszti ideológia támaszkodott. Ezen irányzatok tényleges kölcsönkapcsolatát csak minden egyes esetben külön elvégzett konkrét kutatás során lehet feltárni. Fölmerül ezzel kapcsolatban még egy másik kérdés: milyen kritériumok segítségével lehet a középkor eszmei életének közös folyamából leválasztani a paraszti áramlatot az egyházi-feudálisról, a polgáriról (mellyel hosszú időn keresztül sok közös vonása volt), vagy — ami a legnehezebb — a plebejusról. E kritériumok meghatározásánál nyilvánvalóan a parasztság és a feudális társadalom minden más szociális rétegének helyzete közötti különbségekből kell kiindulni.

Erre az általános elvre támaszkodva fogjuk megkísérelni e kritériumok összegezését. Szociálpolitikai téren, ahol ezeket a kritériumokat a legegyszerűbb kiválasztani, a tulajdonképeni paraszti ideológia megnyilvánulását mi mindenekelőtt a paraszti jellegű gazdasági követelések támasztásában és indokolásában látjuk, még akkor is, ha ezek nem irányultak köz-

vetlenül a társadalom átalakítására ... (A robot, a személyi függőség, a közösségi földek visszaadása stb.)³³

A paraszti világnézet egyik jellemzője a feudális államapparátussal szemben megnyilvánuló ellenséges érzület, párosulva a monarchikus illúziókkal és a „jó rabló”, a szegények és megbántottak védelmezőjének eszményével. A paraszti szociálpolitikai ideológia egyik legvilágosabb megnyilvánulása — az egyenlődiség eszméje annak a középkorban előforduló mindkét változatában: a társadalmi rendek egyenlőségének és a vagyonegyenlőségnek az eszméje. Az előbbi jelszó, Engels megállapítása szerint polgári eredetű,³⁴ és azt néha a városiakok radikálisabb elemei is hangoztatták. A paraszti tömeg jogfosztottsága és elnyomottsága folytán a parasztok ezt a jelszót nemcsak mindig könnyen megértették, hanem azt rendszerint következetesebben is védelmezték, mint a városi polgárság. A társadalmi rendek egyenlőségére irányuló követelés nem annyira a polgári, mint inkább a paraszt-plebejus eretnekekre, nem annyira a városi, mint inkább a parasztfelkelésekre volt jellemző.³⁵ Ezért ahol ezt az eszményt szociálpolitikai programkövetelményként hangoztatták, ott benne a paraszti világnézet tükröződése látható. A vagyonegyenlőség eszméje a középkorban rendszerint a paraszt-plebejus elemek nézeteit tükrözte és „természetadta reakció a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek ellen”; ilyen körülmények között „egyszerűen a forradalmi ösztön kifejezése és ebben, és csak ebben leli igazolását”.³⁶ Valahányszor a parasztmozgalomokban ezt a jelszót hangoztatták (Dolcino, John Bull, a baloldali táboriták, Münzer Tamás), ott az nem annyira átgondolt kommunista eszményeket fejezett ki, mint inkább a földnek a parasztság legszegényebb rétegei számára életbevágóan fontos, egyenlő újrafelosztását. Nem véletlenül hangoztatta Lenin, hogy az egyenlőség eszméje „a parasztmozgalom szempontjából a legforradalmibb eszme, nemcsak abban az értelemben, hogy politikai harcra ösztönöz, hanem abban az értelemben is, hogy a mezőgazdaságnak a feudális csökevényektől való gazdasági megtisztítására sarkall”.³⁷ Így tehát az, ha a forrásokban az egyenlődiség eszméje a két variáns bármelyikében előfordul, meggyőző érv amellet, hogy az paraszti vagy paraszt-plebejusi eredetű.

A tulajdonképpeni paraszti ideológia kihámozásának nem kevésbé fontos kritériuma lehet nézetünk szerint a naív paraszti monarchizmus is. A paraszti ideológiára bizonyos szakaszában — amint már megállapítottuk — jellemző volt az az erkölcsi elv, amely feldicsőítette a paraszti munkát és a földművelő

parasztot, élesen elítélt mindenféle semmittevést és aktívan viszonyult a valósághoz, ellentétben az egyház által terjesztett passzív szemlélődéssel.

Vallási téren a paraszti ideológia meghatározásának legfontosabb kritériuma az eretnkség nyílt, dogmatikus megfogalmazása, különösen akkor, amikor az a korai kereszténység eszméire hivatkozik. Itt csaknem mindig lehetetlen szétválasztani a paraszti vallási nézeteket a plebejusiaktól, néha a keresztény-plebejus eretnkségeket a polgáritól. A XI—XIII. szd. időszákára vonatkozóan Engels helyesen mutatott rá az eretnkségek osztatlan jellegére.³⁸ A legutóbbi idők kutatásai azt mutatják, hogy ezt néha még a későbbi időszakok eretnkszmogalmaira vonatkozóan sem könnyű megtenni (a német—osztrák valdensek, a kései lollardok mozgalmai stb.), amelyekben a polgárok tömegein kívül a paraszt-plebejus tömegek is részt vettek. Itt a közös kritériumon kívül kiegészítő kritériumokat is fel kell használni, és az eretnekeket nemcsak hivatalosan bevallott dogmatikájuk szempontjából kell elemezni, hanem a hittételek gyakorlati interpretációja szempontjából is. E hittételeket a mozgalom néhány képviselője gyakran demokratikusabb szellemben értelmezte. Így történt ez például a kései lollardok mozgalmában, ahol sokan Wyclif tanításait kissé másféppen értelmezték, mint Wyclif legközelebbi tanítványai és követői.³⁹ Ez azt a gondolatot sugallja, hogy olyan esetekben, amikor nehéz meghatározni, hogy egyik vagy másik eretnkség tisztán polgári, vagy paraszti-plebejus jellegű-e, eltérő csoportosulásokat vagy irányzatokat kell keresni annak keretein belül.⁴⁰ Magától értetődően legfontosabb kritérium az eretnksmozgalom tagjainak szociális összetétele és az a hallgatóság, melyhez a mozgalom propagandistái fordultak. A paraszti vallási nézeteknek bizonyos árnyalatai voltak akkor is, amikor azok nem nyílt eretnkségek formájában jelentkeztek. Jellegzetes ismertetőjelüknek kell tekinteni többek között azt is, hogy a keresztény szertartásokban, különösen faluhelyen, megörögződtek a pogányság feljebb már említett maradványai.

A népköltésben és irodalomban a paraszti képzetek felismerésének fő kritériumául természetesen a bennük kifejtett szociálpolitikai nézetek szolgálnak, melyekről fentebb már szó volt. Ezenkívül azonban az egyik vagy másik irodalmi emlék népi eredetének mutatójául szolgálhat a nemzeti nyelv használata (legalábbis a XIII. szd. végéig, a XIV. szd. elejéig), a formája, szemléletessége, többek között a valóság benne található realiztikus ábrázolása, mely élesen különbözött az egy-

házi szimbolikusságtól és e kor lovagi irodalmára jellemző fantasztikumtól, valamint a nyers, eleven népi szatíra.

Ha e különféle kritériumokat felhasználjuk, akkor a középkorra jellemző közös vallási forma mögött, melybe a paraszti képzetek gyakran burkolóztak, több-kevesebb pontossági fokkal fel lehet fedezni azok valóságos eszmei és szociális tartalmát, azt, hogy miben álltak szemben a hivatalos egyházi-feudális ideológiával. Ebben áll a középkori paraszti világnézet kutatásának egyik legfontosabb és legnehezebb feladata.

A középkori paraszti ideológia tanulmányozása még egy fontos kérdést vet fel: hogyan hatottak vissza a parasztság körében kialakult képzetek a parasztságnak, mint osztálynak a fejlődésére és a parasztság osztályharcára? Ez a kérdés kapcsolatos azzal a fentebb már érintett problémával, hogy milyen volt a középkori parasztság társadalomtudatában a pszichológiai és eszmei momentumok aránya, a valóság adekvát és nem adekvát tükrözésének, az ösztönösségnek és tudatosságnak az aránya. E kérdés felvetése azért is fontos, mert a parasztmozgalmak ösztönösségének irodalmunkban szokásos kidomborítása az első pillantásra mintha ezt a problémát általában eloszlathatná. Így például B. F. Porsnev azt állítja, hogy a parasztfelkelések tanulmányozása közben nem szabad a paraszti eszmék kutatását alapul venni, nem kell „idealizálni a parasztfelkeléseket, a parasztok harcánál is többre becsülve azok gondolatait”.⁴¹ B. F. Porsnev fő érve abban foglalható össze, hogy a parasztok rendszerint „nem annyira valamiért, mint inkább valami *ellen* harcoltak, nem annyira valamely világos célért, mint inkább ellenségeik ellen”, hogy eszméik „sokkal sekélyebbek voltak, mint harcuk objektív tartalma”, és hogy végül a parasztmozgalmak objektív tartalma és eszmei köntösük között rendszerint a legmélyebb eltérés mutatkozott.⁴² E megállapítások közül sok általában helyes. Ez azonban a mi felfogásunk szerint egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a paraszti ideológia rendkívül aktív szerepet játszott a parasztság, mint osztály fejlődésében, és antifeudális harcában.

A paraszti tömegek számára még a körükben keletkezett negatív eszméknek is nagy mozgósító jelentősége volt, föltéve, ha azok forradalmi jellegűek voltak, azaz ha a fennálló rend aláadására vagy likvidálására irányultak.⁴³ Keletkezésük ösztönös jellege önmagában még nem cáfolja, hogy aktív hatással voltak a mozgalom menetére. Ehhez járul, hogy távolról sem minden képzet keletkezett olyan ösztönösen, magának a felkelésnek a pillanatában, kellően nem tudatosult impulzusként.

Mint arra már fentebb rámutattunk, ezek a képzetek nem ritkán fokozatosan érlelődtek, és már jóval a felkelés előtt valamilyen elméleti, legtöbbször vallási megalapozást kaptak. Például a jobbágyrendszer likvidálásának eszméje Angliában a XIV. században 15—20 évvel az 1381. évi felkelés előtt keletkezett, Németországban — a XV. század végén — 20—30 évvel a parasztháború előtt. Amikor a parasztek szociális ösztönük hangjának engedelmeskedve a gyűlölt hűbérurakat irtották, akkor ösztönösen cselekedtek, de ha emellett a személyi függőség megszüntetését követelték, hivatkozva „az isteni jogra”, akkor már bizonyos, a tudatukban kialakult eszmék hatása alatt cselekedtek, és ezek az eszmék cselekedeteikben is rendkívül aktív szerepet játszottak.

De a parasztság a negatív eszméken kívül pozitív eszméket is kidolgozott. Igaz, hogy ezek sok esetben egyáltalán nem feleltek meg az objektív feladatoknak és a mozgalom lehetőségeinek, mert antifeudális törekvéseiket gyakran öltöztették vagy reakciós utópia formájába (ilyen volt az ősközösségi rend vagy a pogányság visszaállításának követelése a korai középkorban, vagy az egyház korakeresztény szervezete visszaállításának, és a demokratikus muzsik-monarchia visszaállításának követelése a későbbi időszakban); vagy misztikus vallási formába (paraszt-plebejus típusú eretnek mozgalmak), vagy rendkívül progresszív, de korukhoz képest utópista követelmények formájába (rendi és vagyoni egyenlőség, vagyonközösség) — a középkor második és harmadik időszakában.^{44, 45} A követelések időszerűtlensége miatt azonban mégsem lehet egyszerűen figyelmen kívül hagyni azt a hatást, melyet az ilyen illuzórikus elképzelések a paraszti tömegek életére és harcára gyakoroltak.

A középkori paraszti ideológia bonyolultsága és ellentmondásossága, az irodalomban gyakran homlokegyenest ellentétes értékeléseket eredményezett, a féktelen idealizálástól annak a maradiság, tudatlanság és reakció bátyjaként való elmarasztalásáig. Összefoglalva a végső következtetéseket, el kell ismerünk, hogy a parasztság életében és harcában a középkor egész folyamán erősebb volt az ösztönösség, mint a tudatosság, hogy ideológiája csak homályosan volt elválasztva szociális pszichológiájától. A tudatosság elemei főleg a parasztság szociálpolitikai nézeteinek körében nyilvánultak meg, amely társadalmi tudatának éppen „legideologizáltabb” területe volt. A középkori parasztságra jellemző eszmék általános mérlegében túlsúlyban voltak a társadalomról, s benne elfoglalt helyzetükről, a paraszti harc céljairól és feladatairól alkotott nem adekvát

elképzelések a valóság adekvát érzékelésével szemben. A paraszti tömegekre fejlődésük bizonyos szakaszán jellemző egyes racionális eszmék és világnézetük tudatos elemei ebben az időszakban sohasem tudták gyökeresen megváltoztatni az antifeudális parasztmozgalmak ösztönösségét, sohasem tudták biztosítani e parasztmozgalmak győzelmét — egészen addig, amíg lehetővé nem vált szövetségük először a polgársággal, később pedig a proletariátussal. Amikor a jelenkor szempontjából nézve elismerjük ennek az értékelésnek abszolút helyességét, nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a paraszti ideológia történetét történeti szemlélettel kell megközelíteni. Ha ezt tesszük, azonnal kiderül, hogy bármily erős is volt a középkori parasztság életében az ösztönös elem, összevetve a tudatos eszmékkel, mégis, akkori társadalomtudata színvonalát tekintve, ez a parasztság magasan fölötte állt az ókor parasztságának, s általában az ókor elnyomott osztályainak.⁴⁶

A parasztság mint osztály növekedése mérvében a paraszti ideológia már a középkor második időszakában elkezdte kidolgozni a negatívumokon kívül a maga pozitív szociálpolitikai programjait is. Néhány paraszti eszme, így például a rendi egyenlőség, vagy a vagyonszövetség és vagyoni egyenlőség eszméje, bizonyos mértékben megelőzte a későbbi idők polgári, sőt szocialista szociálpolitikai programjait is. Ebben az időben, különösen pedig a kései középkorban, bizonyos mértékben már arról is beszélhetünk, hogy a parasztság körében megszülettek az osztályöntudat elemei. Egyes országokban már a második időszakban voltak olyan parasztcsoportok, melyek bizonyos mértékben tudatára ébredtek a parasztság, mint osztály közösségének, szembehelyezkedtek a hűbérurak osztályával és időnként odáig emelkedtek, hogy megértették a feudális állammal való harc szükségességét. Éppen az osztály- és politikai öntudat ezen elemeinek megkezdődött konszolidációja eredményezte bizonyos mértékig a XIV—XVII. századbeli parasztmozgalmak hatalmas lendületét, viszonylagos tartósságát, sőt néhány időleges sikerét. Ugyanezek segítették elő azt is, hogy a parasztság, mint osztály, Nyugat-Európában személyileg még a feudalizmus korában mindenütt felszabadult.

Következésképp nem szabad megelégednünk arról sem, hogy a középkori parasztság ideológiája lényeges fejlődést jelentett a kizsákmányolt tömegek osztályöntudatának fejlődésében. A feudális társadalmi viszonyok között, amikor még nem volt sem polgárság, sem proletariátus, a paraszti ideológia volt az antifeudális tömegharc legfontosabb motorja, ez ásta alá a

társadalom pilléreit és végső fokon ez segítette elő a feudális rend bukását, a haladóbb, tőkés viszonyok kialakulását.

E. V. GUTNOVA cikke
a Voproszű Isztorii 1966. 4. számában.
Csekély mértékben lerövidítve.

JEGYZETEK

A szerkesztőség háláját fejezi ki A. Z. Asrafjannak, A. A. Ziminnek, E. I. Indovának, Ja. A. Levickijnek, B. F. Porsnevnek, A. A. Preobrazsenszkijnek, Sz. D. Szkazkin akadémiкусnak, E. M. Staermannak és V. I. Sunkovnak, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának, amiért részt vettek e tanulmánynak folyóiratunk által megszervezett megvitatásában.

¹ Lásd *Marx—Engels*. Művei. 13. kötet 7. old.; 3. kötet 25. old., magyarul; 21. kötet 312—314. old., oroszul.

Marx—Engels. Válogatott művei II. kötet, Budapest, 1963., 483, 486—487. old.

Ugyanilyen széles értelemben határozza meg az „ideológia” fogalmát a „Szovetszkaja filozsofszkaja énciklopedija” II. kötet, Moszkva, 1962., 229. old., valamint a „Kratkij filozsofszkij szlovar” is. Moszkva, 1963.

² G. R. Owst. Literature and Pulpit in Medieval England. Oxford, 1961.

³ Ugyanott, 8., 23. és 166. old.

⁴ Ugyanott, 216. old.

⁵ *Lenin*. Művei. 12. kötet, 349. old. Bp. 1954.

⁶ Lásd M. M. Szmirin. Narodnaja reformacija Tomasza Mjuncera i Velikaja Kreszt'janszkaja vojna.

N. A. Szidorova. Ocserki po isztorii rannej gorodszkoj Kul'turü vo Francii. Moszkva, 1953. 1. és 2. fejezetek.

Sz. D. Szkazkin. Isztoriceszkie uszlovia voszsztaniya Dol'csino. (Megjelent a „Dokladü szovetszkoi delegacii na X. mezsdunarodnom Kongressze v Rime c. kötetben, Moszkva, 1955.)

Ugyanö. Pervoe poszlanie Dol'csino. Megjelent az „Iz isztorii szocial'no-politiceszkih idej” c. kötetben, Moszkva, 1955.

A. N. Csisztozvonov. Reformacionnoe dvizsenie i klaszszovaja bor'ba v Niderlandah v pervoi polovine XVI.v. Moszkva, 1964.

I. Macek. Tabor v guszitszkom revoljucionnom dvizsenii. I. kötet. Moszkva, 1959.

⁷ N. A. Szidorova. Idézett mű.

⁸ Lásd például *Marx—Engels*. Művei. 3. kötet, 17—18., 24. old., magyarul.

⁹ Ugyanilyen álláspontot fejtett ki nemrég C. Bobinszka lengyel marxista történész „Probelü v isztocsnikah. Metodologiceszkij analiz” c. tanulmányában, melyben a különfajta történeti források marxista megközelítésének módszereit jellemezve, egyben a néptömegek társadalmi tudata fejlődéstörténetének sok érdekes kérdését is érintette. Megjelent a „Voproszű isztorii” 1965. évi 6. számában.

¹⁰ E téren a szovjet kutatók terjedelmes ténybeli anyagot gyűjtöttek össze és sok értékes munkát alkottak, s bennük szélesen megvilágították a paraszti ideológiának ezt a vonatkozását. Sz. D. Szkazkin, M. M. Szmirin, A. N. Csisztovonov, N. A. Szidorova fentebb már említett munkáin kívül:

A. V. Konokotin. Zsakerija 1358 vo Francii. Megjelent az Ivanovói Állami Pedagógiai Intézet „Ucsenüe zapiszki” c. kiadványában, XXXV. kötet, 1964.;

V. F. Szemenov. Ogorazsivanija u klaszszovaja bor'ba kreszt'jansztva v XVI.v. v Anglii. Moszkva, 1949.;

Ju. M. Szaprükin, Nacsalo irlandszkogo voszsztanija. 1641—1852. Megjelent a „Szrednüe veka” 23. évfolyamában, 1963.;

B. F. Porsnev. Narodnüe voszsztanija vo Francii pered Frondoj. Moszkva, 1948.;

Ugyanő. Feodalizm i narodnüe maszszü. Moszkva, 1964.

¹¹ Lenin szavai szerint a feudális falu ilyen körülmények között is „bizonyos hálózata a kis helyi piacoknak, amelyek összekapcsolták a kistermelők apró csoportjait, akik elszigetelt gazdálkodásuk, a közöttük fennálló középkori válaszfal és a középkori függőségnek a maradványai szétforgácsoltak”. Lásd Lenin. Művei. 3. kötet, 389. old. Bp., 1956.

Lenin rámutatott, hogy „a kis földtulajdon még a kapitalizmus születésének viszonyai között is lassította a termelő erők fejlődését, mert talpalatnyi földjéhez láncolja a dolgozó parasztot, mert megtartja az elavult technikát és megnehezíti, hogy a földet bevonják a kereskedelmi forgalomba”. Lenin, Művei. 6. kötet. 128. old. Bp., 1953.

A középkori parasztságra teljes mértékben illik Engelsnek az a jellemzése, melyet a XIX. század közepe francia parasztjáról adott: „A paraszt elszigeteltsége egy félreeső faluban, amelynek kis létszámú lakossága csak a nemzedékekkel változik, a megerőltető, egyhangú munka, amely minden jobbagyságnál inkább röghöz köti és amely apáról fiúra mindig ugyanaz marad, az összes életviszonyok stabilitása és egyhangúsága, amelyben a család lesz a legfontosabb, legdöntőbb társadalmi viszonyra — mindez a paraszt látókörét a legszűkebb határok közé szorítja, amelyek a modern társadalomban egyáltalán lehetségesek.” Marx—Engels. Művei. 5. kötet, 451. old., magyarul.

¹² B. F. Porsnev. Feodalizm i narodnüe maszszü. 310—312. old.

¹³ Marx—Engels. Művei. 8. kötet, 187. old., magyarul.

¹⁴ Marx—Engels. Művei. 5. kötet, 451. old., magyarul.

¹⁵ A. I. Neuszühin. Vozniknovenie zaviszimoszti kreszt'jansztva kak klaszsza rannefeodal'nogo obscsesztva zapadnoj Evropü. Moszkva, 1956. 397. old.

¹⁶ E. A. Koszminszkij. Iszszledovanija po agrarnoj isztorii Anglii XIII.v. Moszkva, 1947. VIII. fejezet.

F. Hilton. Kreszt'janszkoe dzviszenie v Anglii do 1381. g. Megjelent: „Szrednie veka” VII. évfolyam, 1955.

M. A. Barg. Iszszledovanija po isztorii anglijszkogo feodalizma v XI—XIII.v. Moszkva, 1962., 364—369. old.

E. V. Gutnova. Vozniknovenie anglijszkogo parlamenta. Moszkva, 1960. 123—137. old.

A. V. Konokotin. Bor'ba za obscsinnüe zemli vo fráncüzszkój derevne XII—XIV.v. „Szrednie veka” X. évfolyamában, 1957.

¹⁷ A parasztság mindennapos osztályharcának bírói perekben megmutatkozó vetületéről lásd:

V. P. Susarin. Kreszt'janszkoe voszsztanie v Transzil'vanii. Moszkva, 1963. 162. old.

C. Bobin'szka említett cikke. Megjelent a „Voproszű isztorii” 1965. évi 3. számában, 78. old.

A. A. Zimin. Osznovnűe etapű i formű klaszszovoj bor'bű v konce XV—XVI.v. Megjelent a „Voproszű isztorii” 1963. évi 3. számában, 40—41. old.

¹⁸ Részletesebben lásd E. A. Koszminszkij, E. V.

Gutnova, M. A. Barg fent idézett munkáiban.

¹⁹ Lásd „Anglijszkaja derevnja v XIII—XIX.v.” Dokumentumgyűjtemény. E. A. Koszminszkij és A. D. Udal'cov szerkesztésében. Lenin-grád, 1935., 129. old.

²⁰ „Hresztomatija po isztorii szrednih vekov.” II. kötet. Moszkva, 1963. 318—320. old.

²¹ W. Langland. Videnie Uil'jama o Petre Pahare. Moszkva—Lenin-grád, 1941. 200., 217., 219., 221., 233., 245., 247. old.

²² Idézve D. M. Petrusevszkij. Voszsztanie Uota Tajlera c. munkájából. Moszkva, 1916., 188. old.

²³ „The Peasant Rising and the Lollards.” London, 1899. 19—20. old.

²⁴ Lásd: Sz. D. Szkazkin. Pervoe poszlanie Dol'csino.

Ugyanő. Isztoriceszkie uszlovija voszsztanija Dol'csino.

²⁵ A. V. Konokotin. Zsakerija 1358. g. vo Francii.

²⁶ Lásd „Kreszt'janszkie voszsztanija v Germanii pered reforma-ciej”. Dokumentumgyűjtemény Szaratov, 1961. 23., 56—57., 63., 97. és más oldalakon.

M. M. Szmirin. Ocserki isztorii politicseszkoj bor'bű v Germanii pered reformociej. Moszkva, 1962. VII. fejezet.

Ugyanő. Narodnaja reformacija Tomasza Mjuncera i Velikaja kreszt'janszkaja vojna. VII—VIII. fejezetek. Megjelent a „Hresztomatija po isztorii szrednih vekov” III. kötetében. Moszkva, 1950. 124—125., 126—127., 129—133. oldalakon.

²⁷ Nagyon tanulságos, hogy Lenin a XX. század eleji orosz parasztságra vonatkozóan is a társadalmi tudat hasonló ellentmondásosságát állapította meg, rámutatva arra, hogy annak ideológiája kifejezte a „gyűlöletet, a jobb élet vágyát, a múlt lerázásának óhaját — de kifejezte az ábrándozásban, a politikai nevelés hiányában, a forradalmi tehetetlenségben megnyilvánuló éretlenséget is”. Lenin. Művei. 15. kötet, 207. old. Bp., 1955. Lenin úgy vélte, hogy a tömegek forradalmi harca, de ugyanakkor e harcra való felkészületlenségük egyformán magyarázhatók a korszak történelmi és gazdasági viszonyaival. (Ugyanott.)

²⁸ Az ismert konzervatív gondolkodásmód és a király közbenjárásába vetett naiv hit jellemzőek voltak még az olyan radikális vezérekre is, akikben inkább a parasztság szegényebb rétegeinek ideológusait lehetett látni. Ilyen volt többek között Wat Tyler, aki életével és az általa vezetett mozgalmak bukásával fizetett ezekért az illúzióért.

²⁹ Lásd Lenin. Művei. 5. kötet, 386—387. old. Bp., 1953.

³⁰ Emlékeztetünk arra, hogy Engels élete utolsó éveiben kitartóan hangsúlyozta, hogy az eszmék fejlődésének bizonyos önállósága van, a társadalom gazdasági alapjának fejlődéséhez viszonyítva. Kimutatta Engels többek között azt is, hogy az ideológus bármely téren „olyan anyagot talál, amely az előbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött, és ezeknek az egymást követő nemzedékeknek az agyában a fejlőd-

désnek önálló, saját útját járta végig". *Marx—Engels*. Válogatott művei. II. kötet, 486. old., magyarul.

³¹ Ezeket az erkölcsi elveket könnyen nyomon követhetjük az olyan dokumentumokban, mint az 1391. évi Mailandi Program, a Parasztháború korának „Tizenkét Cikkelye”, valamint a XIII—XIV. század politikai költészetében, Langland poémáiban és számos más forrásban.

³² A történészek, filológusok, etnográfusok és folkloristák már a XVIII—XIX. században felfigyeltek arra, hogy a pogány hittételek és szokások, az ezekkel kapcsolatos erkölcsi elvek a középkorban legtovább éppen a parasztság körében maradtak fenn. Lásd *Dzs. Kok'jara*. Isztorija fol'klorisztiki v Evrope. Moszkva, 1860.

³³ Ilyen követelésekre példákat lehet találni a Mailandi Programban, vagy az 1524—1525. évek cikkelyében.

³⁴ *Marx—Engels*. Művei. 20. kötet, 104—105. old., magyarul.

³⁵ *Marx—Engels*. Művei. 7. kötet, 335—336. old., magyarul.

³⁶ *Marx—Engels*. Művei. 20. kötet, 106. old., magyarul.

³⁷ *Lenin*. Művei. 12. kötet, 349. old. Bp., 1954.

³⁸ Lásd *Marx—Engels*. Művei. 7. kötet, 336. old., magyarul.

³⁹ Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet Engels egy érdekes megjegyzésére, amit a kései lollardokkal kapcsolatban tett. Azt mondja róluk, hogy a flagellánsokkal együtt ők is csatlakoztak a paraszti-plebejus irányzathoz és „az elnyomatás időszakában ezek voltak a forradalmi hagyomány folytatói”. *Marx—Engels*. Művei. 7. kötet, 363. old., magyarul.

⁴⁰ Sok eretnek szekta, többek között a kései valdensek különféle csoportokra oszlásáról lásd: *E. Verner*. Ideologija nemecko—avsztrij-szkogo val'densztva v XIV.v. Megjelent a „Szrednie veka” 25. évfolyamában, 1964. Lehetséges, hogy ilyen osztódás a lollardoknál is volt.

⁴¹ Lásd *B. F. Porsnev*. Feudalizm i narodnue maszszü. 12. és 314. old.

⁴² Ugyanott. 313. és 314. old.

⁴³ Már Lenin is hangsúlyozta, hogy a parasztoknál még az 1905. évi forradalomban is túlsúlyban voltak a „negatív” követelések a „pozitív” követelésekkel szemben. Lásd *Lenin*. Művei. 13. kötet. 411., 413—4. Bp., 1954.

⁴⁴ Ugyanott. 240—241. old. Bp., 1954.

⁴⁵ Ugyanott. 240. old. Bp., 1954.

⁴⁶ Erről a kérdésről lásd: *E. M. Staerman*, Moral' i religija ugneten-nüh klaszszov Rimszkoj imperii. Moszkva, 1961.

Ugyanő. Raszcvet rabovladel'cseszkih otnosenij v Rimszkoj reszpublike. Moszkva, 1964.

A TÁRSADALOMTÖRTÉNET STATISZTIKAI ÁBRÁZOLÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

A francia marxista történész, Albert Soboul jelen cikke előadásként hangzott el az ún. társadalmi-professzionális elemző módszer alkalmazásáról a társadalomtörténet terén. Az előadás megtartására először Franciaországban került sor a francia történészek szemináriumán, majd 1966 decemberében a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, a Franciaország történetével foglalkozó csoport ülésén. Az előadás szövegét csekély mértékben lerövidítve közöljük. A vita során a szovjet történészek méltatták az előadás jelentős érdemeit, de utaltak egyes vitás tételeire is.

Először is vallomással tartozom ingadozásaimról és kétségeimről.

Ingadozásaim a minőségi leírás és a felmérés között: nem marad más hátra, mint vagy az egyiknél, vagy a másiknál elkezdni, a továbbiakban vizsgálandó problémáktól függően. Lehetséges-e azonban mennyiséget megállapítani és leírást végezni klasszifikálás nélkül?... S ezzel máris felvetettük az ún. társadalmi-professzionális klasszifikáció egész problematikáját...

1

Mindenkinek, aki arra törekszik, hogy megértse a társadalomtörténet céljait és módszereit, mindenekelőtt vállalnia kell, hogy a történelem egyetlen területe sem szakítható el a társadalomtörténettől. Pl. a napjainkban olyannyira háttérbe szorított hadtörténetírás semmiképpen sem választható el a társadalom történetétől. A fegyveres erők jelentősége, szervezettsége, ellátottsága s harci szelleme közvetlen kapcsolatban áll azzal a gazdasági és társadalmi környezettel, amely ezeket a fegyveres erőket létrehozta és kialakította: azaz napjainkban már általánosan elismert tény, hogy a fegyveres erők — a

környezet visszatükröződései, továbbá, hogy lényegük csupán a környezettel magyarázható. A háborúkról szóló tudomány (amely átfogóbb a hadtörténetnél) a társadalomtörténet körébe tartozik. Ugyanezt kell mondanunk az „esemény”-történetről, a történeti-életrajzi műfajról, az ideológiák történetéről.

A szigorúan vett „esemény”-történet teljesen jogos, amennyiben azt a társadalomtörténet szemszögéből nézzük. A véletlenül végbement esemény a tipikus rangjára emelkedhet, feltéve, ha nem csupán az egyszerű kíváncsiság objektuma (habár távolról sem kötelező, hogy minden epizód a tipikus rangjára emelkedjék). Mi lehet az első pillantásra banálisabb (s a XVIII. századi franciaországi forradalom ideje rendkívül gazdag az ilyen tényekben), mint az, hogy 1791. június 22-én délután 3 óra körül a parasztok megölték Dampierre grófot, éppen abban az időpontban, amikor a királyi családot Varennesből vivő nehézkes hintó elhagyta Sainte Menehouldot? A kortársak számára — ez csupán egy epizód, holott valójában messze túlmegy az egyszerű esemény keretein, hiszen olyan eseményről van szó, amely tipikus az adott helyzetben. Lefebvre csodálatos elemzéssel bizonyítja, hogy Dampierre gróf meggyilkolása nem volt véletlen.¹ A parasztok már régóta gyűlölték a grófot, amiért az irgalom nélkül törekedett földesúri jogainak visszaállítására. A gyilkosság — s ehhez nem fér kétség — a király menekülése által keltett félelem következménye volt. A politikai esemény tehát — mint mindig — tükrözi társadalmi alapját, vagy más szavakkal, fő mozgató erejét.

A hagyományos történetírásban olyannyira elterjedt történeti-életrajzi műfajt is a társadalomtörténetbe kell beágyazni. Egyetlen egy személyiség, legyen az mégoly rendkívüli is, sem szakadhat el az őt körülvevő környezettől. Egy adott társadalmi csoport készíti vagy kényszeríti az egyes személyiségeket az adott gondolatokra és cselekedetekre. S ha a személyiségek megnyilatkozásai a környezet megváltoztatása irányában hatnak, úgy a maga részéről a környezet is hatást gyakorol a személyiség alakulására. Pszichológiai tekintetben az ÉN és a nem-ÉN között folyó dialógus, az individuális és a társadalmi között folyó dialógus determinált. Csupán megemlítem, hogy a bennünket érdeklő állásfoglalás szemszögéből úgy kell összeállítani különböző személyek biográfiáját, hogy az egészében véve valamiféle egységet nyújtson. Ilyen munkaként például szolgálhat a „Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français”,² amelyben a biográfiák összessége lehetőséget nyújt bizonyos társadalmi típus kialakítására.

Az ilyen jellegű bevezető megjegyzések után megállapíthatunk bizonyos alapelveket.

Először, a társadalomtörténet, mint tudomány mindenké előtt a gondolkodó lények hangulatát, akaratát tükrözi. Lucien Febvre azt írja, hogy a történelemnek azzal kell foglalkoznia, „ami az ember számára teremtett, az embert szolgálja, az embert fejezi ki, az ember jelenlétéről tanúskodik, az ő tevékenységéről, ízléséről és életmódjáról”.³ Ez minden kétségen felül áll. De milyen emberről van szó? Nem a specifikus és megkülönböztető tulajdonságokkal rendelkező individuumról; a társadalomtörténetnek meghatározott társadalmi csoporthoz tartozó emberrel van dolga, akinek a magatartása társadalmilag meghatározott. Febvre még 1922-ben utalt erre.⁴ Hangsúlyozta a társadalomtörténet elsődleges jelentőségét és utalt arra, hogy a társadalomtörténeti kutatások objektuma nemcsak „egyetlen ember, sőt, sohasem egyetlen ember”, hanem mindig az emberi társadalom, az emberek szervezett csoportjai. Hogy pontosabban legyünk, megjegyzem, hogy a leíró jellegű „eseménytörténet”-ben is — amely feltétlenül részét kell, hogy képezze az össztörténeti koncepciónak — olyan emberről van szó, aki meghatározott társadalmi csoport és meghatározott emberi társadalom tagja.

Másodszor, a tények elmesélési színvonalán a társadalomtörténet lényegében leíró jellegű tudomány marad. A leírás jut döntő szerephez a mennyiségi elemzéssel szemben, ami azonban egyáltalán nem jelenti, hogy a mennyiségi viszonyokat kifejtő társadalomtörténet nem köteles azokat megmagyarázni. Olyan kis időhatárokon belül, olyan mikrotörténelem keretén belül, amelynek tárgya egy-egy esemény vagy személy, a társadalomtörténet arra törekszik, hogy leírja az egyes emberek és embercsoportok kapcsolatait és kölcsönhatását: az egyén reakcióját a társadalmi környezet által kifejtett ráhatásra, s a környezet reakcióját az egyes személyiségek tevékenységével kapcsolatban. Az esemény vagy a személyiség igazi történeti jelentőségét csak akkor állapíthatjuk meg, ha meghatároztuk helyét a társadalmi környezetben.

2

A társadalomtörténet, mint tudomány, nem csupán az agyak (gondolkodó lények) állapotát tükrözi, hanem a történettudomány különböző ágazatainak összességéeként, mint speciális diszciplína tart igényt szerepre. Pontosabban, a társa-

dalomtörténet a társadalom és az azt képező csoportok tanulmányozására törekszik, e csoportok struktúrájának a tanulmányozására a gazdasági fejlődés szemszögéből, mind az egyes ciklusokban, mind hosszabb szakaszokon át. Éppen ezért feltétlenül meg kell változtatni a kutatás módszerét s az egyszerű leírásról át kell térni a mennyiségi elemzésre.

Ha megfigyeljük a francia történetírás fejlődését az elmúlt 30—40 év során, akkor a társadalomtörténet terén haladást, de egyidejűleg lemaradást is észlelhetünk. 1929-ben létesült az „Annales d'histoire économique et sociale” című folyóirat, amelynek újat hozó és gyümölcsöző jelentőségét nem becsülhetjük eléggé.⁵ A történészek körében hosszú időn keresztül uralkodott az a szűklátókörű és mechanisztikus koncepció, amely így hangzott: a társadalomtörténetet úgy kell tekinteni, mint egyszerű ráadást a gazdaságtörténethez. És ténylegesen, a gazdaságtörténet helyenként szemmel látható eredményeit (ahol a statisztikai módszer az uralkodó) nem kísértette a társadalomtörténet megfelelő fejlődése, ami azzal magyarázható, hogy a társadalomtörténet nélkülözi a maga sajátos feladatainak a megoldásához szükséges módszerét.

A fejlődés során a társadalomtörténetet kezdetben a gazdasági fejlődés történetére alapozták; a későbbiek során pedig művelői arra törekedtek, hogy elsősorban a társadalom szociális struktúráját tanulmányozzák.

A) GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

1932-ben jelent meg F. Simian „Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie” című munkája, 1933-ban Labrousse könyve „Esquisse du mouvement des prix et de revenus en France au XVIIIe siècle”; 1934-ben E. J. Hamilton munkája „American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1500—1650”.⁶ Ezekben a művekben teljes meggyőződéssel jelentkezett a statisztikai adatokra támaszkodó mennyiségi történelem létrehozásának a követelése, annak kifejtése, hogy feltétlenül szükséges az alapvető gazdasági mutatók rekonstruálása, kiindulva az egyenmű s hosszú időn át vizsgálható mennyiségi adatokból. A fent megnevezett munkák tanúbizonyságai annak, mennyire elévült az egyes jelenségek tanulmányozásának módszere, s vele együtt az arra jellemző leírás és a kifejtés illusztráló jellege, vagyis az a módszer, amely oly szé-

les körben elterjedt volt mind a történészek, mind a geográfusok körében.

Az említett három munka közül Labrousse műve bizonyult a leghatásosabbnak a társadalomtörténet megújítása terén. F. Simian csak kísérletet tett arra, hogy a gazdasági fejlődés statisztikai történetét felhasználja szociológiai következtetések levonására. Labrousse könyve viszont ártörténetet tartalmaz, amelyet statisztikai értékük és társadalmi jelentőségük szerint kiválasztott, s korlátolt mennyiségű árák sorára alapozott, s így könyve alkalmas arra, hogy a szó legmélyebb értelmében alátámassza a történelmet, a társadalmi osztályok történetét, ellentmondásaik fejlődése során. A gazdasági ingadozásokat tükröző történelem elvezet a társadalmi mozgalmak, s az ideológiák fejlődésének a tanulmányozásához, kialakulásuk rendjében, de a történelem ténybeli tanulmányozásához is. A történelem mennyiségi jellemzőinek a tanulmányozása szolgál alapul az egész történetírás számára.

Ilyen módon felmérhető a különbség a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet között. Ha a gazdaságtörténész csupán az árák és a jövedelmek tiszta mennyiségi ingadozását tanulmányozza, úgy a társadalomtörténész mindenekelőtt arra fordítja a figyelmét, hogy ennek milyen jelentősége volt az emberek számára, annak tanulmányozására törekszik, hogy milyen jelleggel bír e jövedelmek elsajátítása a különböző társadalmi csoportoknál. Az árák és a jövedelmek emelkedése és csökkenése szabályozza az emberek gazdasági életét, azonban a különböző osztályoknak különböző az életritmusa — pl. más az életritmusa a gazdag hűbérúrnak, mint a mezőgazdasági cselédnek.⁷ A társadalomtörténet elsősorban azokra a mozgásokra és változásokra összpontosítja a figyelmét (többek között átlagos ingadozásokra), amelyek csökkentik (vagy növelik) a fejlődés kilengéseit és aláássák a társadalmi mechanizmust.

A társadalomtörténet — mennyiségi adatokban kifejezett történelem, azonban amellet a fontos feltétel mellett, hogy ezek az adatok nem testetlenek és nem társadalmi tartalom nélkül valók, mint ama bizonyos „gazdasági ember”, aki — Labrousse szerint — „a történelemtől idegen absztrakció” csupán.⁸ A társadalomtörténet feltételezi tehát a gazdasági fejlődés menete következtében lassan változó társadalmi struktúrák és mechanizmusok pontos ismeretét.

B) TÁRSADALOMTÖRTÉNET, A TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK TÖRTÉNETE

A társadalomtörténet elmaradt a fejlődésben; hosszú időn keresztül a leíró jelleg jellemezte. A „társadalom” tanulmányozása lényegében az uralkodó osztályok ábrázolására korlátozódott: memoárok, levélváltások, magán jellegű iratok — mindezeket csupán gondolataik és erkölcsaik jellemzésére használták fel, anélkül, hogy a legcsekélyebb kísérletet tették volna arra, hogy meghatározzák vagyoniuk és jövedelmük méreteit.⁹ Sőt, ezen túlmenően a társadalomtörténet csupán töredékes leírások alapján tanulmányozta a létfeltételeket, az életmódot s a vagyon méreteit.

A társadalmi struktúrák mennyiségi tanulmányozása azonban egyáltalán nem 1956-ban vagy 1957-ben vette kezdetét, amint azt helytelenül vélték. Elegendő megemlíteni G. Lefebvre 1924-ben megjelent munkáját,¹⁰ valamint az 1942-ben napvilágot látott, s a régi rend végétől a restaurációig terjedően a francia burzsoázia tanulmányozásának szentelt műveket. Ezeket — Lefebvre javaslatára — a francia forradalom 150. évfordulója alkalmából valamelyest átdolgozták a szerzők, azonban nagyrészt így is ismeretlenek maradtak az olvasók széles köre számára.¹¹ Az 50-es években a társadalmi struktúrák tanulmányozása új szakaszba lépett. Megemlítjük E. Labrousse nagy előadását¹² és G. Lefebvre művét,¹³ amely utóbbi — úgy látszik — nem vonta magára eléggé a történelmi kutatás módszertanával foglalkozó kutatók figyelmét.

Mindenekelőtt pontosan meg kell határozni, mi is az a „társadalmi struktúra”. Egyezzünk meg abban, hogy e szak kifejezés alatt az olyan gazdasági, társadalmi és pszichológiai viszonyok és kapcsolatok szerves egységét értjük, amelyeket „az idő nem koptat el és amelyek igen hosszú időn keresztül fennmaradnak”, hogy F. Braudel kifejezésével éljünk.¹⁴ S e viszonyokat és kapcsolatokat nem csupán statisztikailag kell tanulmányozni, hanem — feltehetően — még inkább fejlődésükben.

A társadalmi struktúra csupán mint valami egységes egész létezik, s valamennyi mennyiségi és minőségi mutatója tartós kapcsolatban és állandó kölcsönhatásban áll egymással.

A *mennyiségi szempont*. „Nem elegendő csupán leírni — szerette ismételgetni G. Lefebvre —, hanem számolni is kell.” „Számba kell vennünk a különböző társadalmi osztályok és szakmák képviselőit s közülük mindegyikről (jövedelmükről és

a birtokukban lévő vagyonról) lehetőleg pontos elképzelést kell nyernünk. Röviden összefoglalva, mi arra törekszünk, hogy a statisztikai módszer segítségével ismerteinket pontosakká tegyük.”¹⁵

Ilyen módon a társadalomtörténet-írást széles demográfiai és gazdasági alapra kell helyezni. Számba kell venni az embereket, az egyes társadalmi kategóriák és szakmák tagjait, meg kell határozni az egyes szakmák közti és szakmákon belüli alá- és mellérendeltségi viszonyt, s a szakmai kereteken túl átcsoportosítást kell végezni, amelynek során a kiindulási alapelv: a termelő eszközök elsajátítása vagy annak hiánya. Minden egyes kategóriával kapcsolatban (többek között pénzügyi források segítségével) pontos adatokat kell nyernünk tulajdonuk és jövedelmük méreteire vonatkozóan, mind az adott időpontra vonatkozóan, mind változásában tekintve. Röviden összefoglalva: a társadalomtörténetírást a mennyiségi tanulmányozás szintjére kell emelni. E tekintetben a gazdaságtörténetírás régen maga mögött hagyta a társadalomtörténetírást.

Napjainkban ez a kérdés — minden jel szerint — már megoldottnak tekinthető, néhány részlet kivételével. A statisztikai információ egyre inkább elengedhetetlenné válik; mit meg nem próbálnak összeszámolni és felmérni! Az embereket, szakmájukat és jövedelmüket, a tulajdon és a vagyon megoszlását, kölcsönös kapcsolatokat és a társadalmi magatartást, a politikai véleményeket és a vallási szertartásokat. Az emberi tevékenység bármely megnyilvánulása remek anyag a mennyiségi elemzés számára — s ez az egyetlen elfogadható módszer ahhoz, hogy (nem számítva természetesen a részkereséseket) általános érvényű következtetésekre juthassunk. A pontosság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy semmiféle mennyiségi adatot nem vizsgálhatunk önmagában, elszigetelten, a valóság eltorzításának a veszélye nélkül. Történeti szempontból nézve a munkabér statisztikai görbéje mit sem jelent az árak megfelelő statisztikai görbéje, a lakosság költségvetésének elemzése nélkül.¹⁶ A munkások helyzetének a tanulmányozása során feltétlenül, figyelembe kell venni a munka termelékenységére vonatkozó adatokat.

A társadalomtörténet ilyen módon szoros kapcsolatban áll a rokontudományokkal, amelyek lényegében egyenesen függenek a társadalomtörténettől: vagyis szoros kapcsolatban áll a demográfiával és a gazdaságtörténettel. Ez nem jelenti — amit egyébként próbáltak állítani —, hogy a társadalomtörténet szintetikus tudomány. A társadalomtörténet sokkal inkább —

a demográfia és a gazdaságtörténet adataira támaszkodva — új értelemmel tölti meg ezeket az adatokat és túlmegy azok határain. A társadalomtörténet nem csupán öncélúan gyűjti az adatokat, hanem összeméri jelentőségük és társadalmi súlyuk miatt. A feldolgozatlan, mintegy testetlen adatok helyett a társadalomtörténet szívesebben fogadja a társadalmi tartalommal bíró differenciált adatokat. A társadalomtörténet pl. nem pusztán százalékos arányokat igényel a születések és elhalálozások számáról, hanem differenciált kimutatást. A társadalomtörténet figyelmet fordít pl. arra, hogy bizonyos társadalmi és szakmai csoportokon belül magasabb a születések és alacsonyabb az elhalálozások száma, hogy pl. XVI. Lajos idején a későbbi caeni körzet területén a mezőgazdasági cselédek gyermekei körében 30% volt a halandóság, míg a bérlok gyermekeinél csak 21%.¹⁷ Amikor pl. Párizs 1789. évi élelmiszerellátásáról esik szó, akkor a végeredményeket és az átlageredményeket tükröző adatok semmiféle jelentőséggel sem bírtak a társadalomtörténet számára; sokkal szélesebbkörű és alaposabb választ adnak a társadalmi differenciálódásról és a társadalmi különbségekről szóló adatok.¹⁸ Állították már, hogy a „társadalomtörténet, tudományosan szólva, csupán mint mennyiségi történetírás létezik”.¹⁹ Kétségtelenül ez igaz, azonban csak azzal a feltétellel, hogy a kutatót nem ragadják magukkal a számokból levont csalóka elképzelések, s nem szédül meg a számoktól; a történésznek nem szabad hinnie a számok hamis megbízhatóságában, látszólagos pontosságában.²⁰ A statisztikai adatoknak gyakran csupán viszonylagos jelentőségük van, tükrözik a jelenségek nagyságrendjét, s összehasonlítás útján vetnek fényt a tanulmányozandó kérdésre; értékesek, mivel feltárják a különböző társadalmi kategóriák közötti elentmondásokat és a különböző társadalmak sajátos vonásait. Továbbmenve, klasszikus kutatómunkának számítana az olyan, amelyben (annak ellenére, hogy napjainkban készülne) a korabelinél lényegesen bővebb statisztikai dokumentáció szerepelne, a mennyiségi adatok lényegesen tökéletesebb feldolgozása mellett. Annak idején ilyen munkát alkotott P. Mantou.²¹

Valóban, miért is gyűjtjük és osztályozzuk a számadatokat, ha nem azért, hogy választ nyerjünk a pontosan meghatározott kérdésre?... Ebből adódik annak szükségessége, hogy meghatározásokat és fogalmakat alkossunk. Megemlítjük azokat a problémákat, amelyeket a burzsoázia és a földtulajdon történetével foglalkozó történetírás vet fel.

A minőségi szempont. A társadalmi struktúrák tanulmá-

nyozása során a társadalomtörténet nem elégedhet meg a mennyiségi mutatókkal. A tényt nem csupán mennyiségi szempontból kell vizsgálni, hanem egyidejűleg meghatározott kategóriához kell sorolni és értékelni kell. A régi rendszerbeli tulajdonmegoszlás vagy a földbirtokok kihasználási jellegének vizsgálata során a statisztikust vagy a gazdaságtörténészt mindenekelőtt a földterület mennyiségére vonatkozó adatok érdeklik. A történészt azonban nyilvánvalóan a társadalmi valósághoz való közelebbjutás vezérli, amikor — de természetesen nem P. de Saint-Jacob²² hiperkritikus módján — megkísérel egyéb adatokat is megszerezni, egyéb kritériumokat is felhasználni, mindenekelőtt a földtulajdon jellegére és a paraszti kötelezettségek mértékére vonatkozóan.²³ A XVIII. századi földtulajdon jellegének és a földművelés módjának a tanulmányozása nem válik-e sokkal bizonyítottabbá, ha — amint azt J. Meuvret javasolta — a történész (különösen az agrárjellegű országok esetében) az „eke” vagy „ekealja” kifejezést alkalmazza. Az egyetlen eke által megművelhető földterület nagysága, a talaj jellege és a fogat típusa elképzelést nyújthatnak azokról a társadalmi különbségekről és differenciákról, amelyekről nem nyerhetnénk elképzelést, ha csupán a földbirtok terjedelmére vonatkozó adatokat vizsgálnánk. S ha a XIX. századról beszélünk, vajon elképzelhető-e a földbirtokmegoszlás vizsgálata a jelzálogkölcson méreteinek az ismerete nélkül?²⁴

Ezen túlmenően: a mennyiségi adatok alapján véve csak a társadalmi csoportok elemzésére alkalmasak, ha azonban szükség van az emberek, az osztályok szerinti csoportok számbavételére, valamint jövedelmeik felmérésére, akkor a történész számára fontossá válik a társadalmi mechanizmus működésének az ismerete is. S itt lép jogaiba a leírás: számolni kell, azonban csak számolni — ez nem elegendő.

A statisztika alkalmas arra, hogy a vagyon és a jövedelem méreteinek a számbavétele alapján gazdagokra és szegényekre történő csoportosítást végezzen. Azonban hogyan válik valaki gazdaggá és miért maradnak mások szegények? P. Vilar pl. azt írta, hogy az elszegényedés és a meggazdagodás — „a társadalomtörténet legfőbb problémái”.²⁵ Ezenkívül pontosabban meg kell határozni azt is, hogy mit értünk a társadalomtörténet mechanizmusa alatt. Felmerül annak szükségessége, anélkül, hogy bármiféle dogmatizmusba esnénk, hogy létrehozunk egy speciális hipotézist, egy elméleti sémát, amelyet át kell aztán gondolni és kutatásokkal ellenőrizni. Az elmélet

állandó gondolkodásra készíti a történetíró; csupán meghatározott fogalmak és elméletek segítségével képes remélni, hogy feltárja az emberi társadalmak anatómiáját és pszichológiáját.

Amennyiben a statisztikai módszer a döntő a társadalmi struktúrák tanulmányozásában, úgy e módszer csak azzal a feltétellel alkalmazható, hogy alapját pontosan kidolgozott fogalmak képezik; különben kérdésessé válik magának a társadalomtörténetírásnak, mint magyarázó jellegű tudománynak a puszta léte is. Ezenkívül meg kell állapodni abban, hogy milyen fogalmak szükségesek, s miként lehet azokat meghatározni; a meghatározások természetesen változnak, tökéletesednek. Az a történész pl., aki a XIX. századra vonatkozóan elismeri a társadalmi osztály fogalmát, „problematicusnak” fogja találni azt az újkori történetet megelőző három század esetében.²⁶ Nézzük csak...

Az osztály fogalma elsősorban a statisztikai feldolgozástól függ: e feldolgozás azonban — legyen az bármilyen remekelés — csak abban az esetben érhet el súlyal bíró eredményeket, ha lényeges kritériumokból indul ki a különböző kategóriák meghatározása során. Ilyen szempontból nem elégedhetünk meg a szakmák, a vagyoni és jövedelembeli különbségek felületes meghatározásával. A társadalmi-szakmai kódex fogalma, amelyet a szociológiától kölcsönzött a társadalomtörténet, új értelemmel való megtöltésre vár.

A társadalom osztályozásához szükséges négy kritérium közül — amelyeket G. Lefebvre javasolt —, különös jelentőséget tulajdonított a termelő eszközök tulajdonának és a termelési viszonyoknak.²⁷ Én úgy vélem — másokkal szemben —, hogy ezek a kritériumok nem csupán a kapitalista és az ipari társadalom esetében alkalmazhatók, hanem fényt vetnek Nyugat-Európa egész eddigi társadalomtörténetére (amennyiben csak arról esne szó), a hűbéri függés megjelenésétől egészen „a kapitalista farmer megjelenéséig”, „az ipari tőkés megjelenéséig”.²⁸

Végeredményben a társadalmi struktúrák tanulmányozásának legkedvezőbb és legelfogadhatóbb kritériuma az lesz, amelyik a termelés folyamatában tükrözi a társadalmi viszonyokat, amennyiben ismeretes a tulajdonjog és a társadalmi osztályok közötti viszony jellege. Ez a kritérium alkalmazható az emberi tevékenység legállandóbb és legsajátosabb megnyilvánulására, a munkára és a termelésre. Ez a kritérium elképzelést nyújt a társadalmi formáció egészéről, e formáció tér-

beli és időbeli viszonyairól, ugyanakkor szoros kapcsolatban áll a termelő erők fejlődésével. Ez a kritérium csak részlegesen és más tempóban határozza meg az eszmék evolúcióját („a társadalmi fejlődés elmarad a gazdasági fejlődés mögött” — írja Labrousse —, „a szellemi fejlődés pedig a társadalmi mögött”).²⁹ A választlások szociológiája illusztrálja az egyes társadalmi csoportok anyagi helyzete és politikai magatartása közötti kényszerítő és viszonylag egyoldalú kapcsolatot.³⁰

A minőségi szempont szemszögéből meghatározásra vár az utolsó követelmény: a társadalmi struktúrák tanulmányozását olyan konkrét esetek tanulmányozásával kell gazdagabbá és színesebbé tenni, amelyek mintegy életet adnak annak az „átlag embernek”, aki egy bizonyos, többé vagy kevésbé széles társadalmi csoportot képvisel. S itt lép jogaiba a leírás és a minőségi elemzés, a korábban kevésbé felhasznált dokumentumok módszeres megválogatása révén. A notáriusok feljegyzései, az ellenőrző és regisztráló intézmények jegyzékei, a jelzalog-archívumok — mindezek a dokumentumok alkalmasak a statisztikai feldolgozásra, de fel lehet őket használni a kutatás végső szakaszában is, amikor a mennyiségi adatok feldolgozása nyomán lehetőség nyílik arra, hogy pontos elképzelést alakítsunk ki az egyes társadalmi kategóriákról és azok egymásközi viszonyáról. A demográfiai és pénzügyi jellegű dokumentumok statisztikai feldolgozása alapján az egyedi esetek besorolhatók a megfelelő kategóriákba. Hiszen nem arról van szó, hogy véletleneket keressünk a történelemben, hanem hogy megtaláljuk benne a tipikusát.³¹

Az egyetlen személy vagy család kutatásának szentelt, s a notáriális dokumentumokra alapozott munkásság valójában meghatározott társadalmi kategóriát illusztrál, egy tipikus esetet ábrázol, általánosítást tartalmaz. A társadalomtörténet kétségkívül mindenekelőtt a társadalmi csoportok története, azonban az egyes személyek nem „anonim jegyek” s ezért társadalmi csoportok képviselőiként tanulmányozza őket a társadalom-történetírás. Ilyen módon a mennyiségi és a minőségi tényező egyesül, s a mennyiségbeli pontos meghatározás kézenfogva halad a leíró elemzéssel azért, hogy ne az absztrakt embert rekonstruálja, hanem „egyszerűen az embert, az egy és oszthatatlan embert”.³²

E kérdéssel kapcsolatban még két megjegyzést kell tenni. Először, a társadalomtörténet nem lehet egyes jelenségek leíráshalmazának az eredménye. Másodszor (szemben J. Y. Tírat véleményével, aki azt állította, hogy „a részletkérdések” kü-

lönböző és elmélyült „kutatásaival kell megelőzni a statisztikai feldolgozást”)³³ az ilyen jellegű feldolgozásnak meg kell előznie az egyedi jelenségek kutatását. A monográfiának általános, átfogó eredményt kell tükröznie, tehát mielőtt kiválasztanánk a leíró mű témáját, elképzeléssel kell bírunk a társadalomról, a maga egészében. Más szavakkal mondvá, ahhoz, hogy megfelelő leírást tudjunk alkotni, a leírandó jelenséget a történetileg meghatározott környezetbe kell helyezni, ahhoz pedig, hogy ezt megtehessük — számolni kell. Következésképpen tehát a mennyiségi és a minőségi leírás, valamint a számolás szoros kapcsolatban állnak egymással.

3

Akármi is képezze a társadalomtörténet-írás alapját — a gazdasági fejlődés tanulmányozása avagy a társadalmi struktúra jellemzése —, a társadalomtörténetírás csak akkor nyer igazán értelmet és jelentőséget, ha elvezet a Kollektív pszichológia történetéhez és lehetővé teszi az egyes társadalmi csoportok gondolkodásmódjának a megértését.³⁴

A társadalomtörténet-írás magában foglalja mindazt, ami a szakmai viszonyokra, a karakter és az öntudat, a kollektív felfogó-reagálókészség kialakulására vonatkozik — egyetlen szóval, magában foglalja mindazt, ami a társadalmi pszichológiára vonatkozik. Az ilyen jellegű kutatások két irányban folynak: e kutatások arra irányulnak, hogy kimutassák az adott társadalomra jellemző pszichológiai jegyeket, és ezzel egyidejűleg az össz-társadalmat alkotó egyes társadalmi csoportokra jellemző elemeket. Innen ered a források legkomolyabb problémája. Képesek-e a számok arra, hogy tolmácsolják mindezeket a tényeket, a maguk összességében? Itt van az a rubikon, amelyet a tisztán mennyiségi módszerrel dolgozó társadalomtörténet-írás nem tud átlépni. Nem kétséges, hogy össze lehet számolni az emberek cselekedeteit: ezt bizonyítja a vallási szertartások tanulmányozása; a végrendeletek vallási meghagyásai — a statisztika tárgyát alkotják.³⁵ Lehet-e azonban felmérni a hitet vagy csak annak megnyilvánulásait?

Ezek a különböző jellegű tények a történeti idő három lépcsőfokán oszlanak meg: rövid szakasz, egy egész ciklust kitöltő folyamat és végül az olyan folyamat, amelyik hosszú időn keresztül tart. Meg kell állapodnunk abban, hogy jelentős időbeli eltérés van a társadalmi pszichológia kialakulásához szükséges szakasz és a gazdaságtörténeti fejlődésben ennek megfelelő szakasz között.

Minden egyes esemény esetében meg lehet határozni a népi megmozdulások, a váratlan felbuzdulások, felháborodások és összecsapások mennyiségét, a társadalmi közvélemény mennyiségi ingadozásait, az elégedetlenséget — amint azt az 1483-tól 1787-ig tartó franciaországi népi mozgalmaknak szentelt ankét javasolja.³⁶ A társadalmi, vallási vagy politikai indítékok statisztikai feldolgozása azonban rendkívül nehéz, bár természetesen nagy jelentőséggel bír a források jellege és mennyisége: ha a XIX. és XX. századi sztrájkokról van szó, úgy a mozgató erők mennyiségi vizsgálata viszonylag könnyen elvégezhető. Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy az osztályharc tényei alkalmasak a statisztikai vizsgálatra, függetlenül attól, hogy e tények individuális vagy kollektív jellegűek. Nem kell-e elismernünk azonban, hogy az osztályöntudat lényegében a minőségi leírás területére tartozik?

Még nehezebb statisztikai rubrikákban kifejezni az egyes társadalmi csoportokat és az egyes személyeket uraló nézeteket, nem egyes, rövid ideig tartó események vagy váratlan változások idején, hanem a többé vagy kevésbé hosszantartó szakaszokban, azokat a nézeteket, amelyek nemzedékről nemzedékre a gondolatok és az érzelmek megváltozását eredményezik. És mit mondhatunk a szellemi tevékenységet folytatókról, a társadalom pszichológiai struktúráiról, amelyekről F. Braudel azt írta, hogy azok — „hosszan ható börtön”,³⁷ a vallási elképzelésekről, a társadalommal és a világmindenséggel kapcsolatos nézetekről, a társadalmi magatartás szabályairól?

A társadalomtörténetírás arra törekszik, hogy éppen úgy behatoljon a szellem világába, amint megismeri a társadalmi struktúrát. E problémák tanulmányozása megköveteli, hogy hosszú időn keresztül tanulmányozzuk az egyes személyek és társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat és viszonyokat: a tanulmányozás tárgya a társadalmi és az individuális egyaránt. Felhasználhatja-e a társadalomtörténet-írás ebben az esetben is a statisztikai módszert? Kétségtelen, hogy megkísérelhetjük a párizsi „sansculottizmus” mennyiségi elemzését. Azonban miként hozzuk összhangba a számadatokat a sansculottizmus fogalmával, hogy érzük el azt, hogy ezek a számok ne az élet gazdasági mutatóit és feltételeit tükrözzék, hanem a politikai valóságot, a társadalmi magatartást és a társadalmi erkölcsöt — mivel a „sansculottizmus” — a kortárs meghatározása szerint — olyan elkötelezettség, amely azonos sorsú embereket

egyesít, értékes jellembeli tulajdonság és a nemzeti nevelés eredménye”.³⁸

A nehézség rendkívüli: ugyanis a társadalmi pszichológiát jellemző tényeket nem lehet mindig lefordítani a statisztika nyelvére. A notáriális és bírósági archívumok alkalmasak a kétféle, mind mennyiségi, mind minőségi feldolgozás számára, de mi legyen az ilyen munkához feltétlenül szükséges emlékiratokkal, levélváltásokkal és személyi jellegű irományokkal? ... Amennyiben nem csupán a nyelvészet és a szemantika közelmúltban elért eredményeihez fordulunk, hanem a már meglévő, s matematikai gépekkel végzett szövegkritikai kutatásokhoz is, akkor remélhetjük, hogy a történeti szövegek hagyományos leíró jellegű elemzéséről áttérhetünk a statisztikai módszerek rendszeres alkalmazására és logikai struktúrák létrehozására.³⁹

(A. SOBOUL cikke
a Novaja i novejsaja isztorija c. folyóirat
1967. 2. számában.)

JEGYZETEK

¹ G. Lefebvre, Le meurtre du comte de Dampierre. „Revue historique”, t. 192, 1941; ismételtelen megjelent „Études sur l’histoire de la Révolution française”, 2. kiadás, 1963. 393. p.

² „Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français”, publié sous la direction de J. Maitron. Première partie, 1789—1864. t. I.: A—Cz. (1964), t. II.: D—Ly. (1965).

³ Lásd L. Febvre recenzióját M. Bloch könyvéről, Apologie pour l’histoire ou métier d’historien. 1949. (Megjelent: „Combat pour l’histoire”.)

⁴ L. Febvre, La terre et l’évolution humaine. Introduction géographique à l’histoire. (Bibliothèque de synthèse historique, 1942.)

⁵ Lásd a folyóirat 1. számában „Az olvasókhöz” intézett felhívást, amely kétségkívül módszertani jelentőséggel bír.

⁶ Utalunk még a következő munkára: E. J. Hamilton, Money, Prices and Wages in Aragon, 1350—1500. 1936. E munkák jelentőségéről a társadalomtörténet-írás szemszögéből lásd: P. Vilar, Le Catalogue dans l’histoire moderne. Recherches sur les fondement économiques des structures nationales, t. I. 1962. Préface, 16. p. (§ 2.)

⁷ E. Labrousse, La crise de l’économie française à la fin de l’Ancien Régime et au début de la Révolution, 1944. Introduction générale, XXI. p.

⁸ Ugyan ott, XXII. p.

⁹ Lásd pl. L. Ducros, La société française au XVIIIe siècle d’après les mémoires et les correspondances du temps, 1922.

¹⁰ G. Lefebvre, Les paysans du Nord pendant la Révolution française, 1924. 2. kiadás, 1959.

Lásd még a bennünket érdeklő szempontból A. Prienne beszámoló-

ját a „Revue belge de philologie et d'histoire”-ban, 1926. 198. p.

¹¹ „Assemblée générale de la Commission centrale et des Comités départementaux”, 1939. Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution, 1942. t. I. La bourgeoisie française de la fin de l'Ancien Régime à la Révolution, 33—248. p. (többek részvételével). A kötet elején ld. G. Lefebvre felhívását az egyes megyék bizottságaihoz és a tudós társaságokhoz, amelyben érintette többek között a burzsoázia problémáját (a probléma rövid jellemzése, források).

¹² E. Labrousse, Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIII-e et XIX-e siècles (1700—1850).

X. Congresso internazionale di Scienze storiche. Roma, 1955. Relazioni, t. IV. 367. p.

¹³ G. Lefebvre, Études orléanaises, t. I. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin du XVIII-e siècle. Ez a munka lényegében 1945 előtt készült. Nem vitás, hogy azóta a statisztikai módszer többek között a demográfia területén nagy sikereket ért el. Az utóbbi évek során G. Lefebvre továbbment a társadalmi struktúra problémáinak vizsgálatában. Lefebvre ideiglenesnek találja az általa javasolt osztályozási rendszert mindaddig, amíg nem alakul ki a pontos módszer és nem jön létre megegyezés a kutatók között. Ennek ellenére nem lebecsülendő annak tudományos értéke.

¹⁴ F. Braudel, Histoire et sciences sociales: La longue durée. — „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1958. 725. p.

¹⁵ G. Lefebvre, Un colloque pour l'étude des structures sociales. „Annales historiques de la Révolution française”, 1957. 99. p. A társadalmi struktúrával kapcsolatos ankétára vonatkozóan ld. ugyan ott, juillet—septembre 1958. 1. p.

¹⁶ E. Labrousse, Esquisse... V. fej., VIII. k. Itt a megélhetés drágaságának és a munkabér magasságának a változása a fogyasztási cikkek értéke révén nyer kifejezést.

¹⁷ F. Fournet, La population du district de Caen sous le règne de Louis XVI (1774—1792). — „Actes du LXXXI-e Congrès national des Sociétés savantes.” Rouen — Caen, 1956. 69. p.

¹⁸ R. Philippe, Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier. — „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1961. 564. p. A szovjet történészek kritikai megjegyzéseit ld.: „Annales historiques de la Révolution française”, 1961. 418. p.

¹⁹ A. Dumard, F. Furet, Méthodes de l'histoire sociale. Les Archives notariales et la mécanographie. — „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1959. 676. p.

²⁰ A mennyiségi módszerrel való visszaélésről ld.: R. Mandrou, Mathématique et histoire. — „Critica storica”, 1962. 1. sz. 39. p. „A számok alkalmazása a bizonyíték fontos garanciája; statisztikai görbe megalkotása — még a legegyszerűbbé is — bizalomgerjesztőbb, mint a meghatározásokkal teleírt teljes oldal.” Marcsevszkij és csoportja kísérletéről „a francia gazdasági élet mennyiségi tanulmányozására” vonatkozóan ld. P. Vilar, Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens. „Histoire quantitative” du économétrie rétrospective? — „Revue historique”, 474. sz. avril—juin, 1965. 293. p. „A történész kötelessége a nemzeti határokat meghaladó kölcsönös összefüggések megállapítása, annak az egész történeti folyamatnak a rekonstruálása, amelyben az ember él, harcol, alkot és meghal.”

²⁷ P. Mantou, La révolution industrielle au XVIII-e siècle. Essai

sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre, 1905; 2. kiadás, 1959.

²² P. de Saint-Jacob, Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime. 1960. „El kell ismerni, hogy az előjogokkal bíró osztályok ellenállása következtében lehetetlen pontosan megállapítani a földtulajdon megoszlását és értékét 1789-ben. Csak 1793-ban került sor először a földtulajdon megbízható statisztikai összeírására. A senioriális rend káoszában — az írásos adminisztráció hibái mellett — lehetetlen eligazodni. Senki sem tudja rászánni magát a hatalmas munkára, amely eleve mesterséges eredményeket hozhat csak.” 494. p.

²³ A. Soboul, Note sur l'étude des documents fonciers au XVIII-e siècle. Terriers, cadastres et comptoirs. — „Actes du LXXXIX-e Congrès national des Sociétés savantes. Lyon, 1964. 231, 249. p.

²⁴ G. Lefebvre, Archives hypothécaires. — „Bulletin de la Société d'histoire moderne”, novembre—décembre 1959. 9. p.

Y. Denis, La dette hypothécaire en France au début de la Restauration, d'après une enquête du gouvernement. — „Actes de LXXXIX-e Congrès national des Sociétés savantes”, 347. p.

P. Vilar, Histoire sociale et philosophie de l'histoire. — „L'histoire et l'historien”. (Recherches et débats du Centre catholique des Intellectuels français”, 47. sz. 1954.) 44. p. „Következésképpen gazdagokká vagy szegényekké válnak a termelésben való részvétel módjától, a termelési viszonyokban elfoglalt helyzettől függően, akár az erős, akár a gyenge szemszögéből nézzük. A termelésből történő jövedelem-szerzés módja és a felhalmozás mechanizmusa azok a társadalmilag jelentőséggel bíró tényezők, amelyek választ adnak az adott kérdésre.”

²⁶ Ld. R. Mousnier, Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde. — „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, 1958. 81. p.

Ugyancsak töle: Problèmes de stratification sociale. Introduction à R. Mousnier, J.—P. Labatut, Y. Durand. — „Problèmes de stratification sociale. Deux cahiers de la noblesse, 1649—1651”. 1965. 9. p.

²⁷ G. Lefebvre, Un colloque... 104. p.

²⁸ K. Marx, Tőke, I. k. A kapitalista ipar fejlődése, XXIX., XXXI. fejezetek.

²⁹ E. Labrousse, Előszó G. Dupeux disszertációjához. (Ld. a következő jegyzetet.)

³⁰ G. Dupeux, Aspects de l'histoire sociale et politique du Loire-et-Cher, 1848—1914. 1962. A szóban forgó szempontból feltétlenül hangsúlyozni kell a bevezetés módszertani jelentőségét. (11. p.)

³¹ Ugyan ott, 21. p.

³² C. E. Labrousse, La crise de l'économie française, ... XXII. p.

³³ I. Y. Tirat, Problèmes de methode en histoire sociale. — „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, 1963. 211. p.

³⁴ G. Duby, Histoire des mentalités. — „L'histoire et ses méthodes” (Encyclopédie de la Pléiade, 1961.), 937. p.

A. Dupront, Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective. — „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1961. 1. p.

³⁵ M. Vovelle, Déchristianisation spontanée et déchristianisation provoquée dans le Sud-Est sous la Révolution française. — „Bulletin de la Société d'histoire moderne”, 12. sorozat, 31. sz., séance du 4 octobre 1964, 5, 7. p.

³⁶ R. Mousnier, Recherches sur les soulèvements populaires en France de 1783 à 1787. Questionnaire.

³⁷ F. Braudel, Histoire et science sociale...

³⁸ A. Soboul, Les sans-culottes parisiens en l'an 11. 1958. 431. p.

³⁹ Ld. T. Todorov, Procédés mathématiques dans les études littéraires. — „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1965. 503. p.

TÖRTÉNELEM ÉS STRUKTÚRA AZ EMBER MEGISMERÉSÉBEN

I.

Ha most, 20. századunk derekán írva, tisztázni szeretnők a struktúra kifejezés befogadását és pályafutását, s hogy hogyan került ellentétbe a keletkezés és a történelem szavakkal, egyre inkább az az érzésünk és benyomásunk, hogy manapság ez a szó mindenféle értelemben használatos; nyakló nélkül, megszámlálhatatlan vonatkozásban alkalmazták. Brillat-Savarin „Physiologie du goût”-ja modern kiadójának ironikus elképzelése a strukturális gasztronómiáról¹ indokolt, és egyben utalás is egy másik, nem kevésbé strukturalista könyvre, amely ismert szellemességével beszél a nyers és főtt fogalmáról, hogy ne is említsük a sült és a vízbenfőtt állandó szembeállítását.² E humorizálás és egyszersmind malícia kétélű, mert eredetük is kettős és semmiképpen nem szabad elhamarkodottan közös nevezőre hozni őket. Az az óhajunk, hogy a struktúra kifejezést megfelelő helyére utaljuk, kettős okból ered, s ezeket épp úgy nem szabad összekevernünk, ahogy nem keverjük össze a sóst a cukrossal, a szintagmát a paradigmával, a kolbászt a káposztával, hogy ne is említsük a formát és a tartalmat. Ha most, intellektuális fegyelemből, kényszerítjük magunkat, hogy ezen elgondolkozzunk, hamar látni fogjuk, hogy ingerültségünk két, egymástól elkülönítendő meggondolásra megy vissza. A nyilvánvalóbbik nem okoz problémát: bosszant bennünket, ha látjuk, hogy a struktúra szót bárki, bármiféle vonatkozásban használja, olyannyira, hogy végülis feltehetjük a kérdést: van-e egyáltalán valami, ami nem strukturális — vagy arra gondolunk, hogyan lehetne átdolgozni az új „Proverbes surréalistes” gyűjteményt e struktúrák jegyében.³ Ez az ingerültségünk voltaképpen hasznos; megvéd bennünket attól, hogy a divat tévútra vezethessen és felébreszti a kételyt: egyáltalán használható-e egy olyan fogalom, mely ennyire általánosnak bizonyult? Arra, hogy ma már elég bármely köz-

helyet nyakonönteni e strukturális szósszal, hogy soha nem hallott eredetiséggel ifjítsuk meg, joggal reagál haraggal a kritikus szellem és értelem — Voltairenél, Swiftnél, Rabelaisnél nem lesz nehéz ennek előzményeire bukkanunk.

Azzal viszont, hogy túlságosan igyekszünk Rabelais, Swift, Voltaire pártfogására támaszkodni, könnyen kockáztathatjuk, hogy elkendőzzük rosszkedvünk másik forrását:⁴ örömről, hogy egy adott területen igazunk van, megelégedünk róla, hogy sokkal kevésbé érezhetjük magunkat biztonságban egy másikon. Ha ilyen könnyedén elintézzük a struktúra fogalmát azzal, hogy csak azért alkalmazható mindenre, mert komolyan semmire sem vonatkozik, egyrészt védekezünk indokolatlan elterjedése ellen, másrészt azonban leplezni is akarjuk magunk előtt azt a kétségtelen zavart, mely mai gondolkodásunkban előállt. Szívesen szögezzük le: ha a struktúra fogalma mindenütt helyénvaló, akkor semmire sem illik igazán. Hála ennek az okoskodásnak, nem nézünk szembe a ténnyel, hogy bevezetése ismereteink egy bizonyos területén mindent megváltoztat. Lenézhetjük a divatot, de napjaink előítéletei iránt érzett megvetésünk nem jogosít fel arra, hogy mi magunk vakok maradjunk. A struktúra fogalmának bevezetése számos eddig feltételezett igazságot kérdésessé tett: ezt nem bocsátjuk meg, és úgy állunk rajta bosszút, hogy csak akkor beszélünk róla, ha visszaéléseit leplezzük le. A fogalom vulgarizálása önmagában megbotránkoztat; így feljogosítva érezzük magunkat, hogy jó lelkiismerettel el tudjuk felejtetni: e fogalomnak olyan értelme is lehet, mely méltó figyelmünkre még akkor is, ha hatása romboló.

A struktúra szóval naponta való dobálózás, kikerülése a specialisták számára rezervált területről, hogy az egész emberi gondolkodást szolgáló köztulajdonná váljon, ismételtetése olyan szektorokban, melyekben mindeddig rá sem ügyeltek, a háború utáni évtized során alakult ki. Akkor, szemben egy bizonyos nyugati gondolkodás 1918—39 közötti elvont intellektualizmusával, hála a 29-es krízisen való elmélkedéseinknek, és egyenes arányban a német megszállás során ránkényszerített döntésekkel, s azoknak az ellenállási mozgalomban kifejezésre jutó következményeivel, hamarosan hozzászoktunk a gondolathoz, hogy az emberről való mindennemű ismeret a maga külön történeti valóságában gyökerezik, az ún. „emberi természet” fogalma hamis, és hogy másról nem beszélhetünk, mint emberi létről és arról is csak a valamivé válás viszonylatában.⁵ Ez a globális látás, melyet senki olyan találóan nem fo-

galmazott meg, mint Merleau-Ponty,⁶ tette számunkra lehetővé, hogy szintézist vázoljunk fel az egyes emberek egyéni történelme és az emberiség történelme között — ez segített hozzá, hogy Marxból épp úgy merítsünk, mint Freudból. Az utóbbtól, úgy véltük, attól az illúziótól való megszabadulást várhattuk, hogy az ember egyáltalán lehet, mielőtt valamivé válik és megtanultuk, hogy minden embert megérthetünk abból, amit tesz s ami vele történik,⁷ olyannyira, hogy az ember megismerése fejlődésének megismerésével azonosul; az utóbbtól pedig azt vártuk, bizonyítsa be, hogy az ember csak történelmi jövője vonatkozásában létezik, olyannyira, hogy az antropológia kulcsa a történelem kulcsa is egyben.⁸ Úgy gondoltuk, hogy ezzel a megismerés egy alapvető aspektusára világítottunk rá: minden embert csak abban a tekintetben vizsgálni, amivé vált, és a kultúra vagy tudományok jelenségeit is csak történelmi összefüggéseikben tanulmányozni, tudva, hogy a keletkezés kategóriája mellett számot kell vetni az interpretációéval is, mert ha az ember csak az, amit véghezvisz, annak csak igen korlátozott részét ismeri és a saját magáról kialakult integrális tudata nem lehet több, mint teljes osztálytudata. A szeretet és a munka: az ember és mindkettő levezethetetlenül transcendens. A marxizmussal és a pszichoanalízissel kiépített fáradtságos kapcsolatai ellenére a fenomenológiai gondolkodásnak⁹ — még a Husserl munkásságával együttjáró krízisben is — sikerült a keletkezés jelenvalóságának noematikus típusait a tényleges tapasztalatban leírnia, s az olyan fogalmak, mint pl. a negatív hatalma Hegelnél és az alany transzcendenciája Sartre-nál lehetővé tették, hogy leíróan adjunk számot erről a hiatusról és tragikumáról.¹⁰ Bizonyos, hogy az 1945-ös évek fenomenológiájának élő része közelebb esik Hegelhez, mint Husserl bizonyos platonisztikus vonásaihoz.

Amilyen mértékben ezek a vívmányok végérvényesnek tűntek számunkra, még ha készségesen el is ismertük relativitásukat, olyan mértékben váltak alattomban bizonyos kényelem bázisává. A dialektikára és a történelemre való hivatkozások — fertőző hatásuk lejártá után — azzal a kockázattal jártak, hogy formálissá válnak, az úr és a rabszolga témája közhellyé lett,¹¹ az ember történelmi keletkezése egyre inkább kezdett hasonlítani az empiristák régi tabula rasa-jához, és ha nem is szűntek meg a történelmi összefüggéseket emlegetni, ez egyre inkább csak szavakban történt, egyre kevesebb konkrét tartalommal.¹² De a ránk váró munka, a hajdani nagy mesterek igézete s végül a tehetetlen mozgás rutin-

ja megakadályozták, hogy öncsalás nélkül felismerjük: immár a múlt eredményeiből élünk és ismételtgetéssel küzdünk a halál ellen.

A strukturalizmus kényszerített rá ekkor bennünket, hogy kétségbe vonjunk minden addigi bizonyosságot; ez az, amiért neheztelünk rá és szívesen leszorítanánk az 1965-ös évek múló divatjának szintjére. Nem bocsátjuk meg, hogy felvettette velünk a genetikus és történelmi magyarázatok határainak kérdését, főleg pedig nem vagyunk hajlandók beismereni, hogy az, amit a szellem szabadságának véltünk, bizonyos tekintetben dogmatikusnak bizonyult.

A strukturalizmus valóban megvetendő eláltalánosodását nem bírálhatjuk akkor, ha megtagadjuk magának az irányzatnak a vizsgálatát, mert amikor így járunk el, az, amit nem vagyunk hajlandók tanulmányozni, az nem a struktúra fogalma, hanem saját bizonyosságaink kérdésessé tétele. Őrizkedjünk tehát a divat csaloéka varázsától, de ismerjük el azt is, hogy ezzel a divattá bélyegzéssel kétféleképpen is operálunk: felhasználjuk a sallangok kiküszöbölésére, de felhasználjuk arra is, hogy így elhallgatással tartsuk magunktól távol azt, ami megzavarhatná bebiztosított bizonyosságainkat.

Tulajdonképpen nem is arról van itt szó, hogy megragadó párhuzamot állítsunk fel a genezis és a struktúra között, mint Parmenides és Protagoras között, hiszen genetikus ismereteink bizonyos szempontból már eddig is strukturálisak voltak. Csak két példát hozunk fel erre. A fenomenológiai gondolkozás mindennél többet tett azon a téren, hogy kifejtse, hogyan áll az ember a másokkal való kapcsolatainak egyedi történelméből¹³ és mennyire nem azonos léte a dolgokéval; de a fenomenológia a transcendentális terület noematikus struktúráinak leírásával kezdi, és az érzékelt vagy az elképzelt leírása¹⁴ változatlanul a további leírások alapjául és prototípusául szolgál, annyira, hogy az egész együttes egy elsődleges ismeretrétegen nyugszik, mely semmiképpen nem genetikus¹⁵ és így nem vagyunk annyira biztosak benne, melyik előbbrevaló a másiknál. Marx munkássága és a rávonatkozó tanulmányok újraéledése arra kényszerítették a filozófiai gondolkozást, hogy tudomásul vegye: minden emberi tevékenység történelmi gyökerekből ered; de alaposabban olvasva ezt a munkát,¹⁶ rájövünk, hogy ha új érthetőséget hozott is a történelem megismerésébe, az abban az értelemben történt, hogy bizonyos korszakban bizonyos struktúra funkcióit leírja, mely sem pusztán történés, sem örökkévalóság. Amikor a kapitalizmus kezdeteit tanulmányoz-

za, azt kutatja, hogyan strukturálódnak a reneszánsz óta a gazdasági kapcsolatok olyan módon, amely lényegében formailag azonos marad a következő századokban is. Amikor az 1848-as forradalmat vizsgálja a földbirtokososztály és az ipari burzsoázia közti antagonizmus fényében,¹⁷ azt írja le, hogyan működik 1789 után a francia osztályok bizonyos állandó szerkezete. Vagyis ott, ahol a genezis elsőbbsége a legnyilvánvalóbbnak látszik, a struktúra fontossága fennmarad, de rosszul ismertük fel, annyira, hogy sem valamely radikális újdonságról, sem a doktrinák jól elhatárolt szembeállításáról nincs szó.

Vizsgálódásunk tehát valójában nem irányulhat a történelem és a struktúra közti antagonizmusra, hiszen ezt mesterségesen állítanánk fel¹⁸ és semmiféle valódi ellentétnek nem felelne meg. Éppoly kevésbé választhatjuk el egymástól egyik vagy másik irányzat feltételezett szóvivőjét sem, hiszen, az igazat megvallva, a dichotomia belül mindegyikükben megvan. Feladatunk kevésbé látványosnak, de egyszersmind komplikáltabbnak fog bizonyulni egy fáradságosabb és közvetettebb kutatási szinten. Először is meg kell próbálnunk felderíteni, milyen úton-módon erőszakolhatta magát rá a mai kutatásra ez a struktúra-elmélet — ezt mindenképpen tisztázni kell, mert forrásait gyakran félreismerik. Helytelen érvelés lenne ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy efajta vállalkozás a struktúra történetét fogja felépíteni és így a kígyó saját farkát harapja majd, mert úgysem fogjuk tudni kikerülni ezt a buktatót. Szinte egyidejűleg meg kell próbálnunk meghatározni, hogy néhány mai gondolkozó esetében miért ez az alapvető és sántító antagonizmus¹⁹ az ára gondolkozásmódjuk megújulásának. Kényszeríteni kell végül magunkat, hogy megértsük, a történelem és a struktúra ilyen szétválasztása miért található meg részben a természet és a kultúra, a forma és a tartalom közti antagonizmusban és egyebekben. Ezért van az, hogy néhány alapvető munka elolvasása bizonyul az egyetlen útnak ahhoz, hogy pontosabb ismerethez juthassunk el.

II.

Próbáljuk meg tehát meghatározni, mik az okai a struktúra-fogalom mai térhódításának. Elég hálátlan feladat ez, de annál kevésbé mellőzhető, mivel egyedül ez ment meg bennünket attól, hogy eltévedjünk a szó jelenlegi használatának rengetegében. A legjelentősebb munka természetesen a prágai köré²⁰ és ez lesz legfőbb hivatkozási alapunk is, anélkül, hogy

mellőzőnk az utalást néhány korábbi kutatásra, amelyet N. S. Troubetzkoy és R. Jakobsen kifejezetten idéz, vagy szem elől tévesztenénk, hogy a prágai kör felbomlása után e koncepció tovább fejlődött. Két zátonyt igyekszünk kikerülni: hogy túlságosan messzenyúló genealógiát próbáljunk keresni a struktúra fogalmának, mellyel minden eredetisége elveszne, ideértve az egész filozófiát a Sokrates előtti idők óta, vagy hogy egy rész-definícióval elégedjünk meg, amely megakadályozná, hogy jelenlegi elterjedtségének egész horderejét megértsük. Talán kijelenthetjük, anélkül, hogy sematikus túlzásba esnénk, hogy a struktúra fogalmát — egyébként teljesen független módon — Saussure munkájának egyes vonatkozásai²¹ és a *Théorie de la Forme*²² készítették elő, hogy a nyelvészetben alkalmazták először, mint a prágai kör munkásságának legfontosabb kutatási eszközét és az így nyert új eredmények más kutatási területeken is alkalmazásra találtak, különösen az ethnológiában, ahol Boas munkássága²³ után etekintetben kétségtelenül Lévi-Straussé²⁴ bizonyul a legjelentősebbnek.

Tudvalévő, hogy a formaelmélet úgy jött létre, hogy újra vizsgálat tárgyává tették a klasszikus experimentális pszichológiát²⁵ és visszanyúltak az adatok és a tapasztalási feltételek egészéhez, leírólág feltárva, hogy már a legelemibb stimulus is strukturális, mivel egy alapból kiemelkedő bizonyos kiterjedésű pontról van szó, úgy, hogy ez az „alak egy alapon”, a *figure-sur-un-fond* struktúra elengedhetetlen feltétele az észlelési folyamatok megértésének. A szervezet számára valódi ingert a forma jelent, vagyis egy térbeli struktúra, amilyen a kör, vagy egy időbeli, amilyen a dallam; ennek autonómiája van, mely áttehető abban az értelemben, hogy a dallam ugyanaz marad, ha egy oktávval magasabban játsszák, noha minden hangjegy más lesz. A forma nem szorítkozik csupán részeinek összegére, amennyiben az észlelés egy kis szelettel megcsonkított kört már nem körnek lát, hanem eltört gyűrűnek. A forma csupán részei egymáshoz fűződő viszonyának törvénye által létezik, úgyhogy addig marad azonos, amíg ezek a kapcsolatok megvannak, de azonnal más formává válik, ha azok a legkisebb mértékben is megváltoznak. Arról van tehát szó, hogy felismerjük: az élő organizmusok nem a részeken kívüli részekből induló ingerek által, hanem az észlelési mező strukturalásával szabályozzák viselkedésüket. A kísérletek azt bizonyítják például, hogy a tyúkot, amikor a magot kiválasztja, nem pusztán annak színe vezeti, hanem a világos és a sötét közti ellentét; vagyis az, ami organizmusára hat, nem egy bi-

zonyos szín, hanem az a tény, hogy egy bizonyos mag világosabb színű, mint a másik. Így bizonyítottnak fogadhatjuk el, hogy az élő organizmus, mint test, nem egy nyers adatot, hanem egy bizonyos viszonylatot képes információként felfogni. Az organizmus és környezete közti kapcsolatok a struktúrák felfoghatósága miatt működnek így és ezt a bizonyosságot két megjegyzés erősíti. A forma fogalma nem korlátozódik csupán a stimulusra, tisztában kell vele lennünk, hogy egy organizmus és viselkedése a formák strukturalizálódásának értelmében írható le: vagyis a forma, és különösen az „alak egy alapon” struktúra az élőlény általános érvényű kategóriájának bizonyul. Különösen termékeny alkalmazásokra talál ez K. Goldstein munkásságával az ideggyógyászatban, de a társadalompszichológiában ugyancsak, ahol bevezetője K. Lewin, és egyik területen éppúgy, mint a másikon, az eredmények pontosabb megfogalmazását teszi lehetővé. Meg kell jegyezni ezenkívül, hogy a forma a közönséges stimulustól abban különbözik, hogy az utóbbi nem egyéb, mint ami alkotja (egy bizonyos piros szín, a hangskála valamelyik hangjegye, egy bizonyos súly, míg a forma alkotóelemeinek kapcsolataiból adódik, függetlenül azok anyagától (a világos kontrasztja szemben a sötétrel és nem egy bizonyos szín; egy pontos negyednyi hangköz és nem egy c hang, melyet egy f követ) — annak elsődleges megértésével, hogy a lényeges nem maga a tény, hanem a tények közötti viszony, és ez a viszonylat azonos maradhat akkor is, ha a tények maguk megváltoznak. A forma teóriája mindenféle irányú további kifejtést érdemel — számunkra itt elég, ha megismerkedünk a struktúra fogalmának első kidolgozásával, melynek érvényességét bizonyítja az általa megújult experimentális pszichológia is. E kutatások lényeges eredményeihez már 1929 előtt eljutottak, ettől a korszaktól kezdve a forma-fogalom eredetiségét mindenütt elismerték.²⁶

Csaknem ugyanebben az időben, talán egy kevéssel még korábban is, anélkül, hogy a struktúra szót használta volna, vagy ismerte volna a forma pszichológiájával kapcsolatos első munkákat, Saussure²⁷ néhány alapvető tételt szögezett le: a nyelv olyan rendszer, melyben egyes fogalmaknak csak az egészszel való kapcsolataik alapján van értelme és csak ebből az összetartozó egészből kiindulva lehet tanulmány tárgyává tenni annak elemeit; a nyelvet úgy kell tanulmányozni, mint formát, nem mint tartalmat és ezért a nyelvészet lényegét nem a diachronia és a szemantika területére utalta, hanem erőit a

jelek egymás közötti kapcsolatából alakult rendszerre koncentrált. A nyelv egységeit elszigetelten semmivel sem lehet jobban meghatározni, mint a kör pontjait, a nyelvészet tárgyaként csupán kölcsönös kapcsolataik révén léteznek. A szóban forgó fogalmak egyébként pozitív voltukban semmit nem érnek és ezért írja Saussure: „minden eddigi azt bizonyítja: a nyelvben csak különbségek vannak. Mi több: egy különbség általában pozitív fogalmakat tételez fel, melyek között létrejön — a nyelvben azonban csak pozitív fogalmak nélküli különbségek vannak”.²⁸ Ez annyit jelent, hogy amint két fogalom megkülönbözteti magát egymástól, létrejön a jelképekből álló rendszer, de fogalmainak egyike sem tartozik önmagában a nyelvhez. A színek neveinek példája mutatja, hogy nincsenek egymástól elkülönített szavak, amelyek mindegyike egy-egy színhez kapcsolódik, létezik azonban egy rendkívül változó rendszere egymással szembehelyezkedett szavaknak, melyeknek együttese utal a színélmények tapasztalatai rendszerére. Amikor Saussure pozitív fogalmak nélküli különbségekről beszél, azt akarja mondani, hogy az, ami a nyelvet azzá teszi, ami, nem egyes szavak egyes színekhez fűződő kapcsolatainak gyűjteménye, hanem egy szavakból álló rendszernek a kapcsolata a színekhez fűződő különféle tapasztalatokhoz.²⁹ Nem létezik, egyrészt, a fehér jele, mely bizonyos tapasztalatnak, másrészt a fekete jele, mely egy másik tapasztalatnak felel meg, de van egy rendszer, amelyben a fehér jel ellentétben áll a fekete jellel — rendszer, mely két tapasztalat ellentétét jelenti. Tehát, elfogadva a Gestalttheorie tételét, a jelek rendszere forma, mert amint valaki ebben megváltoztat egy szót, az egész megváltozik. A klasszikus latinban a jelek rendszere komplikáltabb, mert ott megvan a „candidus” ellentéte az „albussal”, amely önmagában szemben áll a „niger” és „ater” ellentétével, és e kettős rendszer egy tapasztalatot jelez, amelyben megkülönböztetést kap a ragyogás változata is a világosságától. Nagyon gyors következtetéssel Saussure leszögezi tehát, hogy ha a nyelv rendszer, a fogalmak, melyek alkotják, különbségeiken keresztül határozzák meg magukat és nem függnek sem hangképző substratumuktól, sem jelüktől.

Saussure-rel jelent meg tehát világosan az egyidejűség primátusa, ő a nyelvet mint rendszert tanulmányozza, vagyis valódi lényege alapján, a diachronia fölött, mely csak a nyelvnek az idők folyamán bekövetkezett változásaival foglalkozik. Viszont ezek a változások csak külső behatásoknak tulajdoníthatók, amelyek akkor meghatározó hatásúak, amikor a rend-

szert módosulásra készítetik, ezt azonban a nyelvész csak következményeiben tudja megragadni. A nyelv szinkronikus rendszer, melynek szigorúan véve nem lehet rendszertörténete, amennyiben nem olyan rendszer, mely formailag egy másikká válik; a fonetikai változások azonban (melyeknek története megállapítható) tesznek benne lehetetlenné bizonyos ellentéteket és lehetségessé másokat, kényszerítve így, hogy egyik rendszerből a másikká váljon. A klasszikus latin 6 esetes deklinációja nem változik át a középkori francia nyelv kétesetes deklinációjává, de az erősségi hangsúly megjelenése lehetetlenné teszi a vokális végződések szerinti megkülönböztetést és így kényszeríti a nyelvet, hogy önmagát egy egyszerűbb szembeállítási rendszerrel reformálja meg, ahol az egyedüli megkülönböztető jel a szóvégi „s” jelenléte vagy hiánya. Vagyis, ha a legfontosabb a rendszer és ha ez nem dolgozhatja át önmagát a szó szoros értelmében a rendszerek folyamatos történetévé, a rendszer tanulmányozása az alapvetően fontos, a története másodlagos. Másodlagos olyan értelemben, hogy az, aminek az ember a történetét megírhatná, mellékes és anekdotikus marad a nyelvhez, mint olyanhoz képest. Ezért van, hogy Saussure néhány lapon túl gyorsan átutalja a kutatást az ellentét területére, amellyel e munkánkban foglalkozunk és tagadja a történelem elsőbbségét egy olyan disciplinában, ahol pedig az alapvető perspektívának látszott.

De a struktúra fogalmának technikai használata s doktrinális és polemikus fejlődése kicsit későbbre tehető; a tradíció az 1928-as évet fogadja el, a nyelvészek Nimègue-i nemzetközi értekezletének, s ezen R. Jakobson, S. Karcewski és N. S. Troubetzkoy előadásainak dátumát, melyek azzal foglalkoznak, hogy milyen módszerrel lehet a legmegfelelőbben megközelíteni bármely nyelv nyelvtanának teljes és gyakorlati ismertetését.³⁰ Eredetileg precízen körülhatárolt, speciális problémákról volt szó, egyetemes érvényükre csak 1945 után figyeltek fel. Eleinte látszólag egy új nyelvészeti disciplina, a fonológia került különböző szinteken meghatározásra. A prágai kör tagjai mindenekelőtt leszögezték, hogy megelőzőleg a hangokkal csak abban az értelemben foglalkoztak, hogy a hangképző szervekkel való előállításuk módját próbálták meghatározni és osztályozni őket a létrehozásuknál közreműködő anatómiai részek szerint, megkülönböztetve pl. a nyelv hegyével létrehozott (apicalis) r-et és a nyelvcsap (uvula) rezgése útján kieltett r-et. Ez a kettő mind a mai francia, mind a spanyol nyelvben megvan, míg az olasz csak az apicalis r-et ismeri,

az angol pedig csak az uvulárisat, de értékük sem a franciában, sem a spanyolban nem ugyanaz. Az Ile-de France szülötte csak az uvuláris r-et használja, Aquitaniáé csak az apicalis r-et, de egyiknél is, másiknál is az r két artikulációja közötti különbség csak a két beszélő közötti különbséget fejezi ki, nem az a szerepe, hogy két szó közötti különbséget jelöljön meg; így a franciában a két r közötti különbség megvan, de nincs nyelvészeti jelentősége. A spanyolban ugyanaz a beszélő a „rosa” szónál megkülönbözteti az apicalis r-et a „josa”-nál használt uvularis r-től, mert ez a különbség lehetővé teszi számára, hogy egy virágot elválasszon egy gyümölcstől. Így számára az r kétféle ejtése megkülönböztető nyelvészeti saját-ságot jelent, mert ellentétük arra szolgál, hogy ne tévesszenek össze két különböző szót. A fonológia tehát egy nyelv hang-jainak tanulmányozása annyiban, amennyiben egyik hang azért különbözik a másiktól, mert ezzel biztosítják a fonémák megkülönböztetését. A fonetika szerint a franciában kétfajta r van, mivelhogy a nyelvcsap (uvula) nem azonos a nyelv he-gyével, a fonológia szerint azonban csak egy. Elsősorban tehát arról van szó, hogy a hangokat ne olyan szempontból vizsgál-juk, hogy azok hogyan jutnak el a diafragmától az ajkakig, hanem abból induljunk ki, hogy az alany tudomásul veszi kü-lönbségeiket, mert ezek lehetővé teszik két szó megkülönböz-tetését. Így nézve a kérdést, két aspektus alakul ki, melyeken keresztül sokkal messzebb lehet jutni, mint ha egyszerűen visszatérünk a beszélő szubjektív impresszióihoz.

Különböző nyelvek összehasonlításakor világosan kitűnt, hogy vannak, melyek megkülönböztetnek egymástól számunk-ra megkülönböztethetetlennek tűnő hangokat, mint a huhogó hangok néhány variációja (ch), ezzel szemben összekevernek másokat, melyek számunkra erősen különbözőeknek tűnnek, mint a tompa és a zöngés hangok (p és b, c és g, t és d), oly-annyira, hogy egy nyelv főbb jellemzőit nem egyes hangjai-nak fiziológiai előállítása képezi, hanem azok a hangok, me-lyeket a hangképző készülék minden lehetősége között fenn-tart arra, hogy egyik szót megkülönböztesse a másiktól. Vagyis nem az egyes hangok a lényegesek, melyeket kiemelünk, és ejtésük fiziológiai körülményeit körülírjuk, hanem minden hang annyiban érdekes, amennyiben elkülönül a többiek ösz-szességétől és azokkal együtt rendszert alkot. Lehet egy nyel-vet nem azon a tevékenységen keresztül jellemezni, amellyel a hangszálakat és a szájpadrást felhasználja, hanem a hangok ellentétét vizsgálva, melyek egy szót megkülönböztetnek a

másiktól.³¹ Ez a fonológia specifikus területe, szemben a fonetikával; egy nyelv minden hangja úgy szerepel itt, mint sajátos vonások együttese, melyek lehetővé teszik számára, hogy elkülönüljön ugyanezen nyelv egyéb hangjaitól. A p hangot például nem abban a minőségében tanulmányozzák, hogy vokális vibrációk nélkül, az ajkak érintkezésével hozható létre, hanem amennyiben elkülönül a v és f sorozattól, mint zárt-hang és szembenáll a b, g és d sorozattal, mint néma hang; valamint a t és c sorozattal, mint labiális hang.

Tehát vizsgálhatjuk egy nyelv hangjait anélkül, hogy kötve lennénk az őket előállító hangképző készülékhez, kiindulva abból a felismerésből, hogy minden hangot kisszámú sajátos vonás jellemez, melyek egy nyelv fonologikus rendszerén belüli differenciált helyét biztosítják. A fonológia strukturális, mert a hangokat abból a tételből kiindulva tanulmányozza, hogy egy nyelv különböző hangjait csak kölcsönös viszonyuk határolja el egymástól. A Gestalttheorie értelmében formát alkotnak és mindegyikük csak annyiban individuális, amennyiben sajátos vonásai megkülönböztetik a többitől.

Ugyanakkor a fonológiai struktúra csaknem önmagában elég és úgy határozható meg, mint egy pozitív elem nélküli, pusztán különbségekből álló rendszer, tekintettel arra, hogy nem az a mód a fontos, ahogy a hang létrejön, hanem az, ahogyan megkülönbözteti magát a többitől. A hangképző substratumtól való teljes függetlenség kétségtelenül a strukturalizmus leglényegesebb eleme és az a része, amely a Gestalttheorie forma-fogalmát és F. Saussure rendszerfogalmát egymáshoz közelíti. Maximális mértékben elképzelhető az áttétel, amennyiben beszélhetünk egy nyelvet számára teljesen idegen hangokkal, feltéve, hogy e hangok egymástól való különbözőségének struktúrája ugyanaz, mint e nyelv fonológiai rendszeréé. A substratumtól való teljes függetlenség nyilvánvalóan abból a tételből ered, hogy minden elem csak a többitől való különbözősége alapján határozható meg, és nem aszerint, hogy micsoda önmagában, amennyiben semmi más, mint bizonyos sajátos vonások együttese. A fonológiai struktúra ezen autonómiája alkalmazható a nyelvészet egyéb területeire is; a prágai kör kimutatta, hogy a nyelv minden területe tanulmányozható ilyen módon, beleértve a szemantikát és a nyelvtörténetet is. A strukturalizmus így a Saussure nevéhez fűződő rendszer-elmélet radikalizációjának bizonyul; eredetiségének lényege abból adódik, hogy az elemek nem önmaguk határozzák meg magukat, hanem egymáshoz fűződő kölcsönös kapcso-

lataik, sajátos vonásaik révén. Azt kell csak megtudni, melyek ezeknek a sajátos vonásoknak specifikus léttípusai.

E kutatási mód nem korlátozódik csupán a nyelvészetre, és kétségtelenül az etnológia az a terület, ahol a leghamarabb érvényesült. Jelentkezett már F. Boas munkásságában, aki hangsúlyozza, hogy az etnológia veszély nélkül szinte soha nem rekonstruálhatja bizonyos jelenség kronológiai fejlődését akkor, ha több, feltehetően különbözőképpen fejlődött kultúrában hasonlítja össze e jelenség jelen állapotát. Ezért észszerűbb szerinte szinkronikus analízis alá vetni egy, az egyénnel való viszonyában meghatározott kultúrát, nem tévesztve szem elől a veszélyt, hogy üres közhelyekbe eshetünk, ha ebből általános érvényű konklúziókat akarunk levonni. Hangsúlyozza, hogy egy kultúra kulcsa nem azokban a szubjektív ábrázolásokban keresendő, amelyeket részesei róla bemutathatnak, hanem öntudatlan struktúrájában, mely az egészet tükrözi és nem befolyásolják másodlagos interpretációk, melyek elhomályosítják. A nyelvészet tehát prototípusa egy olyan tudománynak, melynek alapkategóriái nincsenek meg az azt a nyelvet beszélők tudatában, úgyhogy az etnológiának nyújtott modellje megóv attól a veszélytől, hogy a struktúra elemeként fogja fel azt, ami nem más, mint az a csalóka mód, ahogy azt az alanyok átélik.

Lévi-Strauss volt egyike az elsőknek, aki rávilágított Boas előfutár-szerepére a strukturalizmus terén³² és leszögezte e kutatási mód általános és specifikus jelentőségét. Elsősorban megjegyzi, hogy amikor az ember ezt vagy azt az emberi jelenséget tanulmányozza, hogy annak a struktúráját kibontsa, nem arról van szó, hogy a meglévő konkrét emberi kapcsolatokat írja le, hanem arról, hogy egy vagy több alkalmas modellt konstruáljon ahhoz, hogy a rejtett struktúrát napvilágra lehessen hozni, — ahogy a fonológia sem írja le konkrétan a hangokat, hanem modelleket készít, melyeket a sajátos ellentétekre alapoz, és amelyekből másodlagosan kibontakozhat a tanulmányozott nyelv fonológiai struktúrája. A modellek, melyek alkalmasak egy struktúra megalkotására és kibontakoztatására,³³ bizonyos számú feltételnek kell, hogy megfeleljenek, nagyon hasonlóan ahhoz a módhoz, ahogy a „forma” fogalmát a Gestalttheorie jellemzi. A modell elemei egy rendszert alkotnak; ez azt jelenti, hogy mindegyikük összetartozik a másikkal és egyetlen egynek a módosulása az egész módosulását vonja maga után. Meghatározhatunk egy átalakulási rendszert, mely átalakíthatja ezt a modellt más modellek jól

elhatárolt csoportjává, és ez lehetővé teszi, hogy a struktúrális analízist közös nevezőre hozzuk a halmaz-elmélettel. Tudni kell előre, mivé válik ez a modell, ha valamelyik elemét megváltoztatjuk. A modellnek végül a lehető legegyszerűbbnek kell lennie és egyben meg kell felelnie az észlelt jelenségeknek: — sokszor állítják, hogy egy jelenség-csoport számára csak egyetlen modell, vagy minden másnál jobb modellekből álló elhatárolt és kis együttes létezik, úgyhogy ha fenn is áll a lehetőség, hogy többet alkossunk, ez nem zárja ki azt, hogy egyet formális okokból kiválasszunk. Legmegfelelőbbnek tartják azt a struktúrát, mely egyszerűbb a többinél és amely az értelmezendő jelenségek minél nagyobb részét meg tudja magyarázni. Mindenesetre ez a kíváncsi, már amennyiben a feltett kérdésnek egyetlen, vagy kevés számú megoldása van, — mert azon kevés gondolkodtak, hogy mi történne akkor, ha egyáltalán nem lenne megoldás, vagy végtelen számú lenne.³⁴ Lévi-Strauss megjegyzi, hogy a tudatos modellek éppúgy, mint a nyelvészetben, elfedik a struktúrákat és legtöbbször kulturális értelmezések, míg az öntudatlan modellek sokkal alkalmasabbak arra, hogy a tanulmányozott jelenségek struktúrájának megfeleljenek. Mi több, ahhoz, hogy a struktúrákat egymás közt, formális szempontból, tartalmuktól függetlenül össze lehessen hasonlítani, az kell, hogy folytatás nélküliek és ne jelenségek végtelen összegeződésének eredményei legyenek. Ilyen modelleknek, mint pl. az apaági rokonságénak,³⁵ önmagukban nincs olyan vonásuk, mely egy lehető fejlődés vonalába rendezi őket és ha időbelileg el is lehet őket helyezni, elképzelve egy átalakulást egyik modellből a másikba, az erre felhasznált idő nincs tájolva és teljesen visszafordítható marad. Kialakul így egy ismert típus, amelyben az elsőbbségi jogot az empirikus megfigyeléssel szemben a modell, a jelenségek kontinuitásával szemben a folytatás nélküli struktúra kapja. Egy jelenség-együttest tehát a lehető legegyszerűbb, lehető legkisebb számú struktúrák jellemeznek, mint modelljei és így ezek a struktúrák és átalakulásuk egy általános morfológia tárgyai lesznek.

A strukturalizmus tehát az emberi jelenségek tanulmányozásában egy olyan módot vezet be, mely nagyon formalizált kifejezésekhez jut el: s ez nem a jelenségek kvantifikációjához hasonlít, mint a fizikában és a biológia bizonyos részeiben, hanem a logisztikához és a halmazelmülethez. A struktúrák így a modellekhez való eljutást jelentik és a struktúrák általános tudományának kiindulási pontját, melynek megalapí-

tása még hátra van, de amelynek, ha egyszer létrejön, egyetemes jelentősége lesz.³⁶

A struktúra fogalmának ilyen kidolgozásával szemben meg kell jegyeznünk, mennyire szegényes mai kultúránkban a történelmi és genetikai fogalmak területe. A marxizmusról és a történelem alapvető értékéről való elmélkedés a történeti munkákból nem hiányzik, és könnyű lenne erre számos példát felsorolni;³⁷ de a historicitás epistemológiája nem ismer olyan fejlődést, melyet szembe lehetne helyezni a struktúra epistemológiájával. Ezért kell néhány egyedi példát választani szembeállításukra.

III.

Korszakunk két nagy életművét szembesítve, módunkban áll, hogy konkrétan közelítsük meg a genezis és struktúra egyébként labirintus-jellegű antinómiáját. Kihámozhatjuk abból, hogy milyen szerepet szán Sartre³⁸ és Lévi-Strauss e két fogalomnak, és ezzel kapcsolatban azokból a koncepciókból, amelyeket a történelemről kialakítottak. Sartre szerint a történelemnek két szempontból van alapvető jelentősége: egyrészt, mint az egyén története, másrészt és egyben, mint emberi csoportoké; vagyis az egyén és egyszersmind az egész emberiség kulcsa bizonyos kumulatív és visszafordíthatatlan kronológikus fejlődés. Az egyén számára két okból az.³⁹ Az ember, létének kezdetén — semmi, vagyis pontosabban, a többiek felismerik benne a dolgok természete szerint azt, amit ők maguk vetítettek bele, de amit ők nem így fognak fel. A gyermeknek önmagában még nincs „természete”⁴⁰ és az a természet, melyet a kívülállók felfedeznek benne és szinte kötelességévé teszik, hogy a magáénak tartson, ahogy természet vagy szemeinek színét, abból adódik, mit jelent ő ezeknek a kívülállóknak, és mit tud maga kiválasztani ebből az összefüggésből. Mielőtt az elemzésre térnénk: Jean Genêt ez az elhagyott gyermek, akit az Assistance normandiai parasztokra bíz; Flaubert pedig egy normandiai voltairianus seborvos kisebbik fia a restauráció idején; mindketten összeütközésbe fognak kerülni, mint abszolút természettel a róluk alkotott eszmék együttesével és úgy fognak élni, hogy elkerülhetetlen adottságként fogják fel azt, ami pusztán a másokkal szemben kialakult helyzetük; ez a helyzet azonban levezethető környezetük egyediségéből, valamint az annak háttérét képező történelmi múltból. Flaubert fejlődése annak a függvénye lesz, amit az apa vár, kíván, és amitől retteg egy fiatalabb fiú ese-

tében, és ez a „kivetítés”⁴¹ részben az apa-Flaubert „karakteréhez”,⁴² részben egy XIX. század eleji vidéki seborvos társadalmi helyzetéhez tartozik. Vagyis egész sor történelmi adottság szól bele, visszanyúlva a császárság háborúira, Larrey báró fényes alakjára, a nemzeti vagyon megszerzésére, a girondista federációra, röviden a XVIII. századi francia társadalom alakulására. A lehetséges szerepek körülhatároltak és előre kialakítottak, vállalásuk megtagadása egyértelmű az egyik vállalásával, de sem a gyermek, sem a környezete nem tudja, hogy ez így van. A konkrét létnek csak a gyermek számára kínálkozó sajátos lehetőségekkel kapcsolatban van értelme, és az eshetőségek egyszerre függenek mindattól, ami környezetének gyermekkorra volt, visszanyúlva így egy elmúlt történelemre, és attól a módtól, ahogy ez a környezet jelenlegi történelmét éli. Flaubert és apja kapcsolatát állandóan minősíti az a felfogás, melyet utóbbi a társadalomról alkot, ahogyan azt értékeli, vagyis mindaz, ami a francia restauráció „tekintélyeinek” vidéki életét sajátosan jellemzi. A történelmi háttér gyökeresen más volt ugyanabban a korszakban pl. Olaszországban, melynek egyik részét az osztrákok tartották megszállva, másik része kis, csaknem mindig idegen eredetű zsarnokok fennhatósága alatt állt, és az egész országot áthatotta a francia császárság iránti kétértelmű nosztalgia. Vagyis az egyén egyedi történelme csak annyiban egyéni történelem, amennyiben bizonyos lehetőségek alapján vagy ellenére jön létre és ezeknek csak egy bizonyos történelmi összefüggésen belül van realitásuk.

Tehát az átélt tapasztalat noematikus leírása, szubjektív voltában, világosan mutatja, hogy az egyénnek önmagáról kialakított tudata, bármennyire szubjektív is az, nem fejezi ki az egyént önmagában, mint egy maradéktalanul birtokolt elemet. Jelenlegi tapasztalatom a világban való egy bizonyos jelenlét típusának tapasztalata, de nem az én énem tapasztalata: az egyén egyébként létezik, de elképzelt módon. Csak-hogy ez az elképzelt lény létem egyetlen konkrét tartalma és annak ellenére, hogy nem vagyok ura, nem tudom el nem fogadni. Megmutatkozik (bár nem átlátszóan) a másokkal való kapcsolataim összessége révén, mert mind utalnak erre az alapvető elképzeltre. Ezért írja Sartre „a tudat lét, amely számára a maga létében kérdésessé válik léte, amennyiben ebben a létben bennefoglaltatik egy rajta kívüli másik lét is”.⁴³ Tehát ez a lét, mely egyedül jelenti éneket és amely nincs birtokomban, ez az én egyéni történelmem alanya és elválaszt-

hatatlanul együtt fejlődik a többiekkel és a gyakorlattal való kapcsolataimmal; transzcendens az átélt tapasztalathoz mérten és időben fejlődik, attól kezdve, hogy valamely egyéni „választás” történik, mely „a maga idején” végbemegy és amely a mítoszról meríti erejét.⁴⁴ Az egyén tehát saját egyéni történelmével azonos, amely minden átélt tapasztalathoz mérten transzcendens, és amelyet másokkal való kapcsolataink dialektikája „alkot” egy meghatározott történelmi összefüggésen belül.

Ez az összefüggés az, mely az egyedi történelmet az emberiség történelméhez kapcsolja, amennyiben az egyiknek minden konkrét vonatkozása közvetlenül vagy közvetve függ a másiktól, mert az emberi lét egyedül a történelemben reális és nem megálmodott. Az emberi csoportok tanulmányozása,⁴⁵ a praxis fogalmának részletes kidolgozása lehetővé teszi tehát, hogy a történelmet pontosan, megismerhetően írjuk le, egyetemes konkrét voltában, a dialektikus érvelés segítségével. Több típusú emberi csoport specializált tanulmányozása lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük az átmenetet, mellyel bizonyos emberek története az emberiség történetébe olvad. Az igazat megvallva, itt a történelemben bizonyos kettősség ismerhető fel, és egyszerre két helyre is besorolható. Ez gyakran példák forrása és hála a francia forradalomról való alapos tudásnak, mely D. Guérin, A. Soboul és G. Lefebvre⁴⁶ művein keresztül Micheletből⁴⁷ indul ki, Sartre konkrét példakkal tudja bemutatni, mi az ember világos célkitűzéseinek a kapcsolata azzal, ami tevékenységéből lesz a többiekkel való összeütközése során. A kettősség pl. ma már nem absztrakt koncepció, ez a lényege a girondisták helyzetének a XVI. Lajos halálára való szavazáskor; Robespierrenek a dantonisták és a Cordeliers tagjai között, Carnoténak, aki egyszerre szervezi a köztársaság seregeinek győzelmét és Robespierre, Saint-Just és Couthon bukását. A filozófiai gondolkodás felhasználja tehát a történelmi tudást, nem azért, hogy általános sémákat alkosson belőle, de hogy megvilágítsa, egyedül az emberek konkrét léte és alakulása teszi lehetővé számos alapfogalom megértését. De ha a történelem így a kritikai gondolkodás elsődleges forrásának bizonyul, ez abban a mértékben van így, amennyiben a legegységesebb és legkonkrétebb: a történelem minden tudás és minden lét végső vonatkozása, mely egyezsmind konkrét is, mert az emberek benne átélt tapasztalata soha nem válik teljesen interpretációvá és mert belőle erednek a mindig másodlagos absztrakciók.⁴⁸

Ha a történelem így az emberi lét és tudás alapvető vonatkozásának bizonyul, akkor már különbséget tehetünk a struktúra jó és rossz használata között. Elsősorban kijelenthetjük, hogy operatív és folyamatosság nélküli, s a megismerésnek csupán segédeszközéül szolgál. Ahányszor Sartre történelmi példát használ, igyekszik a konkrét történésekben bizonyos struktúrát felismerni. Az 1793. május 31. és június 2. között lezajlott események részletei jobban érthetők, ha abban struktúrát ismerünk fel, mint pl. a Commune és a Convention hatalmának kettőssége, a népfelkelés felhasználása a hegyparti polgárság által arra, hogy az Assemblée mérsékeltjeire rákényszerítsék a girondisták eltávolítását. Itt struktúrát ismerni fel annyit jelent, mint megállapítani a történetek konkrét értelmét anélkül, hogy véletlen részletekbe vesznénk. De a struktúra kategóriájának ilyen alkalmazása számos okból másodlagos marad. Először is összetevőinek egyike sem lesz érthető saját keletkezésén kívül: a „kettős hatalom” nem eredeti fogalom,⁴⁹ eléggé sovány általánosítás csupán és más jelentősége nincs, mint az, hogy segítségével precizírozzuk a Commune insurrectionelle és a Convention kifejezéseket. Egyik is, másik is érthetetlen, ha nem foglaljuk össze megfelelő fejlődésüket augusztus 10, ill. az 1792-es szeptemberi választások óta. Mi több, a struktúra valójában nem áttehető: a forradalmi napok között számos analógiára bukkanhatunk, — pl. a III. év prairialja, ugyanúgy, mint az 1848 júniusi események —, de ezekből az analógiákból nem szabad túl távoli következtetéseket levonni, mert elveszítjük a történelmi megismerés tárgyát; a Faubourg Saint Antoine-i mézszárlások a második köztársaság idején nem másfajta áttételei a konvent végző korszaka öldökléseinek; a helyzetek hasonlítanak, de csak megközelítőleg és nem úgy, mint egy zenei mondat, melyet először dúrban, majd mollban játszunk el. Ezért nincs autonóm struktúra-ismeret, csupán bizonyos, többé kevésbé pregnáns struktúrák felismerése a történelmi kontinuitáson belül. Végül a történelem a szó szoros értelmében nem a struktúrák időben haladó alakulása; ezek nem folytatódnak egymásban, nem változnak át egymásba, de néhány közülük elengedhetetlen a történelmi megismeréshez. Egyszóval a struktúra fogalom jó gyakorlati felhasználása szerény és részleges kell, hogy legyen: hozzásegít, hogy teljesebben értsük meg a történelmet, de nem ad számára magasabbrendű érthetőséget. A történelem folyamatos, míg a struktúra megszámlálható együttes,

a struktúra szerepe arra korlátozódik, amit a megszámlálható ki tud fejezni a folyamatosból.

E jó felhasználás lehetővé teszi meghatározni a rosszat. Ez a struktúra fogalmának egy ideális misztifikáció szolgáltatán való felhasználása, amely azt akarja bizonyítani, hogy az ember megismerésében a történelem sem nem minden, sem nem a legfontosabb; nagyobb, talán a legnagyobb jelentőséget kell fordítani az emberre és kultúrájára a szó szoros értelmében legjelentősebb struktúrák együttesének. Itt már nem arról van szó, hogy felismerjük a kettős hatalom jelenségét 1793. június 1. és 2. különféle konkrét aspektusai között, hanem arról, hogy a girondisták 1792. augusztus 10-i proskripciójában, az 1848 februárjától júniusáig tartó feszültségben, az 1871-es kommünben és az 1917-es szeptemberi és októberi krízisben ugyanannak a struktúrának különböző megtestesüléseit véljük látni, melynek áttehető elemei egy törvényes, formális hatalom és egy felkelésből eredő, törvényes alap nélküli hatalom szemberüléséből adódnak. Ettől kezdve már csak a struktúrát ismerjük, minden egyéb második sorba kerül; a történelem érthetősége pedig megszűnik számunkra ott, ahol nincs felismerhető és áttehető strukturális szerkezet, mert ezen túl már minden csak lényegtelen, empirikus egyveleg lesz. A struktúrák fogalmának ilyen felhasználása számos okból helytelen. Az örökérvényűség igényével lép fel, de ez talán még nem nagy baj, mert tanulmányozható a struktúrák keletkezése és alakulása és így kikerülhető egy történelemellenes merevség. E látásmódból adódó nagyobb tévedés az emberek történelmi praxisát olyan formáknak rendelni alá, melyek nem illenek rá, amelyek nem belőle erednek, és ez, Feuerbach értelmében, csak elidegenedéshez vezethet. A történelmet az emberi gyakorlat alkotja, az anyagon és az esetlegességen keresztül. Az anyag, az emberi organizmus struktúrája nem elidegenítések, mert önmagukban léteznek és létük nem elkendőzött emberi alkotásból ered. A történelmet állítólag irányító struktúrák, mivel nem az anyagban és nem az emberi organizmusban gyökereznek, nem fogadhatók el elsődleges autonóm adatként és vissza kell vezetni keletkezésüket a gyakorlathoz. Ha vannak a történelemnek független struktúrái, melyek legfontosabb aspektusait irányítják, ez azért van, mert a történelem nem teljesen az emberi praxis és az anyag dialektikus viszonyaiból ered és bizonyos elidegenítő transcendencia is közbelép. Az anyagtalan és az emberi gyakorlatból való keletkezésükre vissza nem vezethető struktúrákat

állítani fel annyit jelent, mint illuzórikus világot építeni fel és visszatérni az abszolút idealizmus megtestesüléséhez.

Sartre felfogásában a történelem primátusa az emberi praxis elsőbbségéből ered és a struktúra elméletnek a rossz felhasználási módja az, amely ezt az elsőbbséget kétségbevonja. A struktúrák hozzásegítenek, hogy a történelem kontinuitását megfejtsük, a történelem azonban, lényegét tekintve, nem strukturális; mivel a történelem az emberi megismerés kulcsa, az antropológia sem lehet strukturális anélkül, hogy a struktúrák genezisést megfejtsék és rákényszerítse magát, hogy ezeket úgy fogja fel, mint amik „lettek és nem alkottattak, öröktől fogva”. A struktúráknak helyük van a kutatás eszközei között, de privilégiumuk — ideológia.

Lévi-Strauss feldolgozásának egy oldala⁵⁰ — anélkül egyébként, hogy átvinné a struktúrák „rossz” használatát — kérdésessé teszi ezt a történelemre való alapvető vonatkozást, és új megvilágítást javasol. Saussure munkája hatása alatt, igyekezve, hogy semmit ne tévesszen szem elől az általános nyelvészet eredményeiből, és etnológus voltához híven, tudatában a megfigyelések óhatatlanul egyéni jellegének, azzal kezdi kritikai észrevételeit, hogy rámutat, mennyire szeretik a filozófusok a diachroniát, mert amögött ott van a történelem feltételezett kontinuitása, míg a synchronia számukra kevésbé fontosnak tűnik. E mondatok erősen célzatos ironiája azt akarja mondani, hogy ha nem helyes, hogy a strukturalizmus karmaiba kerüljünk, arra sincs azért ok, hogy a történelem vezessen minket orrunknál fogva. Retz kardinálisra való némi utalással Lévi-Strauss rámutat arra, hogy az 1963-as évek becsületes baloldali embere sem a Fronde-hoz, sem Mazarin politikája mellé nem állhat, vagyis az embereknek a történelemmel szembeni állásfoglalása attól függ, mekkora távolság választja el őket a szóbanforgó korszaktól.⁵¹

Nem kevesebről van szó, minthogy a történelem és diachronia presztízse a nekik tulajdonított kontinuitásból ered. Lévi-Strauss kétségbevonja ezt a kontinuitást és felteszi a kérdést: vajon igazunk van-e, amikor azt evidensnek tartjuk — elválasztva magát a történelmet attól a megismeréstől, melyet róla alkottunk. Könnyedén kimutatja, hogy semmi nem magától értetődő. A történelmi tény,⁵² attól kezdve, hogy leírjuk mint olyant, a történész választásán és kiemelésén múlik. Ez a megjegyzése nem azt akarja mondani, hogy a történész mindenestől teremti a történelmi tény, hanem azt, hogy megismerési módja óhatatlanul úgy osztályozza az eseményeket,

hogy azok visszavonhatatlanul elvesztik kontinuitásukat. A vita legvilágosabb megfogalmazását a halmaz-elméletben kapja:⁵³ a történelem önmaga lehet esetleg olyan együttes, melyben megvan a folytatási lehetőség, de a történelmi megismerés egy másik együtteshez vezet, amely tagadhatatlanul a megszámlálhatóság jellegével bír és csalóka dolog lenne összetéveszteni a másodikat az elsővel. Amint az ember mesterkéltséggel és rosszindulatú naívsággal megkérdezi (mert a filozófus tettetett naívsága mindig perverz dolog), hogy valamely dolog hol ment végbe, világossá válik, hogy nem lehet e kérdésre a kontinuitásról való lemondás nélkül válaszolni úgy, hogy izolálva az eseményeket, közelebbről határozzuk meg őket.

Lévi-Strauss itt egy igen gyakori illúziót cáfol: a történelmet folytatólagosnak képzeljük, amennyiben beleépítjük egy kronológiai rendbe, mely ezért a pillanat tizedéig folytatólagosnak látszik, úgyhogy akármilyen rövid időtartamú egy esemény, mindig el tudunk egy nála még rövidebb időtartamot képzelni. Ez a kronológia nem homogén és egymás után helyezve a bronzkort, az ókort, a modern kort, a vietnami háborút és e cikk kiadási idejét, nem kaptunk folytatólagosságot, mert a dátumok bizonyos kategóriákba tartoznak, melyek egymást nem fedik. A kronológia nem egy, de sok lineáris együttest jelent, és ezek közül egyik sem folytatása a másiknak. Egy adott dátum egy adott kategóriába tartozik. A dátumok aszerint osztályozhatók, amilyen szignifikáns jellege van minden egyes adatnak a kategórián belül a többi adathoz viszonyítva, melyek ugyanúgy a kategória részét képezik, s amilyen mértékben hiányzik a szignifikáns jelleg a más kategóriába tartozó adatok vonatkozásában. Vagyis 1685 dátuma olyan kategóriába tartozik, melynek ugyanígy tagjai 1610, 1648, 1715; de az 1., 2., 3., 4. évezredből alakult kategóriához semmi köze és ugyanúgy nincs köze a következő dátumcsoporthoz: jan. 23, aug. 17, szeptember 30 stb.⁵⁴ Tehát ezek a történész-támpontok, melyek arra szolgálnak, hogy rendszert alakítsanak ki, nem egyetlen dátumsort alkotnak, a közös kezdettől egészen 1966 őszéig vezetve, hanem bizonyos számú dátumcsoportból állnak, ahol minden csoport a saját gyakorisága révén és az ábrázolt eseménytípusból alakul ki. E csoportok kölcsönösen közös vonatkozásban vagy ellentétben vannak egymással és a történelem bizonyos területét határozzák meg. Egyik területről nem lehet átmenni a másikra, mert minden területnek megvan az előfordulási gyakorisága és az előzővel és az utána következővel való kapcsolata. Így nemcsak illuzórikus, hanem

ellentmondásos is a történelem alakulását megszakítás nélküli lefolyásúnak fogni fel, mely egy tíz vagy száz évezredekre felosztott történelem előtti időkben kezdődik, folytatódik az évezredek sorozatával a 4. vagy 3. századtól kezdve, majd százados történelem formájában megy tovább, melyet az egyes szerzők saját kényük-kedvük szerint spékelnék meg a századon belüli egyes évek történelmével vagy az éven belüli egyes napok történelmével, vagy a napon belüli órák történelmével. Ezek a dátumok nem alkotnak sorozatot; különböző dolgokra vonatkoznak. Hogy csak egy példát hozzunk fel: a történelem előtti idővel kapcsolatban használt rendszer nem bevezetése a modern és mai történelemre alkalmazottnak. Minden rendszer jelképek olyan rendszerére utal vissza, amely, legalább elméletben, alkalmazható az egész történelem virtuális egészére. Azok az események, amelyeknek egy rendszer megértésében jelentőségük van, egy másik rendszernek nem mondanak semmit. A történelem előtti idők rendszerébe illesztve, az újkor és modern kor legjelentősebb eseményei is elvesztik fontosságukat. Kivéve talán (és erről eddig még nem tudunk semmit) a demográfiai fejlődés néhány nagy vonalát, ha egyetemes szempontból nézzük, a gőzgép feltalálását, az elektromosságét vagy a nukleáris energiáét.⁵⁵ Ez annyit jelent, hogy Lévi-Strauss felfogásában a történelem nem egyetlen folytatólagos vonalon haladó együttes, melynek megvan a folyamatossági potenciája, hanem megszámlálható lineáris együttesekből álló megszámlálható együttes. Minél gazdagabb ez a szóban forgó lineáris együttes részletekben és kitérőkben, mint az életrajzok, annál kevésbé érdekes az érthetőség szempontjából. Egy ábra segítségével megérthetjük ezeknek a fejtegetéseknek a lényegét. Ahelyett, hogy az egészet egyetlen vonallal fejeznénk ki, melyen balra helyeznénk a jávai emberszabású majmokat, jobbra 1966. szeptember 2-át irodámban, két dimenziójú matricát kell készíteni, mely megszámlálható, de végtelen számú, balról jobbra vezető horizontális vonalakból áll.⁵⁶ A felső vonalak az évezredek és a századok jelölik, az alsó vonalak a lustrumokat, az éveket és a napokat; vagyis pontosabban a felső vonalak a globálisabb eseményeket jelzik, melyek lassabban változnak, a legkevésbé konkrétak (az átmeneti ember átváltozása a mai homo sapienssé) és az alacsonyabb vonalak az egyedibb, gyorsabban változó, esetlegesebb jelenségek jelölésére szolgálnak. Ez a térbeli metafora további megjegyzéseket von maga után. A magasabb vonalak a leginkább természeti események felé haladnak, az alacsonyabbak a kul-

turális jellegűek felé. A felső régiók csaknem folytatólagosak, lejjebb minden esemény inkább arra felé hajlik, hogy önmagában érvényes és nincs közvetlen kapcsolatban az előzményekkel. A periodicitás nagyon hosszú fent, nagyon rövid lent. Úgy gondoljuk, hogy ennek az ábrának csak akkor lesz értelme, ha úgy nézzük, mint lineáris együttesek megszámlálható, de végtelen együttesét; ebben az elrendezésben az ismert történelem mindig néhány középső vonalat foglal el, ezen belül a francia forradalom a magasabb vonalak között kap helyet, mint ami a modern társadalomban az osztályok felemelkedését jelenti, míg az alsóbbakban Robespierre vagy Carnot életrajzaként. De fokról fokra világosabb lesz, hogy a történelem a maga átfogó voltában a többi felett legmagasabban fekvő vonalon kap kifejezést, részleteiben pedig a legalsó vonalon. Ez a kép két következtetést von maga után. Elsősorban a történelmet nem lehet sem végső vonatkozásnak, sem konkrét egyetemesnek felfogni, mert két, a végtelen felé haladó vonal között terül el. Következésképpen a történelem, mint az emberi lét abszolút folyamatossága, irreális, mert a grafikon felső végtelenje alatt helyezkedik el, másrészt távol van attól, hogy a valódi teljességet képviselje; épp olyan üres és konvencionális, mint a közbeeső számok; csak akkor lesz önmaga, ha minden realitását elveszíti.

Ha a történelem lemond arról a privilégiumáról, melyet Hegellel, Marxszal és Sartre-rel együtt biztosítottunk számára, a strukturális sémák használata a megismerés jogos eszköze lesz. Az ábra, melyről beszéltünk, nagyon hasonlít egy karmesteri partitúrához,³⁷ ahol a magasabban fekvő együttesek az első és második hegedűk szerepét jelölik, az alsóbbak a puzonokét, a tubákét és így tovább. A strukturákat azonosítani annyit jelent, mint felismerni a különböző hosszú zenei sorokban a minden hangnembe áttett és mindenféle hangszeren játszott dallamformákat, amelyeknek önmagukon belül a hangok egymáshoz való kapcsolatában van értékük, genetikai kapcsolatuk nincs egymással, a partitúrát bármelyik lapján kinyithatjuk, és nincs okunk arra, hogy egyedül konkrétnek tekintsük egyetlen szakasz balról jobbra való olvasását és mesterségesnek bélyegezzük egy ugyanolyan szakasznak felülről lefelé különböző hangszereken keresztül való olvasását. A strukturális analízis olyan mértékben igazolt, amilyen mértékben a történelemnek nincs abszolút kontinuitása és nem egyetlen kategóriában zajlik le; mivel elolvasása semmiféle irányhoz nincs kötve, úgy is kimutatható, hogy bizonyos meg-

közelítéssel megfigyeljük gyakran előforduló pregnáns formáit.

Sartre számára a történelem mindenekfelett az emberi lét legkonkrétebb tárgya. Lévi Strauss számára viszont csupán egy kutatási mód, bizonyára pótolhatatlan, de tárgyát nem határozza meg önmagában és nem zárja ki más kutatási utak helyességét. Ha a történelem kimeríti tárgyát, a struktúra nem más, mint alárendelt kutatási eszköz, de ha a történelem csupán jelenségek együttesének bizonyos fajta leírása, melyek más úton is megközelíthetők, a struktúra jogossá válik. Végső analízisben a történelem és a történelmi megismerés lényegét kell tisztázni...

Látható most már, hogy a struktúrát és a történelmet az ember megismerésének két egymással ellentétes kategóriájaként szembehelyező vita alapvető nehézségekre utal, melyek jellemzőek az embert — és kétségtelenül az állatvilágot is — kutató minden tudományra.⁵⁸ A történelmi megközelítés nem tarthatja fenn magának a nagy privilégiumot, hogy egyedül birtokolja az egész konkrét világegyetemet, de minden kritika, mely ezzel kapcsolatban felmerült, homályos és kétértelmű maradt. Nem elég kijelenteni, hogy a történelem módszert jelent és nem egy birtokolt területet, azt is el kell ismerni, hogy a történelmi megismerést újra meg kell vizsgálni a halmoz-elmélet fényében; e tisztázást ezután kell elvégezni és nem előlegezhetjük eredményeit. Mindennek ellenére elképzelhető, hogy a konkrét egyetemes bizonyos relativizációjához fog vezetni, mely nem fog többé abszolút vonatkozási pontot adni, de saját területén helyénvaló maradhat. A strukturális megközelítés azzal a kockázattal jár, hogy feltámasztja az abszolút idealizmust, amennyiben hajlamos rá, hogy a modelleket részesítse előnyben a reális rovására;⁵⁹ a kérdés tehát az lesz, hogy a modellek használatában meghatározzuk a különböző területeket a szóban forgó realitás mértékéhez képest. A strukturalizmus bizonyos tendenciája felett gyakorolt kritika után lehet csak vizsgálat tárgyává tenni a specifikus ellentétek rendszerének és substratumuknak viszonyát.

Az ember megismerésében a struktúrák és a történelem közötti antagonizmus felteszi a kérdést: vajon az embert a specifikus ellentétek rendszereinek szintjére kell-e helyezni,

vagy substratumának szintjére, vagy egyiknek a másikkal való kapcsolatainak szintjére. Ez az alapvető kérdés, melyhez az antropológiánkra jellemző antagonizmus juttat bennünket.

(Részlet G. LANTÉRI-LAURA cikkéből.
Megjelent az Annales, 1967. 4. számában.)

JEGYZETEK

¹ J. F. Revel bevezetése Brillat—Savarin, *Physiologie du goût*-jához. (Paris, Julliard, 1965, 7. l.)

² C. Lévi-Strauss, *Le cru et le cuit*. (Paris, Plon, 1964.)

³ P. Éluard—B. Péret, 152 proverbes mis au goût du jour. (Paris, Éditions surréalistes, 1925.)

⁴ Olvassuk el újra Hegelt, aki annak idején megtanított rá, hogy megkülönböztessük a bizonyosságot az igazságtól. (*Phénoménologie de l'esprit*, J. Hyppolite fordításában, Paris, Aubier, I—II. köt. 1939, 1941; ld.: I. köt. 195. s köv. l.)

⁵ Utalunk itt J. P. Sartre egész munkásságára, különösen pedig három tanulmányára: *Transcendance de l'Ego* (*Recherches philosophiques*, Paris, Boivin, 1936—1937, VI. köt. 83. s köv. l.); *Esquisse d'une théorie des émotions* (Paris, Hermann, 2. kiad. 1948); „*Avant-propos*” (P. Nizan, *Aden Arabie*, Paris, F. Maspéro, 1960, 9—62 l.).

⁶ Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*. (Paris, Gallimard, 1945, 180—202, 494—520 l.)

⁷ S. Freud, *La science des rêves*. (Ford. I. Meyerson, Paris, P. U. F. és Club français du livre, 1963); *Le mot d'esprit et ses rapports avec l'inconscient*. (Ford. M. Bonaparte és M. Nathan, Paris, Gallimard, 15. kiad. 1953.)

⁸ K. MARX, *Contribution à la critique de l'économie politique*. (Ford. J. Molitor, in *Oeuvres philosophiques*, Paris, J. Costes, VI—IX. köt. 1946, 1947, 1955.)

⁹ G. Lanteri-Laura *La psychiatrie phénoménologique* (Paris, P. U. F., 1963) és *Inconscient et pensée phénoménologique* (sajtó alatt); H. Ey, *La conscience*. (Paris, P. U. F., 1963, 378. s köv. l.)

¹⁰ J. Hyppolite, *Introduction à la philosophie de Hegel* (Paris, M. Rivière, 1948) és *Logique et existence*. (Paris, P. U. F. 1953.)

¹¹ A. Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*. (Paris, Gallimard, 1953, 12—34 pp.)

¹² Elragadóan konkrét marad J. P. Sartre egy nagyon kevésbé ismert monográfiájában: *Saint Genêt, comédien et martyr* (Paris, Gallimard, 1952), de kevés hasonló példát tudnánk idézni.

¹³ J.-P. Sartre, *L'être et le néant* (Paris, Gallimard, 1943, 94. s köv. l.); Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, 432—441. l.

¹⁴ J.-P. Sartre, *L'imaginaire*. (Paris, Gallimard, 1940.)

¹⁵ Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, IV—V. 1.

¹⁶ K. Marx, *Le capital* (Ford. J. Roy, Paris, Editions sociales, II. köt. 1948, 58—119 l. és III. köt. 1950, 157—203 l.), továbbá *Les luttes de classes en France*. (Paris, Editions sociales, 1948.)

¹⁷ K. Marx, *Les luttes de classes en France*.

¹⁸ C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Paris, Plon, 1958,

3—36 l.) és *La pensée sauvage* (Paris, Plon, 1962, 324—367 l.); R. Bastide, *Sens et usages du terme „Structure” dans les sciences humaines et sociales* (La Haye, Mouton et Co, 1962); H. Lefebvre, *Le langage et la société*. (Paris, Gallimard, 1966.)

¹⁹ Sántító, mint Oedipus.

²⁰ N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie* (ford. J. Cantineau, Paris, Klincksieck, 1949); R. Jakobson, *Essais de linguistique générale* (ford. M. Ruwet, Paris, Éditions de Minuit, 1963); R. Jakobson—M. Malle, *Fundamentals of language*. (La Haye, Mouton et Co, 1956.)

²¹ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*. (Paris, Payot, 5. kiad. 1960.)

²² K. Koffka, *Principles of gestalt psychology* (London, Routledge et Kegan Paul, 4. kiad. 1955); W. Köhler, *Gestalt psychology* (London, Bell, 1930); K. Goldstein, *La structure de l'organisme* (ford. E. Burckhardt—J. Kuntz, Paris, Gallimard, 1951); V. von Weizsacker, *Le cycle de la structure*. (Ford. M. Foucault—D. Rocher, Paris, Desclée de Brouwer, 1958.)

²³ F. Boas, *The methods of ethnology* (Amer. Anthropol. n. s. 1920, vol. 22.) és *History and science in anthropology: a reply*. (Amer. Anthropol. n. s. 1936, 38 köt.)

²⁴ Legfontosabb munkáit már idéztük. Hozzáteesszük még: *Les structures élémentaires de la parenté* (Paris, P. U. F. 1949); *Tristes tropiques* (Paris, Plon, 1955); *Le totémisme aujourd'hui*. (Paris, P. U. F. 1962.)

²⁵ A. Gurvitch, *Théorie du champ de la conscience* (Paris, Desclée de Brouwer, 1957), G. Lantéri-Laura, *La Psychiatrie phénoménologique*, 161—179 l.

²⁶ Ugyanez a náciizmus kényszerítette száműzetésbe a Gestalt-*théorie* hirdetőit és üldözte halálra a megszállt Prágában N. S. Troubetzkoyt.

²⁷ E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*. (Paris, Gallimard, 1966, 32—45. és 52. l.)

²⁸ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, 166. l.

²⁹ I. Meyerson, *Problèmes de la couleur*. (Paris, S. E. V. P. E. N. 1957.)

³⁰ *Actes du premier Congrès International des Linguistes* (Nimègue, 1928, 36—39 l.); R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. (Travaux du Cercle linguistique de Prague, Prague 1929.) E dátum kétségtelenül nem ok nélkül marad döntő fontosságú minden területen.

³¹ A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*. (Paris, A. Colin, 1960.)

³² *Anthropologie structurale*, 308. s köv. 1.

³³ Uo. 306. l.

³⁴ Ld. infra.

³⁵ Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, 312. s köv. 1.

³⁶ Hely hiányában csak két szerzőtől tudunk itt idézni; egymástól nagyon különböznek, de elengedhetetlenek a struktúra-fogalom tanulmányozásához. R. Ruyer három könyvét soroljuk fel: *Esquisse d'une philosophie de la structure* (Paris, Alcan, 1930); *Néofinalisme* (Paris, P. U. F. 1952); *La Cybernétique et l'origine de l'information* (Paris, Flammarion, 1954). De említenünk kell R. Barthes egészen más perspektívájú műveit is: *Mythologies* (Paris, Éditions du Seuil, 1957) és

„Éléments de sémiologie”. (Le degré zéro de l’écriture, Paris, Gonthier, 1964, 78—172 l.)

³⁷ Különösen két könyvet emelünk itt ki: D. Guérin, *Les luttes de classes sous la première république* (Paris, Gallimard, 1946, 2. köt.) és A. Soboul, *Les Sans-Culottes parisiens de l’An II*. (Paris, Clavreuil, 2. kiad. 1962.)

³⁸ Az eddig idézettek mellett ld. még *Critique de la raison dialectique* (Paris, Gallimard, 1960); benne: *Questions de méthode* (megjelent előzőleg *Les temps modernes*-ben) és *La conscience de classe chez Flaubert*. (*Les temps modernes*, No. 240, 1966 május, 1921—1951. 1. és No. 241, 1966 június, 2113—2153. l.)

³⁹ *L’être et le néant*, 93. s. köv. 1. és Saint Genêt, *comédien et martyr*, 55. s. köv. 1.

⁴⁰ Azaz az a „természet”, mely testi adottságának tekinthető, e fogalomkörből hiányzik.

⁴¹ E pszichoanalitikai kifejezés használata elkerülhetetlen.

⁴² Sartre ezt úgy érti, hogy az ember kapcsolata a világgal és a többi emberrel bizonyos, többé-kevésbé permanens jellegű stílus szerint alakul: a többiek ezt úgy fogják fel, mint ami az egyén belső adottságaiból fakad, az egyén pedig vagy véletlennek tekinti, vagy, amikor elfogadja a többiek róla kialakult nézetét, saját maga ellenére kialakult tulajdonságnak látja.

⁴³ *L’être et le néant*, 29. l. és Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, i. h. 432 s. köv. 1.

⁴⁴ *L’être et le néant*, 643—663 p. és M. Éliade, *Aspects du mythe*. (Paris, Gallimard, 1963, 33—53 l.)

⁴⁵ *Critique de la raison dialectique*, 633. s. köv. 1.

⁴⁶ G. Lefebvre, *La Révolution française* (Paris, P. U. F. 5. kiad. és *Études sur la Révolution française*. Paris, 2. kiad. 1963.)

⁴⁷ J. Michelet, *Histoire de la Révolution française*. (Szerk. G. Walter, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1961, 2. köt.)

⁴⁸ Nem lesz haszontalan e kutatásokat kiterjeszteni egy másik — noha teljesen más felfogású — műre is: B. Croce, *Logica come scienza del concetto puro*. (Bari, Laterza, 7. kiad. 1947. 180—211. p.)

⁴⁹ Croze ezzel kapcsolatban „empirikus pseudoconceptusról” beszélt volna; F. Braudel, *Continuités ou discontinuités en histoire* (*Annales*, 1950, No 1, 125. s. köv. 1. és *Histoire et sciences sociales: la longue durée*. (Uo. 1958, No. 6.)

⁵⁰ Ld. különösen: *La pensée sauvage*, 338. s. köv. 1.

⁵¹ Uo. 337. p.

⁵² G. Lantéri-Laura, *Philosophie analytique de l’histoire et phénoménologie de l’historique*. (In *Études philosophiques*, 1952, No 1—2, 62—74. l.)

⁵³ E. Borel, *Éléments de la théorie des ensembles*. (Paris, Albin Michel, 1949.)

⁵⁴ *La pensée sauvage*, 343. l.

⁵⁵ Uo. 344—345. l.

⁵⁶ A vonalak lineáris együtteseket ábrázolhatnak, melyeknek csak megszámlálhatósági potenciájuk van.

⁵⁷ Le cru et le cuit alcímeivel is bátorít bennünket ezen az úton.

⁵⁸ C. Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, 326. l.

⁵⁹ Mindazonáltal Lévi-Strauss ezt írja: „De a matematikai formulák legalább a szellem szabad működését tükrözik, vagyis a relatíve minden külső kényszer alól felszabadult és csak saját törvényeiknek engedelmeskedő agysejtek munkáját. Mivel a szellem maga is dolgozik, e dolgoznak a működése tanításul szolgál a dolgok természetére vonatkozólag.”

KÖZGAZDASÁGI MODELLEK ALKALMAZHATÓSÁGA A FEUDÁLIS MEZŐGAZDASÁGRA

„Amikor egy közgazdász valamely dolgotat ,történelmi-nek’ vagy ,leíró jellegűnek’ ítél meg, akkor ez elmarasztalás. Amikor egy fiatal történész azt a meghatározást használja, hogy ,elméletileg’, mestereinek rosszalló tekintetét érzi magán” — így ábrázolta P. Vilar a stockholmi kongresszuson azt a kölcsönös elfogultságot, ami a gazdaságtörténészek és a közgazdászok kapcsolatában uralkodik. Ugyanakkor azonban a legutóbbi években sok oldalról történt próbálkozás szakszerűbb dialógus felvételére: sok papírt teleírtak a két tudomány közeledését és közelebbi együttműködésének megkezdését követelve. A diagnosztikusok és a terapeuták ezzel kapcsolatban a folyamatos kutatási szükségleteket veszik figyelembe, a múlt ugyanis, sajnos, nem vet fel követésre érdemes bátorító példákat.

Az ezen a téren tett legutóbbi komplex próbálkozások óta (Schmoller iskolájára gondolok) mindkét tudományág hatalmas lépést tett előre. A politikai gazdaságtanban alkalmazott módszerek előrehaladása kétségtelen, ugyanakkor pedig a visszatérés a hosszú időszakokra kiterjedő változások problémaköréhez, az érdeklődés a „gazdasági növekedés” és „gazdaságon kívüli tényezők” iránt hidat vert a történelmi problematika irányában. A történettudományban a gazdasági problémák, amelyek még nemrégén mellékvágányt jelentettek, ösvényt az elismert főútvonal mellett, a kutatások elsőrendű objektumai lettek, mégpedig olyan mértékben, hogy a gazdasági problémakör ignorálásának jelenségében ma már az illető tudományos központ elmaradottságának biztos tünetét láthatjuk. Ez a negatívum kidomborítja a történelmi gondolkodás és a kutatómunka szélsőséges elmaradottságát, de korántsem jelenti eleve azt, hogy a gazdasági problémakör figyelembevételének mértéke és módja önmagában pozitív értéknek minősül. Bár a „gazdaságtörténet” a tudományos világban már tekintélyes helyet foglal el, ez jelentéktelen mérték-

ben befolyásolta a tudatos együttműködést a politikai gazdaságtannal. Az együttműködés főképpen a kíváncsalmaknak — talán a korábbinál barátságosabb — hangoztatása, de ez mind- eddig ritkán bizonyult gyümölcsözőbbnek a Pierre Vilar által jellemzett magatartásnál. A közgazdászok ugyanis általában kutatási célokat szeretnének kijelölni történészek számára. Így például W. Arthur Lewis „The Theory of Economic Growth” (1955) c. művében melegen ajánlva a történelmi munkák tanulmányozását, merészen azt állítja, hogy valamennyi általa megvizsgált probléma megoldható volna, ha megérténénk az ókori Görögország és Róma fejlődését és bukását. Ez az optimista állítás, talán inkább aforizma, jellemző megnyilvánulása a realitások éhezésének, annak, hogy nincs anyag, amelyet át lehetne alakítani az elmélet tégléjében, hogy felépülhessen a növekedésnek valóban általános elmélete.

Ha a történész úgy ítéli meg, hogy ilyen elmélet keresése hibás irányvétel, ez nem fogja a megbízhatatlanság vótumát jelenteni minden elméletre, csupán abból a meggyőződésből következik, hogy az elméleti általánosításoknak ahhoz, hogy gyümölcsözőek legyenek, bizonyos határig szabad csak elmen- niük, s hogy a különféle társadalmi és gazdasági feltételek között a növekedés elméletének különféleképpen kell megnyilvánulnia. Ha ugyanis egy közgazdasági elméletből el akarunk távolítani minden, időben meghatározott elemet, akkor egyszerű tautológikus megfogalmazásokhoz jutunk és minden- esetre a következtetések értékének jelentősen csökkennie kell. Bizonyára ebből adódik a történészek között elterjedt ellen- szenv az elmélet iránt általában. Nyilvánvaló azonban, hogy űr ezen a területen nem lehet. Ha programszerűen elvetik az elméletet, akkor az a kutató tudta nélkül hívatlanul befurak- szik, mégpedig gyakran a legvulgárisabb alakban, mert nincs ami ellenőrizze.

Mire kell irányulnia a két tudomány együttműködésének, mi előnye válhatik abból a középkort kutató történésznek? Az alapvető követelmény banálisnak tűnhet: a két terület specialistáinak kölcsönösen olvasniuk kell egymás munkáit. A politikai gazdaságtan nyelvezete ma már annyira speciálissá vált, hogy (nem is beszélve a benne alkalmazott matematikai szimbólumokról) a történészek túlnyomórészt nem értik meg. Ez bizonyára kezdeti nehézségeket jelent, de nem kevés esélyt is magában rejt abban a vonatkozásban, hogy a korszerű gaz- daságtörténet precízebbé teheti a történelmi terminológiát.

A politikai gazdaságtan tárgykörébe tartozó tanulmányok általában elméleti, vagy pedig nagyon is gyakorlati jellegűek. A történész számára azonban, amennyiben nem keres csupán egyszerű analógiákat, a közgazdászok munkája elméletként jelentkezik. Mit vár ettől az elmélettől a történész? Bizonyos mértékben utalást a kutatások irányára, gyakrabban: analógiát a gazdasági mechanizmusok hatásában, a gazdasági-társadalmi struktúrákban, leggyakrabban talán: kutatási módszereket, nemrégóta: szintézisformákat...

A politikai gazdaságtan a szintézis különös formáját kínálja, a gazdasági modellt. A politikai gazdaságtanban a modellnek nemcsak a szintézisben van jelentősége; segít kialakítani a más is, vizsgálni a lehetséges gazdasági megoldások variánsait. A történész *non agit retro*, de a modellszerű megfogás minden másnál megalapozottabban teszi lehetővé a kérdések feltételes megfogalmazását. Ha a „hogya” helyet találhat a múlt kutatójának szótárában, akkor leginkább a gazdasági modell konstrukciója igazolja ezt, amely különböző variánsok megvizsgálásának lehetőségét rejtje magában.

A modellkonstrukció elemeit megtalálhatjuk számos történelmi munkában; az egyik előfutár ezen a téren kétségtelenül Jan Rutkowski volt. Az első tudatos próbálkozást azonban legutóbb Witold Kula szolgáltatta „A feudális rend közgazdasági elmélete. Modellkísérlet” (Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu. Warszawa, 1962.) c. művében. W. Kula modellje a lengyel királyság mezőgazdaságára vonatkozik a XVII. században és a XVIII. század első felében. A javasolt modell, amennyire megmagyarázza, hogy a lengyel mezőgazdaság a felosztás előtt miért hanyatlott, ugyanannyira nem magyarázza meg, hogy a XVI. században, vagy inkább ennek nagy részében mégiscsak növekedett, a XVIII. század második felében pedig meg is újult. Ez a hanyatlás elméletének a modellje, nem pedig a majorsági gazdaság fejlődése elméletének modellje. Ezen a téren a Kula által feltett kérdések közvetve ahhoz a tizenegynéhány év előtti lengyel történetírást annyira tűzbe hozó problémához kapcsolódnak, amelyet úgy fogalmazhatnánk meg, mint az „immanens rossz” kérdését a jobbágygazdaságban. Vajon maga az a tény, hogy a jobbágy robotol, akárcsak a Toruń-i statutum által előírányzott mértékben is, már hátrányos volt a gazdaságra? Ha nem, akkor mikortól kezdve vált a robot regresszív tényezővé? Milyen kritériumokat kell itt alkalmaznunk? Milyen módon növeke-

dett egyáltalán a lengyel mezőgazdaság a középkor vége óta? Ezt a növekedést más modellnek kell megmagyarázni.

Kula újító és meggyőző módon mutatta be Lengyelország XVII. és XVIII. századi mezőgazdasági regressziójának mechanizmusát. Konceptiójának egyik sarkalatos pontja a földbirtokosok tevékenységének determináltsága. A fő kérdés tehát az, hogy milyen mértékben volt a birtokosnak szabad döntése ebben a rendszerben. Ezt a szabadságot Kula gyakorlatilag tagadja. Ha a földesúri gazdálkodási rendszer valójában olyan erős mértékben determinált volt, és különösen ha ezt a determináltságot minden egyes gazdaság könyörtelenül előírt sorsának értelmezzük (amire a háromnyomásos majorság funkcionálásáról szóló érvelés utal), akkor nehéz meglátnunk a kiutat belőle. Ezen az alapon nem lehet megmutatni az átmenetet más gazdálkodási rendszerek felé, hacsak nem tűnne el az elfogadott tételek és az alapvető gazdasági jelenségek közül egy: a lengyel gabona külföldi kereslete, illetve elhelyezésének lehetősége. Ha azonban valójában minden egyes földtulajdonos ilyen mértékben determinált volt döntéseiben, akkor nemcsak a lengyel mezőgazdaságban nem következett volna a tizenkilencedik század a tizennyolcadik után, de nem lett volna helye a haszonbérbe való kiadás jelenségének, amit a következő századbéli átalakulásokkal ellentétben nem magyarázhatunk meg a világhelyzet hatásával.

Kula nem tartja a haszonbérbe való kiadásokat a XVIII. században a szabad döntés megnyilvánulásainak. De vajon helyes-e ez? Hiszen a XVIII. században a haszonbér-gazdálkodás (általában véve a majorság felparcellázását és a bér munkával történő földművelést egyaránt ideértve) az úrbéri gazdálkodás alternatívájává vált. Nem szabad a szabadsággal szemben túlzott követelményeket támasztanunk. Teljes — ideális — függetlenség csak átmeneti időszakokban jelentkezik, olyan időszakokban, amikor a struktúrák átépülőben vannak. Az adott jobbágygazdálkodási típus ugyanúgy determinált volt, mint a parasztok tömeges földtől való megfosztása a tizennyolcadik századi Mecklenburgban, de a kapitalista sem szabad a maga vállalkozásaiban. Igaz, hogy a földtulajdonos által a majorsági termelés növelésére tett lépések a dolog természeténél fogva a visszafordíthatatlan, vagy legalábbis a nehezen visszafordítható tények jellegét vették fel. Így volt ez a robot növelésével, ami a paraszti gazdaság összeomlását vonta maga után. Nem volt ez másképpen a jobbágyok elűzésével, a nem művelt területek megkaparintásával sem. Új jobbágyok telepítése

egyre nehezebb lett; ahhoz, hogy tartós jelenséggé váljék, a gazdasági rendszer megváltoztatására lett volna szükség. Látjuk itt a klasszikus Myrdal-féle kumulatív és körmozgást: az okoknak és a következményeknek ebben az esetben a hanyatláshoz vezető láncolatát. Mint a gyakorlatilag irreverzibilis döntések rendszere, ez nem elszigetelt jelenség. Hasonló volt a helyzet akár Angliában, Franciaországban és bárhol másutt a földek elkerítésével, függetlenül attól a céltól, aminek érdekében az történt, mint pl. az intenzívebb művelés bevezetése, vagy a juhtenyésztés fejlesztése. Ebből levonható az a következtetés, hogy lényegesebb a változásoknak az iránya, mint a reverzibilitás...

A gazdasági szabadság kérdése az említetteken kívül más síkokon is felvetődik. A legfontosabb ezek közül a paraszti és az allódiális gazdaság terjedelme közötti viszony. A Wyczański valószínűnek tartja azt, hogy a nemesi falvakban körülbelül az 1500-tól 1580-ig terjedő években e tekintetben eléggé messzemenő szabályosság uralkodott. A nagybirtok bizonyára differenciáltabb volt, de a források lépten-nyomon rámutatnak a véleménykülönbségekre abban a tekintetben, hogy a földesúr szempontjából mi a legésszerűbb, tehát legelőnyösebb arány a paraszti és az úri föld között. Zajaczków (Chelm-i járás) példája lehetővé teszi annak megfigyelését, hogyan végzik el a felosztás időpontjában a falu egyidejű átalakítását „nagynemesi” típusúból „középnemesi” mintájúvá. Amíg a legnagyobb poroszországi birtokokat (11,5 jobbágytelek 1581-ben) a tulajdonosok 1585-ben felosztják, addig a Zajaczków-i majorságot túlságosan kicsinynek találják. Az örökösök elhatározták, hogy végrehajtják, a „jól megtelepedett” jobbágyok elűzését „a majorság kibővítésének céljából”. Valószínűleg (bár a szöveg nem teszi lehetővé a teljes bizonyosságot) hatalmas majorság jött létre jobbágyok nélkül.

Más helyen igyekeztem rámutatni, hogy ebben az időben a Gdańsk-i Tengeremelléken jelentős statisztikai szabályosság állott fenn a paraszti és a majorsági földek arányaiban, amelyet a nemesi birtok globális nagysága befolyásolt. Ez a szabályosság persze változatos egyéni megoldásokon keresztül jelentkezik. Jobbágyok nélküli nemesi birtokokat 1570-ben az egész vajdaság területén találunk, jobbágyi szolgáltatásokra alapozott nemesi birtokkal keverve. Szomszédosak tehát egymással 3—30 jobbágytelket számláló jelentős gazdaságok, amelyeket parasztoknak kiadtak saját igásállatokkal és munkaeszközökkel való megművelésre és amelyek földnélküli pa-

rasztoznak fizetődtek ki a legjobban, valamint olyanok, amelyek teljes egészében felhasználták a robotot. A parasztok elűzésének folyamatát keresztezi az előrehaladó telepítés.

Vajon ezek csupán regionális jelenségek? A XVI. század végső évtizedei általában véve a falu fejlődésének „lengyel” fejlődési vonala mellett szólnak Poroszországban, amikor jelentősen növekszik a robot, de a „jobbágyok nélküli” majorságok száma is a parasztelűzések eredményeképpen. Az 1570. és 1581. évi adójegyzékek ellentétes tendenciák küzdelmének képét mutatják, azokét az ellentétékét, amelyek a lengyel királyságban néhány évtizeddel korábban mérkőztek, s ez a mérkőzés mindenütt a robot növekedésével végződött.

Felmerül végül a döntés szabadságának kérdése az agrotechnika területén, különösen a kultúrák megválasztásában. Minden bizonnyal a majorság nem rendelkezett azzal a rugalmassággal, amit a Nyugat élenjáró farmergazdaságai értek, de vajon hosszabb távon nem volt-e lehetőségük a kereslet speciális igényeinek kihasználására? A végső választ azoknak a kutatásoknak az eredményei adják majd meg, amelyet annak kiderítésére indítottak meg, hogy milyen befolyást gyakorolt a gabonaexport a termesztett növények struktúrájára a Visztula mentén. W. Szczygielski monográfiája (amelyet már W. Kula könyvének megjelenése után adtak ki) arra mutat rá, hogy komoly változások mentek végbe az egyes gabonafélék részarányában a vetésekben Ziemia Wielunska területén a XVI-tól a XVIII. századig, bár nem győz meg arról, hogy ez az exportkonjunktúra ingadozásainak hatására történt. Makroökonómiai szinten érdemes végül arra is felfigyelnünk, hogy a XVII. század közepe és a XVIII. század vége között komoly mértékben megváltozik a Gdańsk-ba szállított rozs és búza mennyiségi aránya. Nem tudjuk azonban, hogy ez a gabona-szállító vidékek megváltozására vagy agrotechnikai okokra vezethető-e vissza. A kérdés analitikus vizsgálatot igényel és a majorsági termelési rendszer rugalmasságának foka csak a kutatások következő fázisában ismerhető majd meg.

A fentiekén kívül még bizonyos problémák felmerülnek, közöttük mindenekelőtt — amire már utaltam — a növekedés modelljének problémája a lengyel középkor végére vonatkozólag. Feltétlenül meg kellene találnunk abban nem kevés olyan elemet, amelyeket Kula a XVI—XVIII. század vonatkozásában kiiktatott, így többek között: a béreket csökkentő gazdaságon kívüli kényszer mellett a szabad munkaerő kínálatát a mezőgazdaságban; a gabonaexport még nagyon gyenge

befolyását, a pénzbeli és természetbeli járadék jelentős szerepét, s főként a paraszti értékesítéstől függő gabona- és állatpiacot. Ilyen modell konstruálása azonban kevésbé volna gyümölcsöző, mint a fent megbeszélté. Gyakorlatilag nincs semmiféle lehetőség a részletek ellenőrzésére, s így az eredmények egyezése a fejlődés általános irányával nyilvánvalóan tautológiaszerű lenne, ha éppen a fejlődési vonalról alkotott általános ismeretek alapján fogadnánk el a modell alapelvét. Ha tehát egy effajta munkának valamivel többnek kell lennie, mint egy tájékoztatást szolgáló séma, vagy a kutató saját használatára szánt munkahipotézis, akkor a közvetlenül ismert összefüggések elegendő mennyiségére kell támaszkodnia...

Felvetődik viszont annak problémája, hogy egyszerre létezett ugyanazon területen a feudális gazdaság három eltérő rendszere: a pénzjáradékra és a majorsági bérmunkára alapozott rendszer, a főképpen a roboton alapuló rendszer; végül a túlnyomóan pénzjáradékon nyugvó rendszer. Az első típus a legrégebb, ezzel foglalkozott éppen Rutkowski. A robot növekedésével párhuzamosan fejlődött azonban a holland telepítés, vagyis a viszonylag magas pénzjáradék és a hosszú időszakra szóló földbérlet, ami azonban nem volt egyszer s mindenkorra szóló, fenntartotta ugyanis annak lehetőségét, hogy visszatérjenek a robotra.

Nem fér kétség ahhoz, hogy csaknem minden egyes földbirtokos előtt felvetődött a kérdés, hogy az „özönvizet” megelőző évszázadban a megoldások közül az egyiket válassza, bár ez nem jelenti azt, hogy a döntés pusztán szeszélyüktől függött. Mitől függött? Minden bizonnyal a birtok fekvésétől. A holland telepítésnek például fejlődési esélyei csak a folyóvölgyekben voltak. A talaj minőségétől és az értékesítési helytől való távolságtól? Bizonyára, habár nem olyan mértékben, amekkora jelentőséget J. H. von Thünen a topográfiai tényezőknek tulajdonított. Amíg ugyanis tézise beválhat a XVI—XVII. századra Európa egészének vonatkozásában és úgyszintén beigazolódik azokra az országokra, amelyekben az agrárberendezkedésben a pénzbeli földjáradék dominál, addig csődbe juthat kisebb területegységeken belül. A majorsági termelésnek a bevételekhez viszonyítva túlon túl alacsony önköltsége csökkenti a konkurrenciaviszonyoknak a földrajzi fekvéstől függő különbségeit, ami alapja volt az „elszigetelt birtok” funkcionálásának. Nagyobb szerepe volt viszont egy másik tényezőnek, a birtoknagyságnak. Ez a termelés kifizetődésén keresztül hatott, ami eltérő volt attól függően, hogy mek-

kora volt a jobbágyok száma és a birtokolt művelt földterület nagysága, milyen volt a parasztok jogi és anyagi helyzete, mekkora volt a különbség az adminisztrációs költségekben és az értékesítési lehetőségekben.

A mezőgazdasági termelés költségei a robotgazdaságban csekélyek voltak ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy mindig ez a rendszer volt a legkifizetődőbb a földtulajdonos szempontjából. Azok az esetek, amelyekben a majorság hosszabb időtartam alatt sem térítette meg a befektetett összeget, feltétlenül csak kivételesek lehettek. A majorságot inkább azért tartották nem kifizetődőnek, mert üzemelése magával vonta a jobbágygazdaságoknak a nyereséghez viszonyítva aránytalan elpusztítását. A figyelembe vett elemek között találhatjuk meg a választ arra a kérdésre, hogy vajon a majorság nem került-e sokba, valamint arra is, hogy vajon más megoldás nem járt volna-e nagyobb nyereséggel. Nyitott kérdés, hogy a készpénzkiadásoktól való félelem általános és döntő volt-e? Felvetődött azonban egyidejűleg egy kevésbé költséges megoldás, a hollandok telepítése, az állandó és nem kis jövedelem garanciája. A szerződéskötés a földtulajdonos számára a beruházási forma volt, konkrétan: a földek meliorációja, a birtokolt tőke megnövelése, mégpedig kockázat nélkül.

Az említett jelenséget, vagyis a feudális földjáradék különböző formáinak egymással való összekapcsolását a XVI. és a XVII. században eléggé alapos módon vizsgálhatjuk. Ahol a haszonbérek következtében állandó készpénzjövedelem volt, s a malmok viszonylag jelentős gabonabevételhez jutottak, ott a majorsági termelés csak kiegészítő jövedelmet képezett, de nem kevés kiadást meg is takarított. A XVI. század elején a csekély termést adó majorság kifizetődőnek tűnik; még a területüket tekintve jelentős majorságoknak sincs akkor szervezett és biztosított piaci értékesítésük. Aligha csupán a munkaerőhiány dönti el az akkori majorságok gyenge fejlődését.

Az a lendület, amire a majorsági gazdaság a század második felében szert tesz, imponáló, és csak akkor kerekedik felül a robotoltatás. A királyi birtokokon ilyesfajta enigmatikus megfogalmazásokat használnak a ledolgozandó kötelezettségeket illetően; „amennyit megparancsolnak”, „amikor kell”, azaz azt parancsolják, hogy sokat dolgozzanak az úr részén, a növekvő robotkötelezettségek pedig azáltal is tovább nőnek, hogy elúzik helyenként a jobbágyokat és új majorságokat alapítanak...

Vannak azonban jellegzetes kivételek, köztük különösen egy olyan reliktum is, mint amilyené vált a Malbork-i gazdaság. A Zulawia-i gazdák határozott, szervezett és eredményes ellenállása következtében mindenféle próbálkozás, hogy őket robotra kötelezzék, csődöt mondott, és a haszonbér állandó nominális összege mellett a haszonkulcs esett, bár lassabban, mint ahogyan nőttek a mezőgazdasági termények árai. És íme a Gdańsk-i piacon megjelenik az országotól eltérő viszonyok között, főként szabadon bérelt munkások munkájával megtermelt Zulawia-i gabona.

Az eltérő struktúrájú és eltérő belső kalkulációs alapú vállalatok együttlétezése és konkurrenciája ugyanazon a piacon tipikus probléma a közgazdaságtan területéről. Hogyan volt lehetséges ezeknek együttlétezése hosszabb időn keresztül? Kula, Lewis modelljének alkalmasságát vizsgálva, felfigyelt arra a tényre, hogy „a megoszlás két szektorra (az áru-termelő és a természetes gazdálkodási szektorra) nem fedi a vállalatok megoszlását, hanem keresztülvonul csaknem minden egyes vállalaton”. Ez igaz, de a vállalatoknak a Lewis által javasolt felosztása akkor is érvényben maradt, a piaci jelenlég vizsgálata során, ha egyazon piacon jelenik meg ugyanaz, az egymástól munkaszervezésükben különböző vállalatokban megtermelt áru (gabona).

Fejtegetéseinkbe most be kell kapcsolnunk a Gdańsk-i piacot. Egyet kell értenünk azzal a Kula modelljében elfogadott feltétellel, hogy ennek a piacnak a felvevőképesége a gyakorlatban korlátlan volt, de ezt a feltételezést nem vonatkoztathatjuk a XVI. század kezdő évtizedeire, amikor a poroszországi starostwó-kban igen gyengén fejlett a gabonagazdaság. A Czluch-i starostwóban tartja magát a kétszeres szemet alig meghozó majorság; még a második és a harmadik évtizedben már a lábára állott Malbork-i starostwo sincs közvetlen kapcsolatban a Gdańsk-i piaccal, mert a vár adminisztrációjának rendelkezésére álló gabonadézsmát kicsinyben, vékánként adják el Zulawia-i parasztoknak és Malbork-i polgároknak.

Milyen tényezők hatottak kezdeti stádiumaiban a lengyel földekről származó gabonaexport fejlődésére, milyen volt a vízi szállítás kifizetődősége és milyen tényezők fejtettek ki ezekre gátló hatást? A kutatások jelenlegi bevezető fázisa, amelynek feleletet kell adnia ezekre a kérdésekre, az exportáló sáv bővülésének kérdésére korlátozódik. Ez fontos kérdés, de a problémát nem meríti ki, mert közhely marad, hogy ha

egy adott körzetből megkezdődött a kivitel, akkor valakinek elsőnek kellett lennie, valaki másnak pedig a következőnek. Csak a XVI. század első feléből származó számtalan leltárra és számvetésre kiterjedő kutatások teszik majd lehetővé, hogy ne csak a *mikor*-t, hanem a *miért*-et is megállapítsuk, vagyis azt, hogy milyen kalkuláció alapján, milyen külső körülmények folytán kezdik meg egyes birtokok a vízi szállítást, miért nem történik ez meg már korábban.

Ez az utóbbi, látszólag aprólékos megkülönböztetés számomra fontosnak tűnik. A lengyel falu történelméről már elég sokat tudunk ahhoz, hogy számos kérdésben áttérjünk nem csupán a „hogyan” kérdésről a „miért”-re (ami nem volna újság), hanem a csak látszólagos „miért”-ről is arra a „miért”-re, amely felfedező jellegű, amely rámutat az okok és következmények bonyolult mechanizmusára és amely nem csupán azt magyarázza meg, hogy az illető tény „általában” miért történt meg, hanem azt is, hogy miért éppen ezen a helyen. A kutatásoknak ebben a szakaszában éppen a genetikus elemek analízisének kibővítése tűnik a helyes eszköznek. Így tehát a majorsági gazdaságra vonatkozó tanulmányokat azoktól az időktől kellene kezdeni, amikor ez a gazdaság még nem játszott szerepet; a gazdasági regresszió vizsgálatát pedig akkortól, amikor még nem volt érezhető; mint ahogy a német jog szerinti kolonizációra vonatkozó kutatásokban rendszerint bőséges figyelmet szentelnek a megelőző időszaknak. Általános szinten ezt a követelményt legalábbis formálisan mindenütt elismerik; fontos dolog, hogy ezt az egyes esetekre is vonatkoztassuk (ha a források lehetővé teszik).

Feltételezhetjük, hogy a gazdálkodás új formáinak indulására vonatkozó effajta kutatások fényében első helyre nyomulnak elő azok a tényezők, amelyeket a közgazdászok olykor „gazdaságon kívülieknek” határoznak meg. A hagyományos gondolkodási rendszer, a birtokokat irányító apparátus tehetetlensége, a tapasztalatszerzés lassúsága, a kereskedelmi kapcsolatok kialakulásának szükségessége gátlólag kellett, hogy befolyásolják a gabonaexport növekedését; hasonlóképpen a kötelezettségek közvetlen növelésével fenyegetett parasztság ellenállása is. A kiviteli prémiumot a kezdeményezés és a vállalkozó kedv hozta meg. Ez természetesen nem fogja a szubjektív elemek előtérbe helyezését jelenteni. A prémium, mint minden juttalom, csak az elsőeknek lehet osztályrésze.

Eddig a fő figyelmet a földesúri gazdaságnak szenteltem; a haszonbérbe adásnak, a parasztelűzéseknél és a majorság gaz-

dasági egyensúlyának problémái azonban azt parancsolják, hogy áttérjek a parasztgazdaságra. W. Kula XVIII. századi adatokra támaszkodva nemegyszer felhívta a figyelmet a paraszti gazdaságokban rejlő (habár csak potenciális) árufölöslegre. Bár ezt már nem fejtette ki bővebben a „modell-kísérletben”, ahogyan én megitélem, itt nem csupán arra nyílik tér, hogy összekapcsoljuk a közgazdasági elméletre és a történelmi folyamatra vonatkozó tanulmányokat, hanem a közgazdásznak és a történésznek a közvetlen együttműködésére is. Amíg a feudális és a kapitalista nagybirtok eltérő viszonyok között fejlődik, és egészen különálló belső mechanizmusuk, kalkulációs rendszerük és rentabilitási kritériumaik lehetnek, addig a kisárutermelő gazdaság a különböző körülmények között lényegesen több állandó vonást őriz meg. Aláhúzva a különbségeket azok között a körülmények között, amelyek a parasztot a feudális és a kapitalista berendezkedésben, valamint az egyénileg gazdálkodó földművest a szocializmus építésének viszonyai között körülveszik, nem szabad elfeledkeznünk a közös elemekről. Ezek a tartós elemek annál nagyobb szerepet játszanak, minél gyengébben kapcsolódik a gazdaság a piachoz. Az, hogy a parasztgazdaságokat sújtó terhek jellege pénzbeli feudális földjáradék-e, kapitalista haszonbérjáradék-e, vagy végül adó-e, magának a gazdaságnak a szemszögéből másodlagos jelentőségű, még ha a társadalmi fejlődés egésze szempontjából nagyon lényeges is. Sokkal lényegesebbnek látszik, és ezt egyes gazdaságtörténészek alábecsülik, hogy szabad-e a föld forgalma, a föld felosztása, hogy milyen örökösödési alapelvek dominálnak, hogy vajon van-e a parasztnak ténylegesen joga a földre stb. Ugyancsak óriási jelentőségük van a különböző formációkra nézve közös demográfiai problémáknak, a foglalkoztatottságnak (rejtett munkanélküliség), a hitelnek és sok egyébnek. Van tehát még egy, a különböző formációkra közös probléma — amit jelenleg a „gazdasági növekedés” problematikájától elbúvult közgazdászok nem értékelnek kellőképpen és ez a kisárutermelő gazdaság problémája. Milyen perspektívákat tár fel ennek a kutatása? Úgy vélem, hogy nem kis perspektívákat, különösen nyilvánvalóan a feudális viszonyokra. A gazdasági forrásalap, valamint az a lehetőség, hogy mindig új vizsgálatokat végezzünk a meglévő gazdaságokkal kapcsolatban, lehetővé teszi a kisárutermelő gazdaságot a modern társadalmakban vezérlő törvényszerűség részletekbe menő kutatását és *mutatis mutandis* az eredmények átvételét azokra a korábbi viszonyokra, amelyek ben-

nünket itt jelenleg érdekelnek. A lemondás az időben távol-
eső, vagy a merőben eltérő körülmények között előforduló
jelenségek összehasonlításáról lemondás volna egy hasznos ku-
tatási eszközről. Hiszen mindig annyi aktuális probléma van:
a piaci kapcsolatok, a konjunktúráról való függés, a munka-
erőmérleg, a kifizetődőség problémája. Analizálva a paraszti
gazdaságban a „külső” viszonyok változásainak figyelembe-
vételével bekövetkező változásokat, fokozatosan elkülöníthet-
jük a különböző kérdéseket, mélyrehatóbban megismerhetjük
a környező világot, nem felejtve el, hogy a parasztgazdaság
ennek a világnak nem kis jelentőségű elemét képezi. Elegendő
arra emlékeztetnünk, mekkora szerepet játszott Leninnek a
kapitalizmus oroszországi fejlődésére vonatkozó kutatásaiban
a parasztgazdaság analízise. Ha pedig ezen a téren összehason-
lításul szolgáló anyagot kell keresnünk a régebbi idők mező-
gazdaságára vonatkozó kutatások problematikájának kibővíté-
sére, segítségünkre van a közgazdászoknak a falu történései
által szokás szerint nem kellőképpen megbecsült eddigi kiter-
jedt tevékenysége (mint pl. Tschajanow: Die Lehre von der
bauerlichen Wirtschaft. Berlin, 1923).

Felvetődnek speciálisabb problémák is, amelyek főként az
átmeneti időszakokra vonatkoznak. Az átmenet a haszonbér-
ről a robotra, a XVIII. század második felének gazdasági növe-
kedése, az átmenet a feudálisról a kapitalista gazdaságra —
íme ezek azok a kérdések, amelyek a falu történelme kapcsán
felmerülnek, de amelyek nyilvánvalóan csak a gazdaság egé-
szének kontextusában oldhatók meg. Vannak ilyen problémák
szorosan véve azon az időszakon belül is, amellyel Kula fog-
lalkozott. Gondolok a gazdasági újjáépítés mechanizmusára,
arra a jelenségre, amelynek jegyében a XVII. század közepé-
től kezdve a lengyel közgazdaság kialakult.

Más modelleket úgy konstruálhatunk, hogy bemutassák a
különböző gazdasági organizmusok együttélését (vagy egymás-
sal való küzdelmét), mégpedig magas és alacsony szinten egy-
aránt. Osztályozási sémaként elfogadásra alkalmasnak bizo-
nyul a gazdasági berendezkedéseknek B. F. Hoselitz által a
gazdasági növekedés modelljeiről írott művében indítványo-
zott rendszertana, amely fejen találja a szöveget a tárgyalt idő-
szak lengyel gazdasági problémáit illetően is. Ebben a beren-
dezkedésben előtérbe nyomul Hollandiának és az ebben a vo-
natkozásban „csatlós” Lengyelországnak az esetében a gazda-
sági együttélés modelljének a kidolgozása. Ebből a modellből
kétséget kizáróan további kutatási posztulátumok adódnának,

az ismeretek rendszerezése ugyanis nem csupán célja, hanem szakasza is annak a kutatási folyamatnak, amely szakaszban új kérdéseket teszünk fel magunknak. Különösképpen érdekes elméleti problémák adódhatnak a Lengyelország—Hollandia rendszer modellszerű megfogásából: a két országot szoros gabonakereskedelmi szálak kapcsolják egymáshoz, amely kapcsolatnak mindkét fél számára óriási a jelentősége. A két ország ennek a kereskedelemnek az ingadozásaira, mondhatnók, ellentétesen reagál. Hollandiában az árak mozgása az úgynevezett King—Davenant-féle törvénynek megfelelően történik, különösen erősen jelentkezik az árak emelkedése a szemestermény-kínálat csökkenésekor; Lengyelországban — ahogyan Kula feltételezi — az árak mozgása rendszerint a gabonatermelés ingadozásainál gyengébb. Hogyan kellett eljárniuk ezzel kapcsolatban a holland kereskedőknek Gdańsk-ban? Mi befolyásolta döntő módon a gabonaárak színvonalát a két ország kikötőiben? Minden arra mutat, hogy az amszterdami és a Gdańsk-i árak korrelációja nagyon szoros volt a XVI. század közepétől kezdődő száz esztendő folyamán. Hogyan magyarázhatjuk ezt, hogyha Amszterdamot más kikötőkből is ellátták? Ennek az időszaknak a piaci viszonyai még speciális kutatásokat igényelnek.

Az ilyen és egyéb modellkonstrukciókban különös figyelmet kell szentelni a feltevéseknek. Úgy vélem, hogy a szóban forgó módszernek az az értelme, hogy el kell távolítani a kevésbé lényeges elemeket, viszont, hogy minden egyes felfutató tényezőt a mechanizmus egészében betöltött szerepe szempontjából vizsgáljunk.

Ezek azok a példák, amelyeket Kulának az olyannyira áttekinthető és takarékos konstrukciójából meríthettünk. Kula a feudális földjáradék minden alakját kiküszöböli a munkajáradékon kívül. Milyen mértékben változtatta azonban meg a földesúr kalkulációjának alapjait az, hogy nem csupán a majorsági gabonával rendelkezett, hanem ezenkívül még állandó bevétellel a haszonbérekből és a gabonaadóból, valamint a malmi gabonával is? Úgy vélem, hogy Kulának igaza volt, amikor a XVII. századra vonatkozóan mellőzte ezt az elemet fejtegetéseiben, ez ugyanis viszonylag sztatikus tényező volt, amely lassan veszített a jelentőségéből. Ezzel szemben a nemes kalkulációjában, vagy különösen a XVI. század kezdetének mágánya számításában ez volt az alapvető jövedelmi forrás.

A feltételek megválasztásának kérdése állandóan a mo-

dellt konstruáló kutató tudatában kell hogy maradjon. Ez egyben kitűnő módszer a modell összefüggésének ellenőrzésére, a modell ugyanis a szintézis egyéb formáival ellentétben mintegy dedukciós formájú: a közvetlen számszerű ellenőrzésnek a lehetőséghez mérten alávethető következtetések az elfogadott feltételekből adódnak. Ezek kritikája egyaránt történhetik, vagy az elfogadott feltételeknek, vagy pedig az ezekből levont következtetések helyességének mérlegelésével. Ennek a szintézismódszernek az előnye az áttekinthetőség, a kevésbé lényeges jelenségek elhanyagolásának lehetősége, az a tér, amit a nézetek szembeállításához, különösen pedig az összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez megteremt.

A modellmódszer hibái? Talán ugyanazok, mint minden egyéb szintézispróbálkozás hibái. Találóa fogta ezt meg M. M. Postan a következő mondatban: „The penalty of being sufficiently concrete to be real is the impossibility of being sufficiently abstract to be exact.” Ha a modellben ez erősebben nyilvánul meg, akkor ez abból következik, hogy a modell kiküszöböli azokat a túlföntúl gyakran használt fordulatokat, amelyek enyhítik a kimondott ítéleteket, mint pl. „alapjában véve”, „bizonyos mértékben”.

A különböző tudománysszakok egymásnak kölcsönösen felvetnek kutatási és elméleti problémákat. Az effajta együttműködés a gazdaságtörténész és a politikai gazdaságtan művelője között azon a területen áll fenn, ahol egymással közvetlenül érintkeznek, szembeállítva módszereiket és elért eredményeiket. A bemutatott észrevételek annak a reménynek a kifejezői, hogy az együttműködés körét mindkét fél előnyére érdemes bővíteni. Próbálkozások továbbá arra, hogy rámutassunk egyes területekre, ahol a politikai gazdaságtanban alkalmazott módszerek felhasználhatók lehetnének a feudális falu történésze számára, felhasználhatók volnának különösen mint eljárás a következtetéslevonás alapjának bővítésére, a forrásbázisban mutatkozó hiány összehasonlító módszerrel való kitöltésére. Meg szeretném említeni a tanulmányoknak azt a gyümölcsöző területét, amivé válik az utóbbi időben a történelmi valóság szembeállítása a korabeli közgazdasági elmélettel. Ennek értékeit megmutatta az élénk polémia a merkantilizmus tárgykörében, legutóbb pedig különös érdeklődést keltenek a fiziokraták. Ugyanakkor, amikor a merkantilizmussal és a fiziokratizmussal folytatott polémia megszűnt aktuális problémája lenni a politikai gazdaságtannak, természetes reakciónak látszik a régi közgazdászok véleményének tanulmá-

nyozása, mint olyanokénak, akik a korabeli jelenségek avatott megfigyelői voltak, és akiknek a művei az elmúlt évszázadok gazdaságának kutatásában hasznos forrást jelentenek.

A „politikai gazdaságtan”, a „politikai gazdaságtan módszerei” meghatározásokat fentebb gyakran használtuk „elméleti értelmezés” jelentésben, mivel ezek a történészek számára így jelentkeznek. Figyelmen kívül hagytam a metodikai-metodológiai különbségek igen nagy problémáját abban a meggyőződésben, hogy ezek nem képeznek itt alapvető akadályt, és hogy abban a fázisban vagyunk, amikor inkább közelednek egymáshoz az álláspontok és az érdeklődési körök, semmint hogy gátak épülnének a különböző tudományágak között.

Befejezésül szívetném még egyszer kiemelni: ha a feudalizmus gazdaságtörténetében semmibe vesszük az elméletet, ez nem jelenti azt, hogy konkrétak vagyunk. Az elmélet lehet cél; ne feledjük, hogy eszközül is kell szolgálnia.

(A. MACZAK vitacikkének részletei.
Megjelent a Kwartalnik Historyczny
1963. évfolyamának 3. számában.)

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOK XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉNEK ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI (A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG)

E folyóirat hasábjain (ČČH XIII, 1965, 4.) F. Graus egy évvel ezelőtt, a csehszlovák világtörténet előkészítésével kapcsolatban vitát kezdett a Csehszlovákia történetének tanulmányozása során felmerülő problémákról. Fontosnak találta, hogy ez a mű ne kronológikus, hanem inkább problémafelvető jellegű írásmű legyen, és ezért már előljáróban tisztázandó, hogy milyen alapvető problémákat tartalmazzon. Vitathatatlan, hogy a műnek az eddiginél sokkal tágabb keretben kell mindazokat a problémákat vizsgálnia, amelyek a múltban és a jelenben a nemzeti államok határain belül felvetődtek. Szeretnénk a figyelmet a közép- és délkelet-európai államok történetének általános problémáira irányítani, azaz főként a jelenlegi európai szocialista államok területére. Mindenekelőtt arról van szó, hogy vajon ezt a területet jellemezhetjük-e olyan önálló egységként, amely bizonyos specifikus vonásokkal rendelkezik, és amely önálló történelmi-politikai, gazdasági és kulturális egésznek képez; azaz van-e létjogosultsága annak, hogy ezt a területet, mint összefüggő egységet, speciálisan tanulmányozzuk?

Az eddigi viták főleg az általános elvi kérdéseket ölelték fel. Mielőtt ennek a cikknek a kéziratát a szerkesztőségnek átadtuk, kezünkbe került J. Macurek professzor vita-tanulmánya (ČČH XIV, 1966, 4.), amely ugyanezzel a földrajzi egységgel foglalkozik. Az ő tanulmánya különbözik a miénktől és főleg azt hangsúlyozza, hogy az összefoglaló jellegű és általános művekben nem tanulmányozták kellő kritikával ezt a területet.

1. Bevezetés

Ez év tavaszán a történelmi szlavisztika problémáival foglalkozó vitán a részt vevők nagy többsége (arról folyt a vita, hogy mi a történelem szerepe a jelenlegi szlavisztika kialaku-

lásában) megegyezett abban, hogy nem célszerű és módszertanilag sem indokolt a jelenlegi szlávorságról egységes, közös képet nyújtani. Azt javasolták, hogy a történészek az etnográfiai elv helyett az általános történeti szempontokból induljanak ki. Alapjában véve arról van szó, hogy a közép- és kelet-európai történelem felfogható-e úgy, mint az európai és a világtörténelem homogén része? Az említett vitában ezt a szempontot részletesebben nem indokolták. Meggyőződésünk szerint a kérdésre pozitív választ adhatunk. Megkíséreljük e véleményünket megfelelő bizonyítékokkal is alátámasztani. A jelenlegi csehszlovák történetírásban sokat beszélnek arról, hogy ki kell lépni a nemzeti elzárkózás szűk határai közül, a nemzeti történelmet nemcsak a belső fejlődés szempontjából kell vizsgálni, s a kívülről jött legerőteljesebb hatások tanulmányozása sem elegendő, hanem meg kell kísérelni — a deklaratív megállapítások helyett — az általános fejlődéssel összefüggésbe hozni az ország történetét, mintegy párhuzamba állítva a belső és külső tényezőt egymással. Ezzel kapcsolatban közvetlenül adódik számunkra az a lehetőség, hogy összehasonlítsuk az európai szocialista országok, a középkelet-, illetve délkelet-európai területek történetét.

Ahhoz, hogy ezen a területen a kutatást tovább folytathassuk, szükséges, hogy összegezzük az eddig elért, és sajnos, eléggé szétszórta eredményeket. Az összehasonlító módszert alkalmazó egyes monográfiák, főleg a cseh és a szlovák történelem egyes kérdéseivel foglalkoznak. Eddig még nem történt komoly kísérlet arra vonatkozólag, hogy Európa e részének történetét egységes egésként ábrázolják. Bizonyos nyugati kutatók ugyan megkísérelték feldolgozni e terület problematikáját, de kísérleteik már módszertani szempontból sem kielégítőek, mivel csupán a jelenlegi közös társadalmi-politikai vonásokat látják és szerintük ez az egyetlen közös vonás, ami minden közép- és kelet-európai országban megtalálható. A nyugati kutatók figyelmét rendszerint elkerülik az adott országok korábbi fejlődésében mutatkozó azonos vonások. E nagy kiterjedésű földrajzi területtel (az ún. „Zwischeneurópa”) foglalkozó jelen cikkünk kiindulásul kíván szolgálni ahhoz, hogy

a) megfogalmazhassuk az elérendő célt és az ahhoz vezető út szakaszait (beleértve a kutatás nem bürokratikus irányítását),

b) olyan érintkezési pontokat találjunk, amelyek alapot képezhetnek a külföldi történészekkel, elsősorban az európai

szocialista országok történéseivel sorra kerülő, s az együttműködésre vonatkozó megbeszéléseinken. Ha e közös érintkezési pontok (problémák) helyett kizárólag a nemzeti történet, illetve a kétoldalú kapcsolatok problémáira szorítkoznánk, akkor fennállna annak a reális veszélye, hogy dialógus helyett, amelyben kicseréljük a kölcsönös kutatási szempontokat, inkább párhuzamos monológokra kerülne sor, amelyek igen kis mértékben lennének termékenyek. Ha a nemzeti történethez provinciális módon nyúlunk, akkor ennek a módszernek a hibája még jobban elmélyülne.

2. Az európai szocialista országok egységes történeti fejlődésének problémája

a) Felmerül a kétely, hogy vajon Kelet-, illetve Középkelet- és Délkelet-Európa területileg valóban olyan egységes egészet alkot-e, amelyre figyelemmel lehetünk az általános európai összefüggéseket (világösszefüggéseket) illetően, továbbá, hogy valóban fennállanak-e azok a gazdasági és politikai különbségek, amelyek Kelet-Európát megkülönböztetik a nyugat-európai, közép-európai és a földközi-tengeri területektől. Nem elégedhetünk meg azzal a ténymegállapítással, hogy a kelet-európai országok politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális szerkezetét, valamint fejlődési tendenciáját egyaránt befolyásolja a három szomszédos területi egység (amelyek mindegyike tartós hatást fejtett ki a történelem folyamán), és hogy az egyes országok, illetve nemzetek a függvényeivé válnak-e az egyes külső erőcsoportoknak — vagy nem. Mindez nem jelenti-e azt, hogy más történeti organizmusok szerves részeinek kiragadásával egy mesterséges egységet létesítünk?

b) Úgy véljük, hogy bár vitathatatlan a már említett szomszédos gazdasági-kulturális és politikai centrumok hatása, továbbá az a tény, hogy éppen e tartós hatás következtében Középkelet- és Délkelet-Európában — legalábbis a legújabb korban — a történeti fejlődés igen hasonló strukturális feltételek között ment végbe, igen szembetűnőek azok a jelenségek, amelyek Középkelet- és Délkelet-Európát éppen a döntő kérdésekben e három nagy szomszédos terület általános fejlődésétől megkülönböztetik.

Első helyen említjük azt az ismert és rendkívül fontos egységesítő momentumot, hogy ezekben az országokban az utolsó évszázad folyamán milyen volt a nemzeti mozgalom

fejlődése. Ismert jelenség a nemzeti mozgalmak és a nemzeti államok megkésett kialakulása, méghozzá a nemzetek nagyobb részénél olyan feltételek között, amikor egészben, vagy részben nemzetiségi elnyomás alatt éltek (kis önálló állam, a fajokonok nagy része idegen fennhatóság alatt). A sajátos nemzet-té-válási folyamat során a nemzetiségi és a társadalmi el-
lentétek egymást kölcsönösen erősítő tényezőkké váltak, nemegyszer túlkapásokat is szülve. Európa e részében a burzsoá és a szocialista politikában a nemzetiségi kérdésnek döntő jelentősége van. Ahhoz képest, hogy ezekben az országokban más nemzetiségi viszonyokat találunk, mint a nyugati államokban, ez a kulcsprobléma nálunk nem talált kellő megértésre. Kifelé ez a kérdés megalapozatlan nacionalista viszályként jelentkezett.

Az 1918-as esztendő előtt ez az egész terület vagy közvetlen része volt a három nagyhatalom egyikének (Osztrák-Magyar Monarchia, Németország, Oroszország), vagy pedig valamelyikük érdekszférájába tartozott. Magától értetődik, hogy éppen ebben a kérdésben találkoztak az érdekeik. A nemzetközi politikában a kis európai államok nem játszhattak önálló szerepet az európai nagyhatalmakkal szemben. Sem a Habsburg-Monarchia szétesése, sem a keleti német érdekerületek egy részének elvesztése, sem az a körülmény, hogy a cári birodalom területéből leválasztottak bizonyos nyugati határterületeket, nem változtatott azon az alapvető tényen, hogy ez a terület a nagyhatalmak politikai érdekszférája maradt. Bizonyos szempontból ez a nagyhatalmi függés még csak növekedett, mert nem vették figyelembe a helyi adottságokat és egy egész sor kis- és középállamot létesítettek.

Az érdekszférák nem kizárólag a hatalmi és a földrajzi tényezők alapján jöttek létre, hanem közrejátszottak ennek a területnek azok az ellentmondásai is, amelyek részben a hatalmi és politikai viszonyokban bekövetkezett eltolódások miatt, a versaillesi rendszer nyomán keletkeztek. A versaillesi rendszer ezen a területen volt a legbonyolultabb, mivel minden határvonal-meghúzás érzékeny pontokat érintett. Alapjában véve az objektív helyzet nem változott meg, mert a nemzetiségi konfliktusok már korábban is léteztek, igaz, nem mint nemzetközi potenciális problémák, hanem mint a három nagyhatalom állandó belpolitikai problémái, amelyek lehetőséget nyújtottak a nagyhatalmaknak arra, hogy e terület feletti hegemoniáért versengve, pozícióik megszilárdítására felhasználhassák egyrészt a status quo hívei és ellenzői közötti ellen-

téteket, másrészt, hogy felhasználva egyes országok törekvését ezen a területen, relatív hegemoniát szerezzenek.

A közép- és délkelet-európai országok gazdasági helyzetében igen sok hasonlóság mutatkozik. Jellemző vonásuk a gazdasági fejlődés elmaradottsága, a nemzetgazdaságon belül a mezőgazdaság döntő túlsúlya (amelyet egyre inkább sújt az agrárrolló), a relatív mezőgazdasági termékfelesleg nagymértű exportja. A potenciális piac meglehetősen messze van, s az azonos exportérdekek miatt az egyes országok között kéréletlen konkurrenciaharc dűl a felvevőpiacok megszerzéséért. Századunk első négy évtizedében alapjában véve nem volt lehetsége ezeknek a nemzeteknek arra, hogy gazdasági együttműködést és gyümölcsöző kooperációt építhessenek ki. Ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy ezeknek az országoknak relatíve és absolute kicsiny gazdasági potenciálja nem tudott alkalmazkodni a nemzetközi piac mozgásához és állandóan, sőt fokozódó mértékben érezték annak a versengésnek a hatását, amelyet egy összehasonlíthatatlanul erősebb nagyhatalmi vetélytárssal, illetve a nemzetközi finánciókéval folytattak. Csehszlovákia helyzete ezen a területen belül speciális, amennyiben iparilag fejlett országnak számított, nagymértékben exportált ipari termékeket és tőkét, egyebek között erre a területre is. Csehszlovákia különleges helyzete a cseh országrészeknek a XIX. század második felében végbement fejlődésében gyökerezett. Ezért, amikor ennek a területi egységnek az általános problémáiról beszélünk (strukturális, ideológiai, kulturális és politikai tekintetben), Csehszlovákiával, illetve a cseh országrészekkel kapcsolatban megfelelő korlátozásokat kell eszközölnünk.

Ennek a területnek az általános gazdasági jellegét az agrárnépesség nagymértékű túlsúlya határozta meg. A munkásosztály, főképpen a klasszikus proletariátus kis számú volt, ezzel szemben igen nagy számmal voltak képviselve az ún. kétlaki munkások stb. A csekély számú és súlyú burzsoáziával szemben politikailag igen erős pozícióban volt a nagybirtokos arisztokrácia. Az adott gazdasági helyzet jelentős mértékben meghatározta a kulturális és az ideológiai viszonyokat is: igen erős befolyást gyakorolt a különböző vallások klerikális ideológiája, a műveltség igen alacsony fokot ért el és az iskolarendszer kiélezetten osztályjellegű volt. A kispolgári, ritkábban nagypolgári és igen gyakran elszegényedett arisztokrata származású értelmiség igen kis rétege politikailag exponálja magát, és a politikai küzdelmekben átveszi a burzsoá-

zia pozícióinak egy részét. Tipikus jelenség az is, hogy igen erős hatást gyakorol a nacionalista ideológia. Nem szabad megfélemedkeznünk az igen nagy mértékben kifejlődő politikai alsobbrendűségérzetről sem, amelynek ellensúlyozására kihangsúlyozzák kapcsolatukat valamelyik távoli kulturális központtal: ezt a kapcsolatot azonban a mindenkori politikai helyzetnek rendelik alá.

A két világháború között eltelt időben hangsúlyozottan jelentkezett az egyes kelet-európai országok nemzetközi helyzetében, és főleg a belső szerkezetében mutatkozó labilitás, az egyre növekvő szociális, nemzetiségi és gazdasági ellentétek egész sora. A speciálisan fejlődött társadalmak nem mutattak megfelelő belső összeforrottságot ahhoz, hogy úrrá lehessenek az egyre növekvő gazdasági és politikai krízisjelenségek fölött. Az országok egy részében különböző időpontokban tekintélyuralmi rendszerek uralomra juttatási kísérleteivel próbálták stabilizálni a labilis politikai helyzetet. Az egyes uralmi rendszerek az elmaradottság problémáját azzal kívánták megoldani, hogy szélsőséges nacionalizmusba csaptak át. Ezeknek a rendszereknek a közös vonása a „végtelenségig vitt fasizmus”, ahol is a szűk katonai bürokrata réteget kivéve, nem rendelkeztek olyan széles tömegbázissal, mint amelyet a klasszikus német, vagy pedig olasz fasizmus szerzett magának. Azáltal, hogy korlátozták és elnyomták a polgári-demokratikus szabadságjogokat (egy egész sor országban hiányzott a megelőző fejlődésben a tömegekbe gyökeredzett tradíció), belülről aláásták a tekintélyuralmi rendszereket, s így azok a kritikus helyzetben, az első komoly konfliktuskor összeomlottak.

c) A két háború közötti húsz év fejlődésének logikája.

A két háború közötti időszak kezdete, az ún. utódállamok létrejötte, mély államjogi változásokat hozott ezen a területen. Ezzel kielégítették az eddig elnyomott vagy nem teljesen szabad nemzetek nemzeti-felszabadító mozgalmainak igényeit. Az a rendszer azonban, amelyet a Párizs környéki békeszerződések juttattak uralomra, nem mutatkozott tartós-nak. Alapjában véve ezeknek az országoknak a belső társadalmi struktúrája nem változott meg, és az objektív helyzetben nem változott meg ezen országok nemzetközi politikai helyzete sem. A nemzetközi helyzet ideiglenes stabilizációja a 20-as évek elején sem tartott sokáig. Belpolitikailag ezek az államok nem rendelkeztek megfelelő objektív feltételekkel ahhoz, hogy reális stabilizáció következhesse be; akadályt képeztek az egyre élesedő kibékíthetetlen társadalmi ellenté-

tek, de nehézségeket okoztak a felszín alatt rejlő nacionalista ellentmondások is, főképpen a mindezekben az államokban fellépő kisebbségi probléma, amely kisebbség egyes esetekben az állam összlakosságának egyharmadát tette ki.

Ugyanakkor megfigyelhető egy olyan kísérlet is ezen a területen az első világháború utáni új politikai elrendezés keretén belül, amelynek célja viszonylag szabaddá tenni ezt a területet és megszüntetni azt a szerepét, hogy kizárólag a nagyhatalmi versengések eszköze legyen. A kis- és középállamokból alakítandó blokk gondolatát fővonalaiban, elméletileg már megformulálták a nemzeti-felszabadító harcok időszakában, az első világháború folyamán; a feltételezett blokknak tartalmaznia kellett azt a területet, amely a Baltikumtól a Fekete-, az Adriai- és Égei-tengerig terjedt. Azonban Oroszországban a polgári rend bukása keresztül húzta azokat a hatalompolitikai számításokat, amelyekre ez a koncepció támaszkodott. A Közép- és Kelet-Európával kapcsolatos politikai elképzelések szembeállítását a békekonferencia realitásával és az új államok között kialakult konkrét kapcsolatok, valamint az általános atmoszféra nyilvánvalóvá tették, hogy a viszonyok még nem elég érettek egy ilyen fajtájú széleskörű rendezés számára.

Ugyanakkor újabb kísérletek történtek Európa eme részének megszervezésére — felülről — egyes országok kormányai részéről, amelyek arra törekedtek, hogy az adott blokkon belül hegemonisztikus helyzetet foglaljanak el. E koncepciók közös vonása, hogy megvalósításuk folyamán a konstrukció labilisnak mutatkozott, sőt már az első lépéseknél összeomlott, midőn az elméleti elképzeléseket a politikai és gazdasági gyakorlatba kívánták átvinni. Az első csoportba sorolhatjuk a kisantant-akciót, ahol a revizionizmus elleni közös érdek távolabbi perspektívában nem bizonyult az egység szilárd bázisának, valamint a Balkán-egyezmény koncepcióját, amely alapjában véve úgy mutatkozott meg, mint egy teljesen steril, mesterséges építmény. A második csoportba soroljuk azokat a lengyel terveket, amelyeknek a segítségével kívánták ezt a térséget megszervezni, akár horizontálisan orientált federalisztikus program volt, akár vertikálisan koncipiált intermarium, úgyszintén a rendileg alátámasztott agrárblokk kialakításának kísérletét; a csehszlovák külpolitikából ide tartozik a közép-európai, illetve a Duna menti blokk kialakításának Hodža-féle kísérlete, a Tardieu-terv stb. Ezeknek a sikertelen és rövid életű kísérleteknek a közös vonása, hogy nem lehetett olyan

platformot találni, amely minden fél számára megfelelő vonzerőt gyakorolt volna. Ez nem a szerzők szubjektív hibája volt; hanem adva voltak az egyes országok objektív, antagonisztikus feltételei, a geopolitikai terület keretén belül. Ugyanígy megghiúsultak azok a további koncepciók is — már az elméleti tervezés időszakában —, amelyek bizonyos tradícióval és visszhanggal rendelkeztek e terület egy sor országában, pl. azok a kísérletek, amelyek egy széleskörű rendszer megalakítását tűzték ki célul, a szláv szolidaritás alapján.

d) Következtetések.

Az új és legújabbkori társadalom kulcskérdéseiről nagy vonalakban felvázolt tények világosan rámutatnak arra, hogy ennek a területnek az országai (egyres különbségektől eltekintve) a figyelemmel kísért időszakban hasonló módon oldották meg gazdasági, kulturális, bel- és külpolitikai problémáikat. Ennek az állításnak a bizonyítására — teljesen más területről véve az érvet — megemlíthetjük, hogy a Komintern, szervezeti struktúrája meghatározásakor (közép-európai és Balkánbűró) szintén e terület közös vonásaiból indult ki. A hasonló és teljesen azonos feladatok komplexuma (amelyeket a figyelemmel kísért időszakban nem oldottak meg) ebből a területből bizonyos specifikus, önálló geopolitikai egységet alakít ki, amely megérdemli a speciális vizsgálatot és főképpen, hogy a vizsgálatokat az összehasonlító történeti módszer alkalmazásával végezzék.

3. Az összehasonlító módszer és jelentősége ezen terület számára

Az integrációs szempont alkalmazása a közép- és délkelet-európai történelem tanulmányozása során nem az államok, az országok és a népek közötti különbségek figyelmen kívül hagyását jelenti, hanem ahhoz kíván hozzájárulni, hogy sikerüljön szélesebb összefüggésben vizsgálni az egyes tényeket és folyamatokat. Ezeknek az országoknak a fentebb vázolt jellegzetességei miatt korlátozott „a szemlélet belső szöge” is, azaz kizárólag a nemzeti szemlélet érvényesül az egyes történelmi művekben, ami kétségtelen bizonyítéka a provincializmusnak, és deformálja a valóságot. A tematika nemzeti szempontú feldolgozása, mint a munka alapja, természetesen szükséges, mert a ritka kivételtől eltekintve, csak a helyi nemzeti kutatásra támaszkodhat a ténylegesen tudományos, alapos és

kritikus feldolgozás. A nemzeti szempont veszélye viszont abban rejlik, hogy a kutató a téma kifejtése során tudatosan, vagy öntudatlanul a nemzeti tradíciók fogságába kerül. Ez vonatkozik egyrészt a nemzeti fejlődés értelmezésére, amely gyakran az első pillantásra vitán felül állónak tűnik, továbbá többé-kevésbé a vitás, vagy pedig olyan meglehetősen bonyolult kérdésekre, amilyenek pl. a határok, kisebbségek, nemzetiségek problémái az egyes területi egységeken belül, bizonyos történelmi jelenségek haladó voltának és jelentőségének értékelése stb. A legkülönbözőbb okoknál fogva (leggyakrabban hagyományos politikai és tudományos, vagy pedig szubjektív okok miatt) különbözőképpen magyarázzák a hasonló, ill. azonos jelenségeket, amelyek azután egymás mellé állítva, igen nehezen hasonlíthatók össze és az egész fejlődés értékelését egészen másként mutatják. Nem kell sok példát felhozni — hisz mindenki találkozott ilyenekkel, aki egyetemes történelemmel foglalkozott és használta a külföldi irodalmat. A mi érdeklődési körünkben a legjellemzőbb példák közé tartozik az általánosan ismert macedon kérdés, de ide tartozik az 1848-as esztendőről folytatott vita is stb.

Az integráló és összehasonlító módszer együttes alkalmazása, segítségünkre lehet az adott területen fekvő országok közös sajátos vonásainak a meghatározásában, de az egyéb történeti-területi egységekkel való összevetés során is.

Az összehasonlító módszer nem új a történettudományban. Olyan módszer ez, amely igen jó segítőtárs lehet. Veszélye, hogy igen sok tény és szempont szolgálhat alapul az összehasonlításhoz, s ezért különböző értelmezéseket eredményezhet. Szükséges tehát a világos módszertani célkitűzés is.

Az összehasonlító módszert az 50-es években nemcsak hogy elkerülték, de néha teljesen elvetették, mint hibásat. Ugyanakkor eleve helyesnek ítélt sémák alkalmazásával (amelyeket más országok fejlődéséből vezettek le) próbálták létrehozni az összefoglaló jellegű műveket, anélkül, hogy alapvető elemzést hajtottak volna végre. (Pl. ilyen az az állítás, hogy a török elleni felkelés a Balkánon tisztán paraszti forradalom volt, továbbá, hogy a nemzetiségi kérdés mindig egyszersmind paraszti kérdés is stb.) Az egyes jelenségek összehasonlító tanulmányozása, problémák és területek vizsgálata feltétlen szükséges eszköze annak, hogy

1. analizálhassuk és meghatározhassuk az említett országok fejlődésében tapasztalható egyező vonásokat és megkísé-

reljük megvilágítani e jelenségek lényegét, esetleg rámutasunk arra, hogy mi a megegyező vonások oka;

2. differenciálhassuk a különbségeket, amelyek földrajzilag adottak, vagy pedig a különböző történelmi fejlődés eredményei, miközben meg kell keresnünk azt, hogy miben különböztek egymástól ezek az országok (vajon a gazdasági fejlődésben, a jogi normák hatásában, a kultúrában stb.).

Az összehasonlítás igen nagy jelentőséggel bír, mivel segítségével korrigálható a provinciális és a szubjektív szemlélet. Ezenkívül egyike a legjelentősebb végső feladatoknak is, mivel minősíteni kell a különbségeket, az egyediséget, meg kell keresnie azokat az összefüggéseket, amelyek az egész keretében, vagy bizonyos szemszögből előtérbe kerülnek, rá kell mutatnia arra, ami lényeges, és ami az összehasonlított jelenségekben általános.

Nemcsak az összehasonlító módszer, de az egyetemes történelem művelésének is egyik fő problémája az általánosan használt terminológia tisztázatlansága. Néha csupán arról van szó, hogy a terminológia nem eléggé egységes, de előfordul az is, hogy nem kellően tisztázott a jelenség lényege és fő kritériuma. A tapasztalat azt mutatja, hogy a közhasználatúvá váló meghatározások az egyes nemzeti történetek kidolgozása során más-más speciális, helyi értelmezést nyernek, más-más érzelmi, társadalmi és társadalom-politikai jelleget öltenek. A különböző területeken a jelentésük így más és más, végül megtörténhet, hogy általános használatuk következtében veszítenek tartalmukból. Az összehasonlító módszer segítségével lehetővé válik, hogy pontosabbá tegyük a meghatározásokat (azaz megtaláljuk a jelenségek lényegét), és így megállapítsuk, hogy a meghatározások alkalmasak-e vagy sem egy adott jelenség jelölésére, vagy pedig a helyi és az időbeni feltételek szerint módosításra szorulnak, azaz meg kell határozni azt, hogy a helyi specifikum mikor válik olyan jelentőssé, hogy már egy minőségileg más jelenségről kell beszélnünk. Hogy mit jelenthet a szakkifejezések túl széleskörű alkalmazása és tisztázatlansága, azt éppen Közép- és Délkelet-Európa esetében mutathatjuk meg a látszólag teljesen világos „fasizmus” kifejezés használatával kapcsolatban. Itt ezt a meghatározást politikai-érzelmi effektussal használják, amely a két háború közötti időszakban a Komintern jelszavai nyomán, valamint a háború alatti fasisztaellenes harcok során alakult ki. A két háború közötti hasonló rezsimeket, a „kemény kéz uralmát” másképpen értékelték Bulgáriában és másképpen Jugoszláviá-

ban, s igyekeztek pontosan meghatározni ezt a fogalmat más országokban is, beleértve pl. Lengyelországot. A meghatározás kialakításánál azonban nem vettek tekintetbe a fasizmus tömegbázisának kérdését, átalakulását politikai táborrá, jogi normákká stb. Időnként a rendőri módszerek létezését veszik alapvető kritériumként. A korabeli történetírók propaganda-célú téziseinek mechanikus, kritikátlan átvétele megnehezíti a különböző, nem demokratikus rezsimek jellegének tényleges elemzését. Más jellegű alapvető terminológiai zavart találunk a XIX. század történetében (Délkelet-Európa némely részében a XX. században is) a kapitalizmus fejlődésével kapcsolatban, a különböző társadalmi csoportok és rétegek tőkés vagy feudális jellegének megjelölésében stb. Ebben a meghatározásban sem csak terminológiai tisztázatlanságról van szó, hanem arról is, hogy a múltban nem mindig az adott fejlődési szakasz elemzéséből indultak ki, hanem a sémákból, és még ma is igen gyakran pontatlanok a kiindulási szempontok. A szerzők egy része szerint pl. a kapitalizmus — eladásmódot jelent, amelynek során a termelők termékeik jelentős részét nem a helyi piacon helyezik el. Mások a kapitalizmus meghatározása során abból indulnak ki, hogy vajon a munkaerő a kereslet—kínálat törvényének engedelmeskedik-e. Ismét mások azt vizsgálják, hogy vajon a gazdálkodás intenzívebb módja a paraszti burzsoázia kialakulásához vezet-e, annak a birtokrendszernek a megőrzése mellett, amelyet feudálisnak neveznek. Összekeverednek a gazdasági és politikai fogalmak; ott pl., ahol nemzeti (nemzetiségi) elnyomás volt, nagyrészt az a kifejezés, hogy „feudális”, sokkal tovább él stb. Az összehasonlító módszer sikeres alkalmazása érdekében tehát feltétlenül szükséges az alapvető tudományos kérdésekben a különböző országok helyi anyaga alapján összevetni a hasonló jelenségeket.

Az úgynevezett „nagy összehasonlítást” úgy értelmezzük, mint azoknak a jelenségeknek az összevetését, amelyek túlhaladják valamely országrész vagy ország határát, pl. ha Európa többi részének fejlődését összevetjük Kelet-, valamint Délkelet-Európáéval. Az egyes területek elemzésekor érvényre kell juttatni ezt a módszert. Látnunk kell azonban azt is, hogy „a terület” szó tartalma különböző lehet és éppen ennek a meghatározása igen fontos. Állami és nemzetiségi alakzatokon kívül egyéb olyan nagyobb területi egységeket is találunk, amelyeket figyelembe kell vennünk az összehasonlítás szempontjából. Ilyenek pl.: Közép-Európa, a Baltikum, a Balkán,

a Földközi-tenger melléke. Az összehasonlító tanulmányozás számára néha igen értékesek azok a területek, amelyeknél nem képeznek elhatároló tényezőt a mai államhatárok, nem alkotnak földrajzi egységet, sőt etnikai és nemzetiségi egységet sem. Az ilyen területek különböző társadalmi-gazdasági és kulturális egységeket foglalhatnak magukban, amelyek kutatásával azonban jelenleg még igen kis mértékben foglalkoznak, pedig hasonló életmóddal és életszínvonallal rendelkeznek. Az ilyen jellegű kutatás még egészen a kezdeténél tart. Hasonló igényeket támaszt pl. a nem régen létrejött „balkánisztika”. Az ilyen jellegű kutatási téma esetében az adott terület néha földrajzi egységet is képez, de nem mindig; viszont úgy szólván minden esetben kimutatható a múltban domináló külső hatás, amely ezeket a területeket fő vonalaiban megmagyarázza és jellemzi, például a török uralom hosszú időszaka a Balkán délkeleti államaiban, Horvátországnak Ausztria—Magyarországhoz való tartozása. A két háború közötti időszakban pl. figyelemmel kísérhettük Ausztria—Magyarország csökkenő hatását az utódállamokban, ugyanakkor viszont egyes európai nagyhatalmak befolyásának megnövekedését stb. Ha e hatások meglétét megállapítjuk, ezzel még az alapvető kérdést nem oldjuk meg, azt ugyanis, hogy miben áll konkrétan az a befolyás, amely a jelenségek hasonlóságához vezetett. A kulcskérdésekhez tartozik még a mezőgazdasági termelés típusa a XIX. századig (jóllehet bennünket az időben hozzánk közelebb álló kor érdekel), továbbá a megélhetés módja, a társadalom jogi rendje, a lakosság vallási megoszlása és etnikai összetétele, amely utóbbi az újkorral foglalkozó történetíró számára már meglehetősen távoli és nem túlzottan lényeges elem. Egy-egy ilyen területnek néha feltűnő külső jelei vannak (például a népi architektúra), amelyek közül egyesek az újkorban egyre inkább elmosódnak, míg más kevésbé feltűnő belső vonások kitartóan továbbélnek.

Igen nagy jelentősége van az úgynevezett „kis komparatiztikának”, azaz a szűkebb körű összehasonlításnak, amelynek az a célja, hogy összevesse azokat a jelenségeket és problémákat, amelyek valamely ország keretét nem lépik túl, azaz amelynek során a kutató az egyes országrészeket, mint zárt egészeket tekinti, és összehasonlítja azokat egymással, nem lépve túl az állam keretein. A „kis komparatiztika” igen fontos az adott kis terület jellemzésénél, mivel egyes sajátosságai kialakulhattak a modern állam létrejötte előtt, továbbá mivel ugyancsak fontos az eltérő jelleg elemzése az össznépi

és összállami fejlődés szempontjából is. Csak az állami egységen belül a területi sajátosságokat figyelembe vevő elv alkalmazásával kerülhetjük el azokat a hibákat és torzításokat, amelyek abból következnek, hogy az uralkodó terület jellegét mechanikusan átvisszük a többi terület fejlődésére is. A legmarkánsabb példa erre a Szovjetunió és Lengyelország történetének néhány korábbi feldolgozása. A gyakorlatban megoldatlan probléma a csehocentrikus tendencia érvényesülése is a csehszlovák történeti kutatások során.

Az összehasonlító módszer alkalmazásának legfőbb területei, a speciális kérdéseken kívül, a következők:

1. A gazdasági élet összehasonlítása, különböző időszakokban. A fő gazdasági ágak természetesen az ipar és a mezőgazdaság, de ezen ágazatokat nem lehet egymástól elszigetelve vizsgálni, mivel a gazdasági egészet a struktúra egymást kölcsönösen kiegészítő részei képezik. Közép- és Délkelet-Európa országaiban különös figyelmet kell szentelni a szegényparasztságnak és a kispolgárságnak. Vizsgálat tárgyává tehetjük a társadalmi struktúra fejlettségi színvonalát is, ami nem mindig áll egyenes arányban a gazdasági fejlődéssel. Pl. igen hosszú ideig marad fenn a feudális társadalmi rendszer.

2. A társadalmi struktúrák összehasonlítása.

3. A kulturális helyzet, a különböző hatások, a jogrendszer, a jogi normák összehasonlítása... a vallás és az egyház több évszázados szerepének vizsgálata, nemcsak ideológiai szempontból. Közép-Európa és a magyarok évszázadokon keresztül a római katolikus egyház hatáskörébe tartoztak. A római jog is megkülönböztette őket a szomszédos Balkán-államoktól.

4. A társadalmi-politikai tényezők összehasonlítása, amennyiben ezek összehasonlíthatók (intézmények, államigazgatás az újonnan létesült államokban, munkás- és kommunista mozgalom, pártok, a népi demokráciák rendszere).

*

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy az összehasonlító módszernek is megvannak a maga nehézségei és határai, amelyekre mindenkor tekintettel kell lenni. Az összehasonlítás mindenekelőtt csak munkamódszer, amely egy általánosabb célnak van alárendelve. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kizárólag olyan művek jöhetnek csak létre, amelyek összehasonlító jellegűek. Az összehasonlításnak nem szabad öncélúnak lennie.

Szembe kell helyezkedni továbbá azzal a tendenciával is, amely igen gyakran, minden tudományos megalapozottság nélkül erőszakosan aktualizál és így történetietlen, pusztán aktuális politikai következtetéseket von le.

Az összehasonlító kutatás igen igényes feladat és éppen ezért nem lehet adminisztratív úton egyszerűen az összehasonlító módszerek felé irányítani a kutatókat. Ez nem volna célszerű. De feltétlenül szükséges, hogy az összehasonlítást beiktassuk a kutatói munkába, mivel az sokkal nagyobb mértékben aktuális Délkelet-Európában, mint bárhol máshol. Ugyanis egy olyan nagy kiterjedésű területről van szó, melynek igen nagymérvű a nemzetiségi és állami széttagoltsága és amely hosszú időn keresztül a különböző hatalmi érdekek ütközőpontját képezte.

4. Kelet-Európa történetének „kapcsolatai”

a) A „kapcsolatokról” szóló történelem jelentősége és specifikuma.

A kapcsolat-kutatás nem képezi szerves részét annak az alapvető elméleti és módszertani irányzatnak, amely a lehetőségek elemzésén alapszik és hangsúlyozza az integrációs, valamint az összehasonlító módszer jelentőségét „Kelet”-Európa történeti kutatásával kapcsolatban. A kapcsolati szempont egyike az általános történetírási problémáknak, amelynél azonban azért időztünk, mert a nemzetközi kapcsolatok Európa e részében döntő jelentőséggel bírtak...

A kapcsolatok története nem kedvelt tudományága a történetíróknak, akik főleg az egyes országok belső fejlődésével foglalkoznak és akik a kapcsolatok problematikájára úgy tekintenek, mint mellékkörülményre. Az ilyen hozzáállás nem teljesen indokolt, habár a gyakorlatban sokszor megtörténik, hogy a kapcsolatokkal foglalkozó művek vagy olyan témákat ölelnek fel, amelyek nem fejtettek ki mélyebb hatást a történelmi áramlatokra, vagy pedig olyan módszert használnak, amely nem alkalmas arra, hogy feltárja az alapvető összefüggéseket a kapcsolatok és a történelmi események fő iránya között. Ez a jelenség — egyebek között — a XIX. század hagyománya, azé a századé, amikor a kibontakozó nemzeti mozgalmak intenzív módon élték át a demokratikus és a felszabadító mozgalmak dagályát és árapályát egész Európában, de különösképpen Kelet-Európában. A kapcsolatokat mellé-

kes jelenségként felfogó történetírás megfelelkezik arról az intenzív érzelemről, amely áthatotta az egész nemzeti öntudatot és amelynek észlelése nélkül a kapcsolatfeltárás egyhangú tényfelsorolássá válik.

Közép- és Délkelet-Európában a nemzetekközi kapcsolatok sajátos vonása, hogy az etnikai és az állami határok eltérése következtében a nemzeti és az állami érdekek keverednek, rendkívül bonyolulttá téve így a kölcsönös kapcsolatok értékelését. Ez Európa eme részének különleges jellegzetessége. Európa e részének további sajátos vonása, hogy nemzeti és felszabadító mozgalmi önálló állami létük megteremtése érdekében — gyengeségük tudatában — politikailag és gazdaságilag erősebb és nagyobb államoknál és nemzeteknél próbáltak állandó támaszt keresni. Ez a keresés igen gyakran hamis illúziókkal járt.

E gyengeség következménye, hogy „Kelet-Európa” tulajdonképpen a nagyhatalmi politika objektumává vált, és hogy — bármilyen furcsán hangzik is — a hosszas erőfeszítések betetőzéseként az első világháború után elnyert állami önállóság ezt a folyamatot nem gyengítette, hanem ellenkezőleg, inkább erősítette. Az államok közötti kapcsolat nem korlátozódik kizárólag kétoldalú kapcsolatokra. Európa eme részének története szemléltető példája annak, hogy az egyes országok és államok közötti kapcsolatokat miként bonyolítja a nagyhatalmi érdekek szövevénye, mint döntő tényező.

A kapcsolatkutatásnak rendkívüli jelentősége lehet a „kelet-európai” államok történetírásában, azonban a kapcsolat-kutatás csak akkor kerül majd az őt megillető helyre, és csak akkor válik igazán jelentőssé és funkciója csak akkor lesz indokolt, ha megérti az alapvető összefüggéseket és azokból fog kiindulni elmélete és módszere alapvető követelményeinek meghatározásakor. Paradox jelenség, hogy éppen ez a tudományág, amelynek elméleti és módszertani problémái már oly sok nehézséget és sikertelenséget okoztak, nem vált intenzív elmélkedések és viták tárgyává. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy anyagban gazdag, de gondolatokban szegény, teljesen érdektelen munkák jöttek létre, amelyek teljesen figyelmen kívül hagyták a történelmi fejlődés szélesebb körvonalait. Nem véletlenek azok a kísérletek, amelyek terminológiai-filológiai vitákkal próbálják megközelíteni a problémákat.

b) A kapcsolatokkal foglalkozó történetírás követelményei.

A probléma felvetése megkívánja, hogy megfogalmazzuk a kapcsolatokkal foglalkozó történetírás alapvető követelmé-

nyeit. A legfontosabb annak tudata, hogy a kapcsolat kutatás részét képezi a nemzeti és az egyetemes történelem közötti összefüggések feltárására irányuló munkának. A kapcsolat-kutatásnak akkor van értelme és küldetését csak akkor tudja betölteni, ha eleve tisztázza funkcióját. A kapcsolatokkal foglalkozó történetírás részét képezi a társadalom szellemi, kulturális, materiális, politikai és gazdasági történetének. A kapcsolatokkal foglalkozó történetírásnak teljességében képet kellene nyújtania e kérdések komplexumáról és ezen komplexum egyes részeinek kölcsönös összefüggéseiből kellene kiindulniuk.

Abban az esetben, ha nem tartjuk be ezt a követelményt (elegendő széttekinteni a csehszlovák történetírásban) igen gyakran olyan munkák születnek, amelyek eleve zátonyra futnak, mivel hiányzik annak a komplexumnak az ismerete, amelyből a konkrét jelenség született s hiányzik annak felmérése, hogy az adott jelenség miként érvényesült a hazai környezetben.

A kapcsolat-kutatás rendszerint a valóság bizonyos kiragadott részére irányul. Ebből következik, hogy szükség van az egyes társadalmi csoportok külföldi orientációjának differenciálására. A kapcsolat-kutatás egyik területe a külföldi orientációk vizsgálata. Az ilyen orientációk meghatározói: a belső és a nemzetközi fejlődés, valamint az „események árja”, amelyet a „magasabb” történelmi összefüggések és tényezők alakítanak. Ez a külföldi orientáció igen gyakran jelentős módon differenciálódik a társadalom osztályösszetétele szerint. Az eddigi irodalom ezt a differenciálódást igen gyakran — a XIX. vagy a XX. századról szólva — a burzsoázia és a proletariátus orientációjára egyszerűsítette, holott a külföldi politikai orientáció különböző lehet egyes osztályok keretén belül is. Például az állampolitika nem fejezi ki mindig az uralkodó osztály politikai és gazdasági céljait, hanem kifejezheti azt a kompromisszumot, amely az uralkodó elit különböző csoportjainak elképzelései és szükségletei érdekében létrejött. Nemcsak az osztályoknak, hanem különböző társadalmi rétegeknek is lehetnek saját külpolitikai koncepciói. A hivatalos politika ellentétbe kerülhet az uralkodó osztályok egyes csoportjainak elemi érdekeivel, amely ellentét nemcsak a részkérdésekben juthat kifejezésre (amint erről például a csehszlovák külkereskedelmi politikában lévő ellentétek tanúskodnak).

A harmadik követelmény: figyelembe kell venni a kapcsolatok változó formáit, és azt, hogy az egyes formák jelen-

tősege megváltozik a kapcsolatok keretén belül. Példaként említhetjük Kelet-Európa XIX. és XX. századbeli történeti fejlődését. Míg a XIX. században a kapcsolat-kutatás főképpen politikai-kulturális területen mozgott, addig a nemzeti államok kialakulása után a kapcsolat-kutatás főképpen az államközi politika területére koncentrálódott. A kapcsolatokkal foglalkozó munkák tehát áttolódtak erre a területre, de a kutatók elfeledkeztek arról, hogy a kapcsolatok témája ezzel nincs és nem is lehet kimerítve. A diplomáciai kapcsolatokon kívül léteznek politikai párt-kapcsolatok, továbbá különböző társadalmi szervek és intézmények, valamint az úgynevezett népi öntudat kapcsolatai is. Hasonló skálát mutatnak a gazdasági kapcsolatok is, amelyeknél kimutatható a fejlődési formák történeti sorrendje. Míg például a XIX. század második felében a cseh burzsoázia gazdasági kapcsolatai a kelet-európai országokkal csak szórványosak voltak, addig a XX. század elején a kapcsolatoknak nagy koncepciója születik a szláv nemzetek között. Az egyes országok, valamint a nemzetközi élet fejlődése során megváltozik az egyes kapcsolati elemek súlya és a gazdasági, politikai, ideológiai vagy kulturális szempont — a kapcsolatok összességén belül — megváltoztathatja a helyét, és más (eltérő) funkciót tölthet be a különböző politikai és társadalmi erőknél.

A negyedik követelmény: az uralkodó irányzat meghatározása. Ha a kapcsolat-kutatást akár egy ország, akár egy nagyobb politikai egység viszonylatában végezzük, mindig egy meghatározott külföldi orientáció bizonyos konkrét részéről van szó. Az események legtökéletesebb leírása sem ér azonban semmit, ha azt nem vetjük össze az „uralkodó irányzattal”, azaz, ha nem vetjük össze azzal az országgal, amely a nemzetközi helyzet egész összefüggésén belül az adott országhoz fűződő „kapcsolatot” a legszembetűnőbb módon befolyásolja. A cseh és szlovák ruszofilizmus története pl. nem lesz teljes, ha annak hullámain, módosulását és funkcióját kizárólag magából az oroszbarátságból fogjuk levezetni és nem állítjuk vele szembe a cseh—szlovák—német kapcsolatokat.

Végül az ötödik követelmény: feltétlenül meg kell különböztetni a kapcsolatok különböző elemeit. Pl. gyakran találkozzunk azzal, hogy lineárisan, azaz válogatás nélkül, egymást követő sorrendben kifejtik a kapcsolatok menetét, tekintet nélkül arra, hogy milyen jellegű kapcsolatról is van szó...

c) A kapcsolatokkal foglalkozó történetírás problémái a

Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a kelet-európai országok között, 1945-ig.

Ha a történetíró a fentebb kifejtett követelményeket nem veszi figyelembe, munkája torz képet eredményez. Például szolgálhat a cseh—szlovák—szovjet kapcsolatok története, amely tiszteletreméltó ugyan mennyiségileg, de a művek közül kevés bizonyult időtállóknak. A hibák forrása elsősorban a sematizmus, amely a fiatal marxista történetírás első lépkeit kísértte. Igen jellemző, hogy ez a módszer számos ballépést eredményezett a „kapcsolat-kutatás” terén is és csak ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha azokat a hibákat leírnánk, amelyek azáltal keletkeztek, hogy a fentebb felsorolt követelményeket nem vették figyelembe. A legutóbbi időben létrejött munkák azonban már igyekeznek elkerülni a sematizáló módszer hibáit.

Ami a Csehszlovák Szocialista Köztársaságnak az európai szocialista országokhoz fűződő kapcsolatait illeti, ez csak Lengyelország tekintetében mondható megnyugtatónak. Csehszlovákiának a többi szocialista országhoz fűződő kapcsolatait tárgyaló történetírás csak egyes résztanulmányok elkészítéséig jutott el. A kapcsolatok összességéről pedig csak akkor adhatunk képet, azaz összefoglalást, ha előbb tisztázzuk, milyen külpolitikát is folytatott Csehszlovákia Kelet- és Délkelet-Európában.

Ez az összegezés természetesen nem keletkezhet annak alapján, hogy kimutatjuk, milyenek voltak Csehszlovákia kapcsolatai az egyes országokkal, hanem elsősorban meg kell vizsgálni azt, hogy milyen politikát folytatott Csehszlovákia a nagyobb politikai csoportosulásokkal szemben, akár az ún. revíziós államokról van szó, akár a Kisantanttról, akár a Balkán-blokkról, akár azokról a komplex kérdésekről, amelyek a locarnói egyezmény alkalmazásával kapcsolatosak Kelet-Európában, a balti problémáról stb.

Hasonló módszert kell választanunk, amikor Csehszlovákia gazdasági helyzetét és gazdaságpolitikáját tanulmányozzuk. Ezen a területen az állapot még kevésbé kielégítő, mint politikai téren. Közgazdászaink eddigi munkái főképpen a gazdasági trendvonalak leírásával foglalkoztak, felfedezői vágyuk megelégedett a hivatalos statisztikai adatokkal és a közgazdasági irodalommal; a levéltári anyagokat már nem használták fel. Ezek a munkák természetesen nem nyújtanak teljes áttekintést a gazdaságpolitika egészéről és a politikával való kapcsolatairól, holott a gazdaságpolitika rendkívül fontos szerepet

játszott a politikai kapcsolatok meghatározásában és viszont; a politikai kapcsolatok befolyásolták és igen gyakran determinálták a gazdaságpolitikát. Ezen a téren is át kell térni az egyes országokhoz fűződő kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokat leíró módszerről a nagyobb gazdasági egységek közti viszony vizsgálatára.

Míg a cseh és szlovák országrészek és a többi kelet-európai ország viszonylatában történetírásunk a XIX. században kulturális és kultúrpolitikai problematikával foglalkozott, addig a XX. században úgy tűnik, mintha ez a probléma kikerült volna a kutatás látószögéből. A művek viszonylag csekély száma azt az optikai csalódást okozza, mintha a szláv gondolat megszűnt volna politikai szerepet játszani. A rokon kulturális áramlatok vizsgálata, amelyhez pl. a modern irányzat tartozik, a mi történetíróinkat nem érdekli. Ezen a területen a bilaterális módszer a legkevésbé alkalmas, és a legjobb esetben is érdektelen tényfelsorolást eredményez.

Hasonló a helyzet a nemzetközi munkásmozgalom történetének a kutatása terén is, amely kizárólag azzal foglalkozik, hogy milyenek voltak az egyes országok munkásmozgalmi és a Szovjetunió közötti kapcsolatok és elhanyagolja azokat a kapcsolatokat, amelyek az egyes országok mozgalmi között fennálltak. Ezen a területen nehezen lehet megenni széleskörű nemzetközi együttműködés nélkül.

Az „uralkodó irányzat” követelménye teljes mértékben érvényes a kérdések ezen komplexumára is, azaz azzal kapcsolatosan, hogy milyen volt a kapcsolat Csehszlovákia és az egyes országok között, és hogy milyen fejlődési problémák adódtak Európa eme részében. Monografikus módon kell megvizsgálni nemcsak azokat a politikai kapcsolatokat, amelyek Csehszlovákia, Franciaország és a többi nagyhatalom között voltak, de meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen álláspontja volt Csehszlovákiának a nagyhatalmak kelet-európai politikájával kapcsolatban.

d) Az összehasonlítás jelentősége e kérdések megoldásában.

Az összehasonlító módszer általános megállapításai érvényesek erre a területre is. A csehszlovák szempont fenntartása nincs ellentétben az összehasonlító módszerrel. Ami a legfontosabb: nem lehet kínos figyelemmel csak csehszlovák talajon maradni. Mindig fennáll az a veszély, hogy elveszítjük a részletek iránti mértékünket és amiről azt hisszük, hogy a legtipikusabb Csehszlovákia számára, ez a fejlődés egész tucat

variánsaként mutatkozhat meg más országokban. A provinciális szemléletet nem a külföldi irodalomra való utalással, hanem a megfelelő módszer segítségével kerülhetjük el.

Az összehasonlításnál természetesen nem kizárólag arról van szó, hogy megállapítjuk az egyező vonásokat, vagy a különbségeket, hanem fel kell kutatnunk azokat a sajátos feltételeket, amelyek az adott politikát meghatározták. Ha pl. azt a kérdést vizsgáljuk, hogy miért csak a 30-as évek közepén ismerte el a csehszlovák burzsoázia Oroszországot, pusztán szószaporítás lenne azt válaszolni, hogy azért, mivel a burzsoázia szovjetellenes volt.

Az ilyen összehasonlítás természetesen igen igényes. Mivel azonban más út nem létezik, a provincializmus helyett ezen kell elindulnunk.

e) „Integráló” szempont.

Csehszlovákia nemzetközi helyzetének és külön politikájának elemzése a történetírás egyik feladata. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy ennek az elemzésnek az elvégzése a vonatkozó munka végső fázisa lenne.

További feladat tudniillik az, hogy megmagyarázzuk a nemzetközi kapcsolatok fejlődését Európa ezen részében. Ha ugyanis egyetértünk azzal az állítással, hogy Európa ezen része egységes egészet alkot, azaz a különböző országok hasonló jegyeket mutatnak, ez esetben valamilyen belső vagy pedig valamilyen külső látószögből meg lehet kísérelni nemzetközi helyzetének, mint egésznek a jellemzését, továbbá meg lehet kísérelni, feltárni azt, hogy milyen hatást gyakorolt Európa e részének sorsa egész Európára, ill. az egész világ történetére.

A csehszlovák történetírásban erre a területre vonatkozóan csak próbálkozások találhatók, amelyek inkább a történetírók egyéni érdeklődésének, semmint céltudatos és koordinált munkájának a megnyilvánulásai. A nagyhatalmak Kelet-Európával kapcsolatos állásfoglalásainak tanulmányozása csak egy a sok szempont közül, éppen úgy, mint azoknak a kísérleteknek a tanulmányozása, amelyek ezekben az országokban államok feletti szervezetek létrehozására irányultak, hogy ezek segítségével kerüljenek ki valamely nagyhatalom diktátuma alól. Ezt a problematikát tágabban kellene szemlélni és meg kellene kísérelni a feleletadást arra a kérdésre is, hogy milyen súlya volt Kelet-Európának az összeurópai politikában, milyen hatást gyakorolt az európai és a világ-közgazdaságra és követni kellene annak az útnak a logikáját, amely a szocialista

rendszerek kialakulására vezetett Európa e részének legtöbb országában.

E kérdések tanulmányozása távolról sem tisztán szakmai jellegű, hanem társadalmi jelentőséggel is bír. A népi demokrácia két világháború közötti sorsa egész sor nyomatékos tanulságot szolgáltat a háború utáni politika tanulmányozásához és megértéséhez. A háború után kialakult helyzet azonban néha eltakarta bizonyos politikai és gazdasági együttthatók létezését, amelyeket pedig nem lehet tagadni. Ezeknek a még napjainkban is érvényben lévő együttthatóknak a pontos tudományos meghatározása alapjává válhat napjaink történeti elemzésének.

5. Következtetés

Ha pillantást vetünk a mai kelet-európai szocialista országok történetének problematikájára, a következő tanulságokat vonhatjuk le:

a) az „integrációs” és az összehasonlító módszer igen értékes eredményeket hozhat;

b) éppen ezért figyelemmel kell kísérni a módszer elméletét és az elért eredményeket, úgy hazai, mint nemzetközi viszonylatban;

c) meg kell szervezni az együttműködést azokkal a történetirókkal, akik egyetértenek a céllal és a módszertani követelményekkel, úgy a Csehszlovák Köztársaságban, mint külföldön;

d) úgy véljük, hogy ez a kutatói együttműködés szakmai és társadalmi sikereket ígér.

(R. HAVRANKOVA, ZD. SLADEK és I. VALENTA
cikke a Československy Časopis Historicky 1967. 3.
számában.)

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A TÖRTÉNELEM

A cikk szerzője, Arthur Schlesinger, az Egyesült Államok egyik vezető történésze, a néhai Kennedy elnök tanácsadója volt.

A „történész” szó nagyjából egyértelmű fogalom. Egyszerűen olyan valakit jelent, aki történelmet próbál írni. De a „történelem” szó már annál összetettebb. Jelenthet eseményeket, melyek a múltban történtek, vagy jelenthet ezekről az eseményekről készült írott feljegyzéseket. A történész kapcsolata tehát kétirányú: kapcsolatban áll magával a tapasztalt eseménnyel és az esemény utólagos megörökítésével is. A probléma, mellyel most foglalkozni szeretnénk, a történész és a mindkét értelmében vett történelem egymásra gyakorolt kölcsönhatásának kérdése.

Vizsgáljuk meg először az egyenlet egyértelmű tényezőjét. Korszakunkban a történész arra törekszik, hogy hivatásos történész legyen. Mesterségét kitanulta, elméjét módszeres képzés csiszolta — céhtag. Hivatása szinte papi jellegű, mely feltételezhetően távoltartja őt a mindennapok szenvedélyeitől, nyugodt perspektívát biztosít számára és elkötelezi őt a történész klasszikus ideáljával, a tárgyilagossággal. Hitvallását jól határozta meg Walter Lippmann (nagy tekintélyű amerikai közíró — Szerk.), aki egyszer kifejtette, hogy semmiféle emberi krízis nem egyedülálló, vagy utolsó:

„A világ valahogy tovább halad majd és még több krízis jön. Talán mégis használ valamit, ha lesznek közöttünk emberek, akik félreálltak, akik nem voltak hajlandók túlzottan aggodni vagy bekapcsolódni a dolgok menetébe, akik a hűvös szemlélődés álláspontján maradtak és szemüket a távolabbi múltra és a távolabbi jövőre függesztették. Példájukkal emlékeztetni tudnak bennünket arra, hogy a múlt pillanat pillanat csupán; elvhűségükkel olyan értékeket őrizhetnek meg, melyeket csak elfogulatlan szemlélet tud érzékelni.”

Ez a kifejezés: „elfogulatlan szemlélet” — a hivatásos történész hitvallásának lényegére utal. Ezzel elsősorban a megörökitett történelem felé kötelezi el magát, nem a tapasztalt történelem felé — inkább írni akarja a történelmet, mint csínláni.

Meg kell jegyeznünk, hogy a történész-mesterségnek ez a hivatássá emelése — a ma eseményeitől való ilyen elszigetelése — egészen újkeletű. Valaha semmiesetre sem volt ilyen szigorú a korlát a történész, mint az események krónikása, és a történész, mint az események részese között. „A hampshire-i gránátosok kapitánya — írja Gibbon — hasznos forrásnak bizonyult a római birodalom történetírója számára.” Valóban, egészen a 19. sz. második feléig a nagy történészek, így vagy úgy, mindnyájan hampshire-i gránátosok is voltak. Macaulay, Bancroft, Guizot, Carlyle, Parkman, Henry Adams mind olyan emberek voltak, akik számára az a történelem, amelyet írtak, közvetlenül azokból a tapasztalatokból eredt, melyeket átéltek vagy elszenvedtek. Csak az utóbbi időben kezdtünk el félni attól, hogy a személyes tapasztalat összeegyeztethetetlen az „elfogulatlan szemlélettel”. Érdemes lenne ezt a kérdést újra vizsgálni.

Történésznek a lehetőségekhez képest mindig világosan kell megfogalmaznia feltevéseit — én is kénytelen vagyok tehát nyilatkozni saját szempontjaimról. Olyan emberként írok most, akinek, miután hosszú évekig írt történelmet, nemrégiben lehetősége nyílt rá, hogy közelről szemlélje ezentúl, hogyan készítik a történelmet. Sokszor kérdeztem magamtól, vajon az ilyenfajta tapasztalat erősíti, vagy gyengíti-e az ember történész-célkitűzéseit? Vajon az, hogy az ember közel kerül a megtapasztalt történelemhez, javítja-e az ember készségét arra, hogy feljegyzett történelmet állítson elő, vagy jóvátehetetlenül elszakítja az „elfogulatlan szemlélet” ideáljától? Egyáltalán nem vagyok biztos benne, mi a helyes válasz erre a kérdésre — csak néhány szempontot próbálok most habozva felvetni.

A bekapcsolódás veszélyei nyilvánvalóak. A közéleti működés sok emberben egyértelmű az elzálogosodással pártok, politikák, emberek mellett. A részesség az elkötelezettség pókhálóját fonja az ember köré, mely láthatatlan béklyókba veri a krónikást. Macaulay örökre whig volt, Bancroft örökre Jackson-párti, Adams pedig végérvényesen Adams-ista — az általuk írt történelem elveik függvénye lett. Csak részben adunk választ a kérdésre, ha azt mondjuk, hogy a történész

így tulajdonképpen minden esetben meg van kötve — hogy a szemmel látható elkötelezettség valamelyik irányba legalább óvatossá teheti az olvasót, míg a látszólag el nem kötelezett történész lesből támadhat. Mert a bekapcsolódás ténye rendszerezíti azt, ami különben csak bizonytalan, rapszódikus hajlam is lehet.

Az elkötelezettségnek tehát megvannak az előnyei — és sok ezekből valóban kézzel fogható. Részt venni a közügyekben, megtapasztalni a csata porát és izzadtságát, nyilvánvalóan élénkíti és tángítja a történész fantáziáját. Sokszor csodálkoztam azokon, akik nagy történelmi krízisekről, pl. az amerikai polgárháborúról próbálván írni, a korszak izzó indulatait értékteleneknek minősítették (igaz, ha igazságosak akarunk lenni a polgárháború krónikásaival, ők többnyire csak azoknak az érzelmeit vetették el, akik a rabszolgaságot eltörölendő rossznak tekintették, annál készségesebben fogadták el azonban a rabszolgatartó érzelmeinek érvényét). A történelem jelenjébe való közvetlen bekapcsolódás nem hagy kétséget a történészben, hogy a tömegmegmozdulások olyan realitásokat jelentenek, melyekkel neki éppúgy, mint a politikusoknak, számolnia kell. Anélkül, hogy az önkényesség, vagy mesterkélttség látszatát akarnánk kelteni, ahogy újító szándékú revizionista történészek egyszer szemünkre akarták vetni, szerintünk az, ahogy a népek éreznek, organikus része a történelem nagy egészének.

A bekapcsolódás közelebb hozza a történelmet a gyakorlati problémák megismeréséhez. Az a megfigyelő, aki egyszer már tanúja lehetett nagy nyomás alatti elhatározások létrejöttének, nem fog többet hányaveti módon írni Madison 1812-es, Lincoln 1861-es, Wilson 1917-es vagy Rooseveltt 1941-es vívódásairól. Nem különösebben nehéz akkor megmondani, mit kellett volna tenni, mikor már a dolgok megtörténtek; de — szemben E. H. Carral (neves angol történész — Szerk.), az utólagos előrelátás nem a legcélravezetőbb alapelv történelemírásnál. És a bekapcsolódás nemcsak jobban érzékelteti a történésszel a választás megrázkódtatását — alaposan megtanítja arra is, hogy bizalmatlan legyen a források iránt, amelyek alapján a szóban forgó döntést rekonstruálnia kell.

Saját legfrissebb tapasztalataim szerint mi sem tanulságosabb, mint egy ilyen behatolási kísérlet a döntések dinamikájába. Ma már kicsit borsódzik a hátam, ha visszagondolok arra, micsoda biztonsággal elemeztem valaha döntéseket Jackson vagy Rooseveltt korából, nyomoztam ki befolyásokat,

vezettem le okokat, értékeltem szerepeket, osztottam ki felelősségeket — röviden, takaros rendbe szedtem egy zilált és homályos fejlődési folyamatot. A legszomorúbb az a tény, hogy a történész rekonstrukciója számára döntő bizonyíték legtöbbször — az igazán nehéz esetekben — egyszerűen nem létezik; az a bizonyosság viszont, ami létezik, sokszor nem teljes, félrevezető, téves.

Ha helyesen akarjuk meghatározni a döntések dinamikáját, természetesen nem hagyatkozhatunk pro vagy kontra emlékiratokra — sőt, sokszor még akkor sem, ha csak megközelítőleg akarjuk nyomon követni a valódi eseményeket. A napló mindig pártos bizonyíték, mely tudatosan, vagy tudat alatt azt a célt szolgálja, hogy a naplóíró igazolja és elmarasztalja az ellenfelet. Az emlékezet gyakran reménytelenül csalóka tud lenni. Ami pedig az újságokat vagy folyóiratokat illeti, ezek sokszor jóval kártékonyabbak, mintha egyszerűen értéktelenek lennének, amikor történések belső folyamatát igyekeznek visszaadni. Kapcsolatuk a valósággal többnyire sokkal elenyészőbb, mint az árnyékok Pluto barlangjában. Ahhoz, hogy ilyen kérdésekben még egyszer komolyan számításba tudjam venni a sajtó tanúbizonyosságát, túl sokszor tanúja voltam már, amikor öntudatos riporterek a leghatározottabban teljesen ellenkező nézeteket adtak kormánytisztviselők szájába, mint amilyen álláspontot e tisztviselők a kormányban képviseltek.

A huszadik század történésze számára a problémát komplikáltabbá tette a technikai forradalom — különösen az írógép és a telefon feltalálása. A régi jó időkben az államférfi, pennával a kezében, csak korlátozott számú levelet tudott írni. Amikor valami fontos mondanivalója volt, papír volt az egyetlen közlési mód, kivéve a szemtől szemben való megbeszéléseket. Korszakunkban az írógép mérhetetlenül feldagasztotta a papírtömegek áradását. Sokkal több iratot termelnek ma és sokkal kevesebb bennük a lényeg. Ha a huszadik századi államférfinek valami fontos közlendője van, ha a gyorsaság és a diszkréció alapvetően fontosak, üzenetét nem levélre, de telefonra fogja bízni. Az elektronikus hullámok, sajnos, kevés nyomot hagynak.

Igaz ugyan, hogy a technikai forradalom komplikáltabbá teszi a történész feladatát, ha nyomon akarja követni, mi történt valójában, lényegében azonban nem ez teremtette a problémát. Erősen gyanakszom, hogy az a biztonság, mellyel a történészek gyakran leszögezik a múlt eseményeit, részben abból

a kényelmes körülményből is ered, hogy nincsenek túlélők, akik rekonstrukciójukkal vitába szállhatnának. A múlt történetírója, bizonyos szempontból, nem sokkal jobb annál a kortárs-történetíronál, akinél a szemtanúk már kihaltak — és aki ezért nyugodtan írhat, anélkül, hogy félnie kellene a cáfolattól. Nemcsak arról lehet itt szó, ahogy a történészek szeretik magukat áltatni, hogy az idő múlása több bizonyítékot hozhat felszínre, vagy nagyobb tárgyilagosságot teremtet. Az is előfordul, hogy az idő múlása eitemeti azokat, akiknek különben módjában állt volna személyes tapasztalataik alapján megcáfolni vagy helyesbíteni a történész állításait.

Kevesen egyesítették úgy személyükben a krónikás és a résztvevő szerepét, mint Sir Walter Raleigh — és kevés történésznek kellett elszenvednie a hóhér bárdjának végső kritikáját. Ma mégjobban megértem, mint bármikor valaha Raleigh figyelmeztetését „The History of the World” előszavában. A történész, Raleigh szerint, elkötelezte magát az igazságnak: — „Nincs olyan úrnő vagy vezető, aki követőit vagy szolgáit nagyobb szerencsétlenségbe tudná dönteni. Az antik idők történésze, túlságosan távoli igazságot keresve, elveszíti látását és elveszíti önmagát; közepes távolságról közelíteni meg az igazságot, nem tudom, alkat, vagy igénytelenség kérdése-e — de aki, modern történelmet írva, az igazságnak túlságosan a sarkában jár, az könnyen elveszítheti a fogát.”

Akkor van csak a történész biztonságban, amikor az igazság már nem tud felágaskodni és kiverni a fogát — és csak akkor gyúrható át a múlt a kristályos világosság-követelte formákra. A történész foglalkozásával járó betegség a rendszerezés iránti szenvedély. Az igazán nehéz esetek ugyanis örökletesen rendetlenek. Egy helyzet akkor nehéz, amikor nehéz választások elé állítja az embereket — és a választások akkor nehezek, amikor nem lehet előre látott megoldásokhoz folyamodni. Ilyen időkben azok, akik leginkább felelősek, szükségképpen meg kell hogy vizsgálják minden oldalról a problémát — és sokszor először az egyik, azután a másik oldalról. Elkezdik a hangos gondolkodás közös gyakorlatát, amelyből, szerencsével és megfelelő vezetés mellett, közös megegyezés jöhet létre. Marshall tábornok szokta mondani, hogy a csatatereken létrejött elhatározások a „krónikus sötétség” feltételei között jöttek létre — vagyis erős nyomás alatt és nem kielégítő értesülések alapján. Talán ez jellemzi a közélet legtöbb kritikus döntését is. A történész, aki aztán később érkezik a porondra, fellázad a „krónikus homály” ellen és

igyekszik mindent rendbeszedni. Ilyen módon sokszor vázat és formát kényszerít olyan folyamatokra, melyek természetük szerint organikusak és nem mechanikusak. Feltehető, hogy a történészek eleve elhatárolják magukat attól, hogy a történelmet „beállítva” tolmácsolják — de a maguk jó szándékú módján mégis öntudatlanul is beállítják, amikor az előre megfontolás rovatába írják azt, ami esetleges, és szándékosságnak tulajdonítják azt, ami véletlen.

Nem defetizmust akarok itt ajánlati — természetes, hogy bizonyos fokig lehet azonosítani és érzékelni az irányvonalakat és a döntések sorának nyomon követése alapos bizonyítékkal szolgálhat politikai konfliktusok és programmok világos körvonalazásához. De abban már kételkedem, hogy specifikus történeti események valóban mindig azzal a sima biztonsággal rekonstruálhatók lennének, amelyhez a történész sokszor foglalkozásánál fogva feljogosítva érzi magát — és ezt most mint olyan ember írom le, aki többet vétett ezen a területen, mint a legtöbb.

Ez a fejtegetés nem ad közvetlen választ a felvetett kérdésre, vajon a közügyekbe való közvetlen bekapcsolódás megrontja-e a történész elfogulatlan szemléletét. Arra esetleg utal, hogy nagyon merev elhatárolódás következtében kísértésbe kerülhet, hogy történeti realitások homályosságára és esetlegességére túlságosan racionális rendszert próbáljon kényszeríteni. Arra is rá akar mutatni, hogy programszerű elhatárolódása miatt esetleg megfoszja magát a lehetőségtől, hogy olyan kulcsoknak jusson birtokába, olyan betekintést kapjon a dolgokba, amely hozzásegíthetné a történeti folyamatokba való elmélyülését. A közvetlen bekapcsolódás viszont esetleg arra készítheti, hogy új kérdéseket vessen fel, melyek kiaknázása termékeny új lehetőségeket nyithat a szakma számára. Leonard D. White figyelemre méltó sorozatára gondolok itt az amerikai kormányzat közigazgatástörténetéről — ez a sorozat arra a kérdésre válaszol, amelyet az amerikai történészek számtalan generációja elmulasztott ugyan feltenni, amely azonban felmerült a Civil Service Commission (Belügyi Bizottság) egyik korábbi tagjában: tulajdonképpen hogyan is működik ez a dolog? És nyilvánvaló az is, hogy az USA korai gazdaságtörténetét ma már újra kell írni, a gazdasági és társadalmi fejlődésre vonatkozó mai ismereteink alapján felmerült kérdések szempontjából. A történészek többnyire jobban értenek a kérdések felvetéséhez, mint megválaszolásukhoz...

Röviden, ha a közvetlen bekapcsolódás kockázatokkal jár

is, kárpótlást is nyújthat. Sokkal kézzelfoghatóbban, mint a távolmaradás esetében, győződhet meg a történész hivatása bizonytalanságáról és gyakorolhat alázatosságot a múlt zűrzavara, hömpölygése felé. „Az elfogulatlan elme” mindenesetre ideál, de nem gyakorlati valóság, és ahogy Thukydides esete is mutatja, inkább talán vérmérséklet következménye, mint a barikádokkal szemben az elefántcsonttorony iránti előszereteté.

A meg tapasztalt történelemmel való futó érintkezés e történészen mindenesetre erősebb kételyt ébresztett az írott emlékek alapján készült történelem megközelítő használhatósága iránt is. Hozzá kell tennem ugyanakkor, hogy a hitemet is megerősítette viszont abban, hogy a történelem készítéséhez hasznos a történelem írása. A kapcsolat a történelem két formája között kettős. Számításba kell venni nemcsak az átélt történelem hatását a krónikásra, de a leírt történelem hatását is a történelem közvetlen részesére.

A közelmúltban ezen a téren tapasztalt élményeim alapján világos és tiszta képet kaptam e kérdésről. Azelőtt mindig olyanok között éltem, akiknek meggyőződése, hogy a történelmet önmaga kedvéért kell tanulmányozni, nem úgy kell nézni, mint eligazítót a jelenre, vagy útmutatást a jövőre nézve. Én is mindig kételkedve néztem a történelem eszközként való felhasználhatóságáról szóló felfogást — azt az elképzelést, hogy a múlt ismerete bölcsőbbé tesz a jelen és jövő lehetőségek útvesztői között. Még most is hiszem, hogy a történelem nem szükségképpen alkalmasabb arra, mint más, hogy a politika terén tanácsot tudjon adni. De nem kétséges előttem, hogy minden fontosabb szerepet betöltő államférfinek ismernie kell a történelmet, érzéke kell hogy legyen a nagy irányzatok iránt, ösztönösen tudnia kell, milyen irányba halad a világ — kell, hogy legyen egyéni koncepciója a történelmi fejlődésről.

Higgyen ez a történet szemlélet a véletlenben, vagy az előre elhatározottban, legyen optimista vagy pesszimista, legyen elfogadható vagy legyen lehetetlen — de valamilyen legyen. Kell, hogy a politikus kialakítson magának valamilyen átfogó elképzelést, mely összeköti a jelent és a jövőt és döntéseinek keretét és célt ad. Nem kétséges, hogy korunk nagy embereinek van történet szemlélete. Van, akinek a történelmi érzéke veszedelmes — mint Hitler lidércnyomásos utópiája a fejlődés kikerülhetetlen haladásáról az uralkodó faj világa felé. Lenin azt jóslta, hogy a világ előre meghatározott fejlődési fázison keresztül halad az előre meghatározott megoldás, az álta-

lános, egységes, kommunista társadalom felé. Mások számára e történetiszemlélet klasszikus formát ölt — ahogy De Gaulle a nemzetállam végső realitásába vetett nagyszerű hitéért elutasítja minden ideológiai vagy nemzetközi szervezés kísértését, vagy amilyen Churchill lovagi elképzelése volt egy olyan világról, ahol gáláns kapitányok harcolnak, hogy megőrizték a tisztesség és becsület örök értékeit...

A mi nagy amerikai vezetőink történetiszemlélete, úgy gondolom, jellegzetesen hajlékony és nagyvonalú... Szívesen fogadja azt a felfogást, hogy a világ folyton változik egy befejezetlen mindenség közepette... Ez a felfogás hatotta át Theodore Rooseveltet, akinek meggyőződése volt, hogy Amerikának fel kell vennie a versenyt az ipari és nemzetközi erők minden kihívásával szemben, Woodrow Wilson a világ-közösség eszméjébe vetett reményével, Franklin Rooseveltet a kevert társadalomról kialakított koncepciójával, ahol az egyéni szabadság és a társadalmi felelősség kapcsolódik egy egymástól kölcsönösen függő világban. A mi jelenlegi elnökünk (J. F. Kennedy — Szerk.) ezt a tradíciót követi. Gyakorló történész, mint Theodore Roosevelt és Woodrow Wilson, tehetséges, mint Franklin Roosevelt, átfogó és széleslátókörű történeti érzékkel a jövő iránt. Számomra nem kétséges, hogy ez az érzéke, mellyel a történelem jellegét és irányát felismerni tudja — meggyőződése, hogy a világ halad, nem előre elrendezett és egységes jövő felé, de, ha úgy tetszik, egyéni nemzeti rendszerek különbözősége felé, melyeket összeköt a szociális fejlődés, az egymás jogainak tiszteletbentartása és a nemzetközi közösség iránti hűség — megerősíti célkitűzéseiben és megszilárdítja elhatározását a nehéz döntés e perceiben.

A tanulság kettős. Ha a történelem művelésébe való bekapcsolódás némi kételyt ébreszt is a történészben az írott történelem megbízhatósága iránt, mégis arról is meggyőzi, hogy az írott történelem szerves része annak az intellektuális légkörnek, amely a jövőben a történelem kibontakozását formálja — hogy a történeti érzék nélkülözhetetlen támasza a politikus hivatásának...

(Foreign Affairs, 1963. 490—497. p.)

ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

M. N. Pokrovszkij: *Izbrannüe proizvedenija. Kniga 1—2.*
Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen. (T. I—II., III—IV.)
Moszkva, 1965—1966. 725, 664. p.
(*Pokrovszkij válogatott művei*)

A marxista magyar történész, aki a felszabadulás után kezdett megismerkedni a szovjet történettudománnyal (s ez az átlag, nem az a néhány, aki már korábban is ismerte), Mihail Nyikolajevics Pokrovszkijről először csak annyit hallhatott, hogy minden elképzelhető hiba és elhajlás képviselője (s ha nem lett volna ez a korszak olyan puritán a maga módján, talán azt is, hogy szinte az ördög megtestesülése). Ha bővebbet akart megtudni, megnézhetette a kétkötetes, A. M. Pankratova szerkesztette tanulmánygyűjteményt, amelynek az első kötete még „M. N. Pokrovszkij történeti koncepciója ellen” címet viselte, a második már „antimarxistának” is titulálta ezt a koncepciót. Jónéhány éve már, hogy Pokrovszkij kezdi elfoglalni a maga helyét a szovjet történettudomány fejlődésében, egymás után jelennek meg tanulmányok, amelyek precizírozzák ezt a helyet (ld. pl. Sz. M. Dubrovszkijét magyar nyelven a Világtörténet 1964. 4. számában, 68—71. l.), bár sokszor ezekből is inkább csak az derült ki, miben tévedett, és sokkal kevésbé az, mik voltak az érdemei.

Most végre maga a szerző is hozzáférhetővé válik. Az időközben elhunyt M. N. Tyihomirov, V. M. Hvosztov és O. D. Szokolov szerkesztésében adják ki a Szovjetunióban négy kötetben válogatott műveit. Az eddig megjelent és itt ismertett két kötet legterjedelmesebb szintézisét adja közre, az „Orosz történelem a legrégibb időktől” c. 1909—1912-ben írt munkáját. A könyvet Pokrovszkij az emigrációban írta, abban a korszakában, amikor eltávolodott Lenintől és a bolsevik irányvonaltól, amelynek pedig még a forradalom idején híve volt. A könyv összesen nyolc orosz nyelvű kiadást ért meg, ebből még a második is nagyobb részében 1917 előttre esik.

Az első kiadás szövegét kiegészítette V. K. Agafonov fejezete, amely az orosz föld őstörténetét tárgyalta, továbbá N. M. Nyikolszkij fejezetei a pravoszláv egyház és a vallás történetéről (ezek még a 2. és 3. kiadásban is megvoltak), és V. N. Sztorozev által összeállított forrásszemelvények és bibliográfia. A 4. kiadástól kezdve viszont időrendi táblázatot mellékeltek a kötetekhez. Mindezeket a mellékleteket persze az itt ismertetett kiadás nem tartalmazza, hanem csak a Pokrovszkij-féle szöveget, a szokás szerint a szerző életében megjelent utolsó, 7. kiadás (1924—25) szövege alapján. Ezt a szöveget szerkesztette L. V. Cserepnjin, a kiváló szovjet medievista, és ő állította össze L. K. Bazsanova és L. V. Kuprijanova közreműködésével a jelen kiadáshoz adott mellékleteket. Ezek egyrészt utalnak az egyes kiadásokban eltérő szövegrészekre, ill. azokra a részekre, amelyek az első két kiadásból a cenzúra miatt kimaradtak (viszonylag nagyon kevés ezeknek a száma), pontosabbá teszik és kiegészítik az eredeti szöveg jegyzetapparátusát, valamint részletes, jól használható név- és földrajzi névmutatót adnak kötetenként. Ezek a mellékletek a kötetek végén helyezkednek el, míg Pokrovszkij eredeti lábjegyzetei most is a szöveg alján vannak, ezek mellett megtalálhatók azonban még a szerkesztő megjegyzései egyes olyan kérdéseknél, ahol Pokrovszkij véleménye a mai felfogás értelmében erős korrekcióra szorul. Az első kötet elején kell megemlíteni O. D. Szokolov bevezető tanulmányát: M. N. Pokrovszkij történelmi nézeteinek fejlődése (5—71. l.), ez nagyjából ugyanazt a képet adja Pokrovszkijről, amelyet az utóbbi években megjelent tanulmányokból már ismerünk (ismét csak Dubrovskij már idézett tanulmányára utalhatunk összefoglalásként), persze bővebben dokumentálva.

Nyilván nem lehet az a feladatunk, hogy részletes tartalmi ismertetést adjunk erről a munkáról, s még csak az sem, hogy felsoroljuk, hol tér el a szovjet történettudomány által adott képtől (beleértve ez utóbbiba azt is, hogy milyen kérdéseket nem is érint). Talán némi tájékoztatást ad ebben a vonatkozásban, ha felsoroljuk a fejezetcímeket (zárójelben az egyes fejezeteken belül lévő alcímeket): I. A legrégibb társadalmi rend nyomai; II. Feudális viszonyok a régi Oroszországban; III. A külkereskedelem, a városok és a városi élet a X—XV. században; IV. Novgorod; V. A moszkvai állam megalakulása; VI. A Rettegett (A XVI. sz. első felének agrárforradalma. A publicisztika és a „reformok”. Az opricsnyina. A XVI. század gazdasági eredményei); VII. A „zavaros korszak” (A

feudális reakció. Godunov és a nemesség. A nemesi felkelés. A „jobbak” és a „kisebbek”); VIII. A nemesi Oroszország (Az agrárválság felszámolása. A politikai restauráció); IX. Harc Ukrajnáért (Nyugat-Oroszország a XVI—XVII. században. A kozák forradalom. Ukrajna a moszkvai uralom alatt); X. A Péter-féle reform (A XVIII. századi kereskedelmi kapitalizmus. A merkantilizmus. Péter iparpolitikája. Az új közigazgatási mechanizmus. Az új társadalom. A burzsoá politika agóniája); XI. A XVIII. századi monarchia (A Biron-uralom. Az új feudalizmus. A rendi monarchia elmélete. A pénzgazdálkodás. Az „otthoni ellenség”. A jobbagyartató rendszer központosítása); XII. I. Sándor (1801. március 11. Az „ifjú barátok”. A kontinentális zárlat és a nemesi alkotmány); XIII. A dekabristák (Titkos társaságok. December 14.); XIV. A parasztreform (I. Miklós szociálpolitikája. A robotgazdálkodás válsága. Február 19.); XV. A hatvanas évek (A reform utáni gazdasági élet. A burzsoá monarchia); XVI. Forradalom és reakció (A hetvenes évek szocializmusa. A „Népakarát”. Az agrárkérdés); XVII. A burzsoá monarchia külpolitikája; XVIII. A XIX. század vége.

Magáról a szövegről tartalmi ismertetés helyett (a pusztá fejezetcímek önmagukban is talán érzékeltettek valamit a tartalomról) csak néhány megjegyzést.

Mindenekelőtt a következőt: a szöveg olvasásánál azzal tisztában kell lennünk, hogy Pokrovszkij 1917 előtt írta, azzal a szándékkal, hogy Oroszországban adják ki, tehát még a cenzúrára is tekintettel kellett lennie. Az is beleértődik ebbe, hogy természetesen nem kérhetjük tőle számon mindazt az új ismeretanyagot, amelyet a szovjet történettudomány azóta hozott (hiszen éppen a hozzá legközelebb eső korszakban, pl. Pokrovszkij nem tud arról, hogy az első munkásszervezet Ogyeszszában jött létre, mert ez csak később vált ismeretessé). De nemcsak erről van szó. Pokrovszkij olyan közönség számára írt, amely ismert egyfajta koncepciót az orosz történelemről, s ezzel szemben fejtette ki saját koncepcióját, amely kétségtelenül sokszor az ökonómiai materializmusba téved (az egyházi uniót pl. azzal magyarázza, hogy a pravoszláv püspökök megelégtették a keleti patriarchák állandó látogatásait és adószedéseit, ezért csatlakoztak Rómához, I. 478. l.). De neki elsősorban Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij akkor legalapvetőbb (és tankönyvek révén széles körökben is ismeretes) koncepciójával szemben kellett a maga felfogását bemutatnia. Ebből következett az is, hogy a politikai eseménytörténetet

egyszerűen ismertnek tételezte fel, s nem ismételte, ahogy maga többször utal erre (ld. pl. I. 100., 171. l. stb.). Minél inkább közeledik saját korához, amelyet a régebbi szintézisek már nem tárgyaltak (még Kljucsevszkij is csak 1855-ig megy el, de ekkor már inkább csak tényeket regisztrál), annál több a politika, az eseménytörténet is. Másrészt ez azt is jelentette, hogy Pokroszkij ismert és egymással akár oksági kapcsolatba is hozott politikai események gazdasági rugóit akarta megmutatni, semmi többet. Kissé olyan ez, mint amikor valaki egy híres gobelin-képnek a hátoldalát, visszáját mutatja be: az biztos, hogy ezek a kúsza fonalak és kidudorodó csomók tartják a túloldali képet, nélkülük az nem volna meg — csakhogy mégsem azonosak a képpel. Persze: a mai olvasó már csak ezt a visszáját ismeri meg a képnek, mert nem él benne abban a közegben, amely az unalomig ismerte a patétikus eredetit.

Sokszor szemére vetették Pokrovszkijnak, hogy szociológizál, műveiből hiányzanak az emberek. Nos, különösen a Péterről szóló fejezettől kezdve a munka tele van kitűnően megrajzolt portrékkal, uralkodókról, államférfiakról, annyi részlettel és finomsággal, hogy bármilyen polgári történész, aki a nagy egyéniségben látja a történelem mozgatóját, megirigyelhetné. S ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy elsősorban olyan korszakokra vonatkozólag találunk ilyen sokszínű arcképeket, ahol a forrásanyag már lehetővé teszi az árnyalást. Vlagyimir Monomahról vagy Dmitrij Donszkojról alig találunk valamit Pokrovszkijnál — persze, mert a forrásokból sem tudunk többet, a fantáziára pedig Pokrovszkij nem akarta magát bízni.

A szociálpszichológia kifejezés talán nem is fordul elő a könyvben, de hogy jelentősége a történész számára milyen nagy, arra több ízben utal Pokrovszkij, amikor egyes jelenségeknél megállapítja: a kortársak egészen másként látták és értékelték, mint a valóságban volt, de ez a félreértés történeti szempontból szintén fontos, szintén hozzájárul az események magyarázatához.

A külpolitikával valóban szinte egyáltalában nem foglalkozik Pokrovszkij. Végeredményben csak egy fejezete van, amely külpolitikai jellegű (a XVII.), és ez is olyan, amelyet (az utolsó fejezettel együtt) Pokrovszkij maga elavultnak tartott, de nem volt ideje átdolgozni. A fejezet címe ellenére voltaképpen csak a krími háború és a berlini kongresszus közt eltelt időszak külpolitikájának a magyarázata, elsősorban az orosz és a porosz gabonatermelő földesúr ellentétét mutatva be, számos oldalvágással az orosz diplomácia ellen (így pl.

amikor a közép-ázsiai területek megszerzésével kapcsolatban alaptalannak tartja a XIX. sz. derekán az angol aggodalmat, hogy Oroszország Indiát akarná ezen az úton meghódítani, hiszen az orosz külpolitika először hódít, s csak azután kezd gondolkodni azon, mit tegyen a meghódított területtel). Pokrovszkij, mint igazi marxista, elsőrendű kötelességének tartotta, hogy saját nemzetének nacionalizmusa ellen harcoljon. Mindmáig követésre méltó példa. Lehet, hogy itt is túlzásokba esett, amikor pl. 1812-vel kapcsolatban egy szót sem szőtt az orosz paraszti tömegek hazafiságáról (sőt éppen úgy találja: nem lehet különbséget tenni rokoszenves patriotizmus és ellenszenves nacionalizmus között, II. 229. l.), de ezek a túlzások is a megírás időpontjából és szellemi légköréből értendők meg. Más tévedései pedig (hogy Herzen liberális monarchista, vagy Csernisevskij burzsoá demokrata stb.) a nem kellő elmélyüléssel vagy az anyagismeret szükségszerű hiányosságaival magyarázandók.

Az utolsó fejezet végén (a 7. kiadás szövegében) Pokrovszkij megígéri, hogy megírja még az 1905-től terjedő korszakot, az Októberi Forradalomig vezető utat — magát a Forradalmat már nem, mert az még tart (írja 1924-ben). Sajnos, erre már nem került sor. A munka így is igen érdekes olvasmány. Reméljük, hogy a válogatott művek kiadása hamarosan folytatódik, s esetleg az eredeti tervhez képest még bővül is, mert szívesen látnánk benne pl. az orosz kultúra történetéről írt munkát, amely az eredeti tervek szerint nem tartozik bele a válogatásba.

NIEDERHAUSER EMIL

A. D. Novicsev: Turcija. Kratkaja isztorija.

Moszkva, 1965. Nauka, 269 p.

(Törökország rövid története)

A Szovjetunióban J. F. Miller 1948-ban megjelent munkája („Törökország rövid története”) óta ez az első olyan összefoglalás, amely a török történetet az oszmán birodalom kialakulásától napjainkig áttekinti.

A munka elsődleges értéke az, hogy a világ minden részén folyó és az utóbbi évtizedben erősen fellendülő török gazdaság és társadalomtörténeti kutatások eredményeit összegezi, s olyan kérdéseket vizsgál elsődlegesen, mint a földbirtok- és

adórendszer eredete és fejlődése, a társadalmi szerkezet változásai, a kormányzati szervek rendszere stb.

Kisázsia szeldzsuk korszakának jelentőségét a szerző a vándor türkmén törzsek letelepedésében, a feudális viszonyok kialakulásában jelöli meg. A 14. sz. az oszmán állam megszervezésének, a hűbértörzsek-rendszer és a hadsereg megszervezésének korszaka. A 15. sz.-ban a földbirtoklás fejlődése további lökést kap a hatalmas új földterületek szétosztásával. A század első felében a földek bizonyos fokú koncentrációja és a feudálisok megerősödése megy végbe. Ezt a folyamatot a század második felében a központi hatalom megerősödése váltja föl. A 16. sz. a hatalmas területi terjeszkedésnek, a birodalom külpolitikai megerősödésének, az államapparátus, a földbirtok-rendszer végleges kialakulásának, egyben a parasztság földhözkötésének, az adók állandó emelkedésének korszaka. A század fordulójára a belső piac hiányában megakad a városok fejlődése.

A birodalom hanyatlása (17. sz.), majd krízise (18. sz.) idején tönkremegy a birtoklás alapja, a paraszti gazdaság, és megbukik a katonai hűbérek, a tímárok rendszere. Ártermelő gazdálkodás csak elenyésző méretekben indul meg, a céhek és a szultáni iparpolitika gátolja a városok fejlődését. A hanyatlással párhuzamosan erősödik az európai befolyás. A századvég megbukott reformkísérletei után a belső zúllás, a nemzeti felszabadító mozgalmak és a nagyhatalmak kényszerítő hatására a 19. sz. folyamán egyre erősödő reformtörekvések jutnak érvényre. A bevezetett reformok azonban nem tudták megakadályozni a további gazdasági és katonai hanyatlást és az erősödő elszakadási törekvéseket, az európai gazdasági és politikai befolyásnak pedig egyre szélesebb kapukat tártak. A századvég újabb krízisét az ifjútörök forradalom is csak részben oldja meg: meghagyja a régi kormányzati apparátust, és ellenőrző befolyását népellenes és nacionalista rendelkezésekre használja fel. A kemáli korszak hatalmas lendületet ad az ország fejlődésének, különösen az iparfejlődésnek. Nem változtat azonban lényegesen az agrárstruktúrán, a nagybirtokon továbbra sem folyik nagyüzemi gazdálkodás. Nem tudja felszámolni Törökország gazdasági függését, s a parasztság szegénysége miatt szűk marad a belső piac. A második világháborút követő korszak érdeme, hogy az állam erősen támogatja a mezőgazdaság gépesítését és az ipar további fejlődését, ugyanakkor az ország sorsát a katonai blokkokhoz kapcsolja,

jelentősen növeli a katonai kiadásokat és üldözi a haladó törekvéseket.

Novicsev a török történet fölött széles áttekintéssel rendelkező, ugyanakkor a részletproblémákat kiválóan ismerő, vizsgálódásában mindig a lényegyet kereső történész. Már ezért sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül a szemléletében fel-felbukkanó merevséget.

Sajnos, még ma is ható az a módszer, amely a keleti országok — jelen esetben Törökország — történetének fejlődési sajátosságait és korszakait a nyugat-európai történeti fejlődéshez igazítja, ezzel nemegyszer saját, egyébként helyes következtéseinek téve erőszakot. Ezt érezhetjük a jelen munkában is. Novicsev a feudalizmus korszakát az oszmán birodalomban is a francia forradalommal zárja, s periodizációja szerint a Párizsi Kommün évével Törökországban is beköszönt az imperializmus korszaka. Mindezt értékelhetnénk egy jó tartalom elhanyagolható keretének, ha ez itt-ot nem hatna a tartalomra is. Vegyük példának a 15. sz. rajzát. Miután a szerző az oszmán birodalom kialakulásának ezt az oly sorsdöntő évszázadát mélyrehatóan és helytállóan elemzi, végső következtetését így fogalmazza meg: „A török feudalizmus helyzetének áttekintése a 15. sz. második felében olyan következtetést enged levonni, hogy átmeneti állapotban volt a korai periódusból a fejlettbe. A nyugat-európai államok nagy részében a feudalizmus átnövése a fejlett stádiumba négyszáz évvel korábban ment végbe.” (24. l.) Tehát, miután egy sokoldalú képben a török fejlődésnek éppen sajátos jegyeit rajzolja fel, összegezésében eltekint a nyugat-európai fejlődéstől eltérő *minőségtől*, és csak a *mennyiségi* eltéréseket fedezi fel. Sajnálatos, hogy a Szovjetunióban az ázsiai termelési módról évek óta folyó, külföldi szakemberek nézeteit is megszólaltató vita eredményei szinte teljesen kimaradtak a könyvből.

Az előbbinél kevésbé lényeges, de egyelőre nehezen megoldható probléma a török történet számára megfelelő terminológia kialakítása. A „nemesség” szó használata még csak elkerülhető a nem teljesen világos tartalmú „feudálisok” megjelöléssel, a „papság”, „egyházi birtok”, „arisztokrácia” stb. terminusok helyett azonban egyelőre nem alkottak jobbat a szakemberek, ugyanakkor használatuk a keleti viszonyok között nem megfelelő. Ez a terminológiai bizonytalanság egyelőre általános jelenség, a jelen munkában azonban sokszor összekapcsolódik az előzőekben vázolt „európai mértékrendszerrel”. A 19. sz. második felében pl. a szerző a kapitalizmus kor-

szakához igazodva a parasztság „félfeudális elnyomásáról” beszél, ugyanakkor száz oldallal később megtudjuk, hogy a teljesen általános terményjáradék a második világháború után, a gépesített nagyüzem megjelenésével kezdi elveszteni jelentőségét.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ezeknek a kidolgozatlan és igen fontos kérdéseknek a megoldását egyedül a szerzőtől kérnénk számon. Novicsev könyve azonban nemcsak a kutatások eddig elért eredményeinek értékes összegezése, de a még elvégzendő feladatokra is rávilágít.

HEGYI KLÁRA

Mezsdunarodnüe otnosenija v central'noj i vosztocsnoj Evrope i ih isztoriografija. Moszkva, 1966. Nauka, 281 p.
(Nemzetközi viszonyok Közép- és Kelet-Európában és historiográfiájuk)

A moszkvai Szlavisztikai Intézet újabb tanulmánykötete (az előző tanulmánykötet „Ausztria—Magyarország és a szláv—germán kapcsolatok” címmel 1965-ben jelent meg Moszkvában) ismét elsősorban a nemzetközi viszonyok elemzését tekinti fő céljának. A tanulmányok az orosz kormány és a balti városok közötti XVI. század végi kapcsolatokról (B. N. Florja tanulmánya) a hitleristák lengyelországi gazdasági politikájáig (A. F. Noszkova tanulmánya) a közép- és kelet-európai kapcsolatok alakulásának több érdekes és fontos problémáját tekintik át.

A magyarországi olvasót közelebbről érdekelheti V. I. Frejdzon cikke az orosz—francia szövetség horvátországi propagandájáról a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben. A szerző ismerteti mind a horvát nemzeti liberálisok (Štrossmayer, Mrazović), mind a jogpártiak (Stračević, Kvaternik) publicisztikai megnyilatkozásait az orosz—francia szövetség szükségessége mellett, bőven idézi lapjaik, elsősorban a Hrvatska és a Pozor cikkeit, amelyek főként a porosz—francia háború után egy németellenes európai szövetség megteremtésének szükségességét hangoztatják, amelyben a döntő szerepet a francia—orosz szövetség van hivatva játszani.

Ja. I. Sternberg az Oroszország és Magyarország közötti forradalmi kapcsolatok történetéből állított össze érdekes ismertetést. Frankel Leótól Szabó Ervinig terjed azoknak a magyarországi forradalmároknak a sora, akik szoros kapcsolatban

álltak a különböző orosz narodnyik, majd szocialista forradalmárokkal. Sternberg ezeket, a múlt század végi—század eleji kapcsolatokat foglalja most össze. Megemlíti, hogy Engelmann Pálnak, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik létrehozójának és első kiemelkedő vezetőjének a magyarországi agrárkérdésről írt tanulmányát (Die Neue Zeit, 1896—1897. 811—820. p.) ismerte és felhasználta a narodnyikok elleni polemikiájában Plechanov, és mint a „Lenyinszkij Szbornyikból” kitűnik, ismerte és (1903-ban) felhasználta az agrárkérdéssel kapcsolatos előadásaihoz Lenin is. Engelmann cikke alapján Lenin a kisbirtokos parasztság elkerülhetetlen pusztulását és a magyarországi parasztmozgalmak szocialista jellegét emelte ki. (Lásd: Lenyinszkij Szbornyik, XIX. kötet, Moszkva, 1932, 311. p.) Sternberg röviden ismerteti Szabó Ervin orosz kapcsolatait is; utal a közte és Plechanov közti levélváltásra, ami úgy jött létre, hogy Szabó Ervin elkérte Plechanovtól Marx és Engels Kommunista Kiáltványának orosz kiadásához írt Előszavát, minthogy azt Marx és Engels válogatott munkáinak magyar kiadásában kívánta publikálni.

Ju. A. Piszarev tanulmánya röviden áttekinti azt a harcot, amelyet a Habsburg Monarchia a hadsereg körében folytatott a forradalmi propaganda ellen a délszlávok lakta területeken az első világháború időszakában. A felhasznált jugoszláviai és magyarországi leváltárak anyagai számos apró tényre, eddig nem ismert kisebb részletre vetnek fényt, különösen a háború utolsó esztendejéből.

A kötet dokumentumok és közlemények rovatában figyelemre méltó N. D. Ratner dokumentumpublikációja. Ez a bécsi orosz nagykövet 1897-ben kelt azon jelentéseit tartalmazza, amelyek az ausztriai német nacionalisták szlávellenes irányzatának megerősödéséről adnak hírt. A bevezető megemlíti, hogy a nagykövet, Kapniszt gróf, nehezen igazodott el a német ellenzéki pártok körében, számára egyaránt csupán nacionalisták voltak a haladó pártiak éppúgy, mint a Schönerer-féle pángermánok, sőt, az utóbbiak demagóg szólamait készpénznek vette s vezetőiket — jelentéseiben — „a legforradalmibb elemeknek” nevezte.

Érdekes I. I. Pop összeállítása a Mitteleuropa-terv orosz liberális sajtóvisszhangjáról. A Miljukov és Kovalevszkij vezette liberális Vesztnyik Jevropi című folyóirat látta a legrealisabban a német imperializmus „Közép-Európa tervének” lényegét. Megírta, hogy Németország még az esetben is, ha csak kompromisszumos békét sikerülne kötnie, megnyerné a hábo-

rút szövetségeseivel: az Osztrák—Magyar Monarchiával, a Török Birodalommal és a kis balkáni államokkal szemben. Hasonlóképpen foglaltak állást ugyanebben a folyóiratban a „honvédő” mensevikék is. Egyes orosz folyóiratok ellentérvajaszlatokat dolgoztak ki. Ezek között főként a kérdés katonai megoldása dominált: a Drang nach Osten politikának legalkalmasabb ellenszere — írta például a hivatalos Petrogradszkije Vedomosztyi —, ha Oroszország elfoglalja a tenger-szorosokat. A másik lehetséges módnak az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlasztását jelelték meg. A lapok egy része túlértékelte Magyarország ellenzéki szerepét s ennek megfelelően gyakran arról írt, hogy Magyarország esetleges különválása vagy éppen különbékeje hathatós gátja lehet a német imperializmus közép-európai terveinek. (A legtöbb lap A magyarországi helyzet címmel külön rovatban tárlalta fel mindazt, amit Magyarországon — látni szeretett volna...) A szerző összefoglalóul megállapítja, hogy az orosz burzsoázia — mint ez a Mitteleuropa-terv hírlapi visszhangjából kiderül — szűk osztályérdekeit követve foglalkozott a tervvel; figyelmen kívül hagyta a Monarchiában elnyomott népek felszabadító mozgalmait s a magyar szeparatizmussal is csupán taktikai megfontolásokból kacérkodott.

A rovatban szerepel még V. M. Turok készülő emlékiratainak újabb darabja. A „Komintern utcája” című emlékirat most közölt fejezete az 1920-as évek eleji Bécsbe vezet el, ismerteti a Zentral és a Schlösselhof kávéházak politikai-irodalmi életét, a szerveződő-erősödő osztrák kommunista mozgalom hétköznapijait, egy-egy jellemző vonással gazdagítja ismereteinket a mozgalom számos ismert értelmiségi vezetőjének emberi portréjáról (Egon Ervin Kisch, Joseph Strasser, Arnold Baral, Joseph Grün etc.). Megemlíti, hogy a párt lapjának tördelő szerkesztője ebben az időben a magyarországi kommunista emigráns, Király Albert volt, aki a későbbiekben a Profin-tern egyik ismert munkatársa lett. Különösen sokat foglalkozik a Grinzingben volt diákbárátokkal, az ott megtelepedett magyarországi és balkáni kommunista emigránsokkal — Illés Bélától a szerb Vujovics-fivérekig. A szerb emigránsok közül alaposabban jellemzi Musztafa Golubicsot és Paja Basztaicsot, a „Fekete Kéz” szervezet volt tagjait, akik ekkor már a jugoszláv kommunista párthoz tartoztak s rendkívül éles harcban álltak a „Fekete Kéz” vezetőit 1917-ben kivégeztető Sándor királlyal; ellene Henry Barbusse-szel s lapjával, a Clarté-val összefogva, 1924-ben akciót indítottak, s Európa nyilvánossága

előtt leplezték le Pasicot és Sándor királyt, mint a szerb radikális nemzeti mozgalom hóhérait. A fejezet utolsó bekezdéseiben Turok professzor elmondja, hogyan ismerkedett meg Rudolf Hercigonyával, az Omladina szervezet egyik tagjával — Moszkvában, a Parasztinternacionáléban, ahol Mironov álnév alatt heti nemzetközi sajtószemlét állított össze a titkárság számára.

A kötet szemle rovatában I. I. Pop rövid recenziója olvasható Irinyi Károly könyvéről (A Neumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Bp. 1963); több recenzió a poznańi Instytut Zachodni kiadványaival foglalkozik s a cseh ellenállási mozgalomról megjelent több nyelvű kiadványt ismerteti.

A kötet egyik legértékesebb darabja az a N. M. Pasajeva által összeállított bibliográfia, amely az „Ausztia és az oszt-rák—szláv kapcsolatok az orosz és a szovjet történeti irodalomban” címet viseli. Az összeállító korszakonként, majd 1867-től tematikusan is ismerteti mindazokat az összefoglaló munkákat és folyóiratokban megjelent tanulmányokat, amelyek Oroszországban, illetve a Szovjetunióban a fenti témáról napvilágot láttak. A bibliográfia bizonyára nagy segítséget nyújt majd a téma hazai kutatói számára is.

MUCSI FERENC

Alberto Boscolo: Le fonti della storia medioevale.

Cagliari, 1966. 157 p.

(A középkori történelem forrásai)

A cagliari-i egyetem ismert középkortörténeti professzora, aki egyben az említett egyetem Középkori és Újkori Történelmi Intézetének igazgatója — mint előszavában írja — 1962/63-ban tartott egyetemi forrástörténeti szemináriumainak anyagát foglalta össze ebben a könyvben, amelynek első kiadása 1964-ben jelent meg. A szerző kronológikus sorrendben rendszerezte a korai középkor forrásait: a népvándorlás népeitől (hunok, vandálok, gótok, longobárdok, frankok stb.) a XIV. század kezdetéig (a „prehumanizmusig” — mint írja). Kiemeli a Karoling-birodalom, az arabok, I. Ottó, Barbarossa Frigyes, a normannok, a kereszteshadjáratok, valamint a kialakuló olasz városállamok (comune) és a középkori Szardínia legjelentősebb forrásait. De a könyv nem csupán száraz forrásfelsorolást tartalmaz, hanem röviden ismerteti azokat. A szemé-

lyekhez köthető forrásoknál részletezi a szerzők életútját, társadalmi helyzetüket és politikai nézeteiket is. A középkori forrásokat a szerző az első fejezetben elbeszélőjellegűekre (krónikák, annalesek, gesták, diáriumok, életrajzok stb.), amelyeket — hangsúlyozza — erősebb kritikával kell vizsgálnunk, és dokumentumjellegűekre (levelek, statutumok, törvények, rendeletek stb.) csoportosítja. Előszavában írja, hogy a források összességét nem sorolhatja fel, nem ez a célja. A sokféle és sokszínű forrás közül a legjelentősebbeket emeli ki. Például Attila hun királyról, Priscos rétor és Jordanes feljegyzései a legfontosabbak, a vandálokról Vittore Vitense (Vita) püspök műve, a gótokról Cassiodorus, Jordanes, Procopius és Agazia művei, a longobárdokról Nagy Gergely levelei és Paulus Diaconus művei, Nagy Károlyról Eginhard munkája jelentős, I. Ottóról Liutprand művei, Barbarossa Frigyesről pedig nagybátyja, Freisingi Ottó feljegyzései fontosak stb. Az olasz városállamoknak különösen gazdag forrásanyaga van, mert mindegyik külön krónikával (krónikással), annalessel és dokumentumgyűjteménnyel rendelkezett. Csak a legfontosabb városállamok (Milánó, Pisa, Genova, Velence, Firenze stb.) forrásairól ír. Külön fejezetet szentel a középkor tanulmányozásánál fontos egyházi forrásoknak. A könyv tizenegy fejezetből áll, és egészében véve közel kétszáz forrást ismertet, illetőleg utal egy részükre. Egy-egy szerzőnek több munkáját is kiemeli. Beszél az elveszett, illetőleg másutt utalásokban-nyomokban felelhető forrásokról is. A kiemelt forrásokat mindig a vonatkozó korba helyezve elemzi, kommentálja és értékelő-bíráló megjegyzéseivel hasznos — jóllehet csak tájékoztató jellegű — segítséget is nyújt a források vizsgálatához, felhasználásához. A könyv értékét növeli, hogy több helyütt a vitás történelmi problémákra is rámutat. Azonkívül nemcsak a latin és olasz, hanem a külföldi (német, angol, francia, spanyol) forrásokról, forráskiadványokról is ír. A jól tagolt és alaposan összeállított kis kötet jelentős segítséget nyújt a kora-középkorral foglalkozó kutatóknak. A könyv végén lévő tartalmas bibliográfia külön figyelmet érdemel.

EÖRY ÉVA

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

A. S. Atiya: *Crusade, Commerce and Culture.*

Bloomington, 1962, Indiana University Press, 280 p.

(Keresztesháború — kereskedelem — kultúra)

A keresztes hadjáratok ma, sajtóságtól módton, az érdeklődés központjában állanak. Szinte egyidejűleg napvilágot látott nagy terjedelmű munkák bizonyítják ezt. „History of the Crusades” címmel Philadelphiában 1955-ben indult meg egy több kötetre tervezett sorozat, A. Waas kétkötetes összefoglalása (Geschichte der Kreuzzüge) Freiburgban 1956/57-ben jelent meg, S. Runciman monográfiája (A History of the Crusades) pedig három kötetben Cambridgeben 1954/55-ben. H. E. Mayer bibliográfiája alapján (Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge, München, 1960) arra is következtethetünk, hogy a szakemberek a figyelmet tartósnak ítélik. Ők, úgy lát-szik, arra számítanak, hogy a kutatók tucatjai fognak a felsorakoztatott címek százaitól útbaigazítást nyerve egy-egy részletproblémával foglalkozni, vagy rokon tárgyú munkáik-ban a keresztes háborúkról bővebben szólni.

Atiya jól látja, hogy napjaink érdeklődése az izlámnak szól, s az arab világ politikai aktivizálódása teszi kíváncsivá az embereket, milyen is volt egykor Nyugat és Kelet viszonya. Ezt azért is tudhatja, mert maga évtizedeken át tartott előadásokat a témakörből a londoni, bonni, kairói, alexandriai egyetemeken, majd Zürich után több amerikai főiskolán, s így módjában volt megismerni, mily kérdésekre keresnek vá-laszt hallgatói. Könyve egyébként azon előadásainak szövegét tartalmazza, amelyeket a Patten-alapítvány felkérésére az indiai egyetemen tartott. Nem is az első ily tárgyú munkája. Már 1938-ban megjelentette Londonban terjedelmes monog-rafiáját „The Crusade in the Later Middle Ages” címmel, későbbi kutatásai során kiérlelt nem egy gondolatának csíráival. Bármennyire játszott közre Atiya előadói művészete három világrészben, hogy az egyetemi körök és a szélesebb rétegek

figyelme a Kelet—Nyugat viszonyának a keresztes háborúk fogalmával meghatározott irányába forduljon, nem juttatható neki az érdeklődés felébresztőjének szerepe. Az ő esetében is elmondhatjuk: unda fert nec regitur, világpolitikai erők emeltek hullám módjára hátukra.

Még pedig nem is tudománytörténeti előzmények nélkül. Azt az alapfeltevést ugyanis, amelyet már 1938-ban vallott és kifejtett, hogy helytelen a keresztes háborúk korát Akkon 1291-i elesetével lezárni, századunk egyik nagy hatású történetkutatója jóval előtte megfogalmazta. Nicolae Iorgára célunk, akinek, mint a román nép legnagyobb történetírójának nevét büszkén viseli homlokán a bukaresti Történettudományi Intézet. Iorga a keresztes háborúkról szólva oly jelenség fontosságát ismerte fel elsőnek, amely mellett az előző történészgenerációk képviselői és saját kortársai egyaránt értetlenül haladtak el. A XIX—XX. század fordulóján a magyar történetírók is számtalanszor elolvasták a forrásadatokat, hogy a XV. században a harcosok a kereszt jelét öltötték magukra, midőn a török ellen indultak, ugyanők regisztrálták a pápai felszólításokat is, mindezt azonban oly fásultan tették, hogy elárulták: az egész dolognak nem tulajdonítanak jelentőséget. Belgrád 1456-i felmentéséről szólva a keresztes háború propagandáját s annak sikerét illő volt ugyan megemlíteni, de itt meg oly látszatot öltött az elbeszélés, mintha Hunyadi és a közvetlen vezetése alatt álló haderő érintetlenül maradt volna az ideológiai hatásoktól. Iorgának mint kezdő történetkutatónak nagy felismerése volt, hogy a szóvirágoknak tekintett kijelentések mögött komoly elhatározások állottak, a politikai terveket és fegyveres harcokat pedig éltető lelkesedés hatotta át.

Nem ismerjük közelebbről Iorga életét, de talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy doktori értekezésének kidolgozása közben ébredt fel figyelme. Kitől kapta témáját, Philippe de Mézières életét, nem tudjuk. Mivel a Sorbonneon vizsgázott, talán valamelyik ottani tanárától. A ciprusi királyság kancellárjával († 1405) foglalkozva a fiatal tudós megismerkedett a keresztes háború gondolatának lelkes és meggyőződéses harcosával, aki élőszóval, diplomáciai akciókkal csakúgy, mint elméleti munkákkal és új lovagrend alapításának gondolatával egyaránt küzdött egy elsőpró erejű háború tervének megvalósításáért, amire egyébként reális cél, Ciprus önállóságának biztosítása is ösztönözte. Iorga magáévá tette első könyve hősének felfogását, talán azért is, mert, mint későbbi élete megmutatta, sokban rokon természetűek voltak. Azt az elvet, hogy

a XIV. század még komolyan vette a keresztes háború eszméjét, mindenképpen. Ettől már csak egy lépés volt, hogy hasonló megítélésben részesítse a következő századot is, s mint levéltárakban kutató tudós, akit szórakoztat s ugyanakkor lebilincsel az ismeretlen adatok feltárása, a forrásanyag gazdagításával, összegyűjtse a felfogásának igazolására alkalmas okleveles emlékeket. Így látott napvilágot 1899-től 1916-ig hatkötetes forrásgyűjteménye: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*.

A levéltárakban kutatva s az egymást követő köteteket sajtó alá rendezve Iorga rátalált az eszmére, amely cserébe szolgálatáért könnyűvé tette számára a tudományos munka terhét. A nacionalizmus semmiképpen sem lehetett új érzés számára, iskola és családi környezet észrevétlenül is beléje olthatta. Szükséges volt azonban, ha felül akart emelkedni a hétköznapi színvonalon, hogy népe életének saját érzelmeihez méltó mozzanatát emelje ki. A román népnek a keresztes háborúkban való részvétele ilyennek látszott. Mivel azonban 1096 és 1291 közt, tehát a keresztes háborúk hagyományos korában a román népnek félre nem érthető szembefordulása a Kelettel bizonyítható nem volt, Iorga a korszak határainak kiterjesztéséhez és a keresztesháborúk fogalmának a történetírói gyakorlattól eltérő módosításához folyamodott. Ily módon elérte, hogy népének a török elleni harcokban részvétele nem egyszerűen a hódító elleni védekezésnek számított, hanem az európai közösség sorsából való részvállalásnak is.

Iorga tehát történeti hivatástudatot adott, a középkor utolsó századaira vonatkoztatva, népének. Eljárása világosan a nacionalizmusban gyökerezett, azonban nem volt bántó, mert — a XIX. század közepére emlékeztetve — csak népének felemelésére irányult, anélkül, hogy más népek letiprására gondolt volna. Az új koncepció magyar szempontból is előnyösnek látszott, mert alkalmas volt hazai eseményeinket világtörténeti keretek közé helyezni, ugyanakkor az ideológia fontosságára figyelmeztetett. Csak sajnálhatjuk, hogy Iorga felfogása nem talált nálunk visszhangra, bár visszautasításra sem.

Az idő természetesen már elmúlt ahhoz, hogy Atiya könyvein keresztül most tegye magáévá a magyar történettudomány azt a szemléletet, amelyről öt-hat évtized előtt nem szerzett tudomást. Mégis kár volna nem meríteni ösztönzést azokból. Éppen csak mai felfogásunkhoz illően az ideológiai kutatás oldaláról kiindulva kellene a késői középkori politikai propagandával megismerkednünk és hatását megállapítanunk, ter-

mészteresen tartózkodva mindennemű nacionalista belemagyarázástól.

Atiya könyve más vonatkozásban is figyelmet ébresztő. Érdekes az a beállítása, hogy a keresztes háborúknak több évszázados előzményeik vannak s a görög—perzsa ellentéttel kezdődő keleti kérdésnek csak egyik szakaszát jelentik. A későbbi kutatás által jól értékesíthető azután az a felfogása, hogy a keresztes háborúk a keleti félt ellentámadásokra ösztönözték s a Nyugat ellen irányuló akciók sok esetben csak visszahatásoknak tekinthetők. A szerzőnek a keleti kútfők és az arab nyelvű szakirodalom terén szerzett ismeretei nagy segítségére vannak, hogy felfogását meggyőzően ismertesse. Mivel közben az arab uralkodókat kútrai segítségével közel tudja hozni hozzánk, egyéniségük vonzó vonásait pedig szívesen, sőt észrevehető büszkeséggel emeli ki, mintegy az érem másik oldalát felmutatva, segít eloszlatni a felfogásunkat akaratlanul befolyásoló iskolás egyoldalúságot.

A politikai események leírását követő két önálló rész Kelet és Nyugat kapcsolatának felszín alatti, mélyebb összefüggései felől hivatott az olvasót tájékoztatni: a gazdaságról és az irodalmiról. Adatokban gazdag fejezetek, amelyek tárgyuknál fogva, de a szerző értékítéletei következtében is érdekesek. Mily mértékben, arról az irodalmi életet ismertető áttekintés egyetlen részlete alapján is tájékozódhatunk. Ibn Khaldunt († 1406) jellemzi itt Atiya (221. l.), az első szociológust, aki az arab tudományos élet lehanyaglása idején megírja hétkötetes világtörténetét, történetfilozófiai bevezetésében pedig kifejti pragmatikus társadalomtanát: „Megvizsgálja a földrajzi és éghajlati, a fizikai és szellemi tényezőket, amelyek a világbirodalmak felemelkedését és hanyatlását meghatározzák. A törvényeket, amelyek a fejlemények eredetét meghatározzák, oly alaposan és mély belátással írja körül, mint egyetlen más történész sem a középkor folyamán. Csakhogy későn élt ahhoz, hogy latin fordításban hathatott volna az európai gondolkodásra, a mohammedánok pedig képtelenek voltak elméleteit megérteni s még kevésbé azokat a magukévá tenni.”

Atiyanak egyes codexekre történő utalásaiból külön figyelmeztetés nélkül is észreveheti az olvasó, hogy a szöveg-hagyományozások tisztázása terén sok teendő vár a kutatókra, s ebben a vonatkozásban a Keleten őrzött kéziratok még jórészt feldolgozatlanok. A kereskedelmi kapcsolatok feltárását illetően azonban úgy látszik, nem remélhető új forrásanyag előkerülése. A szerzőnek a nyugati gazdaságtörténeti

forrásokra és szakirodalomra épülő előadásából arra kell következtetnünk, hogy a levantei kereskedelem történetének ismertetésénél továbbra is változatlanul be kell érnie a kutatásnak a már ismert típusú — nyugati — kútfolkkel.

Végül nem állhatjuk meg, hogy ne regisztráljuk örömmel a megértést, amellyel a szerző a magyar vonatkozásokról szól. A nikápolyi csata és Hunyadi háborúi ismételten alkalmat adtak Atiyának, hogy a magyar történetet illető ismereteiről bizonytságot tegyen. Ismeretei nem hibátlanok s ugyanakkor nem is elég sokoldalúak. Kanizsai Miklós tárnokmester, Zsigmond franciaországi követe nála kincstartó s egy személyben esztergomi érsek, vagyis azonosítja testvérével, Kanizsai Jánossal. Elég részletes megemlékezést olvasunk az 1442. év erdélyi eseményeiről, azonban oly formában, mintha maga a szultán kétszer ostrom alá vette volna Nagyszebent, mindkét alkalommal sikertelenül, sőt megverve távozott. Ugyanakkor nem esik szó Belgrád 1456-i ostromáról és felmentéséről. Végül a szerző földrajzi ismereteinek bizonytalan voltát mutatja, hogy Stájerországot a XIV. sz. végén magyar tartománynak tekinti. Ahány állítás, annyi hiba. Ugyanakkor az összkép, amely Magyarországnak a török elleni helytállásáról az olvasóban kialakul, határozottan tetszetős és megnyerő. A téves és hiányos adatokat a szerző elismerő értéktétele teljes mértékben ellensúlyozza, s mert a hibákat az olvasók nyilván észre sem veszik, a végső benyomás mindenképpen kedvező. Éppen csak zavartalanabb lenne örömünk, ha mód adódhatott volna az egyes téves ténybeli állításoknak a könyv megjelenése előtti kijavítására.

MÁLYUSZ ELEMÉR

M. M. Szmirin: Bor'ba gornorabocsih Tirolja i szocial'no-politiceszkaja programma Mihaila Gaismaiera.

Moszkva, 1966. Szrednie Veka, T. 29. 114—138. p.

(A tirolai bányászok harca és Michael Gaismaier társadalmi-politikai programja)

A Müntzer-életrajza révén Magyarországon is jól ismert szovjet történész tanulmánya a tirolai bányászok helyzetét a korabeli magyarországi bányászokéval veti össze, utal is röviden az 1525—26-os magyarországi bányászfelkelés eseményeire. A tirolai bányászmozgalmak azonban, mint a szerző a források gondos felhasználásával kimutatja, időben megelőzték a

nagy parasztfelkelést, a hatóságoknak sikerült korábban le-
 verniük, s ezért a parasztháború idején Tirolban nem került
 sor a parasztok és a bányászok együttes harcaira, mint a pa-
 rasztháború közép-németországi körzeteiben. A közös harci
 feladatok programját mégis megtalálhatjuk Michael Gaismaier,
 a tiroli parasztlevelező utópikus Landesordnung-jában, Tirol át-
 alakítására és megreformálására irányuló tervezetében. Szmirin
 részletesen elemzi ezt a tervezetet, amely reformációs el-
 veivel, a közösség érdekeinek figyelembevételével alapján
 haladó volt. A városok felszámolásának programját és a kö-
 telező mezőgazdasági munkát Szmirin inkább csak az egyen-
 lőségi elv megvalósításaként értékeli. A cseh Josef Macekkel
 szemben, aki nagy monográfiát írt Gaismaierről, s ebben
 Zwingli követőjeként jellemezte, Szmirin ismét gondos szö-
 vegkritikával mutatja ki, hogy a Zwinglivel közös követelések
 csak olyan általános tételek, amelyek minden reformációs mű-
 ben megtalálhatók, ellenben a speciális követelések világossá
 teszik, hogy Gaismaier Müntzer tanításának a hatása alatt állt.
 Gaismaier programja már figyelembe vette az egyéb közép-
 európai bányászmozgalmak tapasztalatait, s a bányászok és
 parasztok mozgalmának egyesítésével a leghaladóbb korabeli
 forradalmi megoldást fogalmazta meg.

NIEDERHAUSER EMIL

*L. Krader: Social Organization of the Mongol—Turkic Pastoral
 Nomads.* Indiana University Publications. Uralic and Altaic
 Series, vol. 20. Mouton and Co. — 1963. — The Hague. I—X.

és 1—412. p., 3 térkép, 11 rokonsági rendszert összesítő
 táblázat

(Mongol—török nomadizmus)

A szerző az ordoszi mongolok (13—56. l.), a burját mon-
 golok (57—115. p.), a kalmükök (volgai mongolok) (116—177.
 p.), a kazahok [nagy, közép, kis, belső v. „Bukei kán” horda]
 (178—286. p.), a mongurok [Tibet—Kansu határvidék mongol-
 jai] (287—315. p.) rokonsági és társadalmi szervezetét vizsgál-
 ja. Külön fejezetben összegezi (316—372. p.) megfigyeléseit.
 A könyv végén (373—383. p.) adott bibliográfia felsorolja a
 forradalom előtti orosz és a szovjet kutatók jelentős alkotá-
 sait. Nyugat-európai és néhány amerikai szerző művének
 említése egészíti ki a bibliográfiát. Eredménytelenül kerestük

azonban Barthold W.: Turkestan down to the Mongol Invasion. London, 1958², Juvaini: Ala-ad-Din Ata Malik: The History of the World Conqueror. Manchester, 1958., Bernstam A.: Szocialno-ëkonomicseszkij sztroj orhono-jeniszejszkih tjurok VI—VIII vekov. Moszkva—Leningrád, 1946., Potapov L. P.: Ocserki po isztorii altajcev. Moszkva—Leningrád, 1953., U. ő. Kratie ocserki isztorii i etnografii hakaszov (XVII—XIX vv). Abakan, 1952. és még számos, a szerző által vizsgált kérdés szempontjából alapvető művet. Természetesen minden szerzőnek jogában állt a könyvtárnyi irodalom szelektálása, úgy véljük azonban, a válogatás szerencsésebb is lehetett volna. Mindennek ellenére Krader művét, értékei és hiányosságai közötti néha bizonytalan arányok figyelembevételével, feltétlenül hasznosnak kell megítélnünk. Elméleti módszertani alapvetését illetően a mű a kultúrtörténeti felfogást követi abban a széles értelemben, hogy a társadalmi szervezetet is a kultúra alkotó elemének tekinti. A nomád népeknél általános *rokonsági* terminológia nem csupán az egyes individuumok közötti családi viszonylatok kifejezője, hanem rokonsági rendszereken épül fel a nomádság társadalmának egész építménye. Ennek az építménynek az építőelemei nem a nemzetségekből, hanem a *lineáris* (apai és anyai) származási, illetve rokonsági rendszerekből állnak össze. A *lineáris* rokonsági kapcsolat lehet *fiktív* is — az esetek többségében valóban fiktív —, ami azt jelenti, hogy a lineáris sor végét jelző *ős* személyéhez való kapcsolódás is gyakran képzeleti. Ez a lineáris rokonsági rendszer minden nomád nép esetében két megfigyelhető komponensből áll: az előkelők (fehér csont-nép) és a közönségesek (fekete csont-nép) közösen alkotják a népet. A kaganátusok, a nomád népek állama, bár valóban politikai szervezetek, mégis a rokonsági rendszer elvének nemcsak eszmei, hanem gyakorlati alkalmazásának alapján jöttek létre. A szociális *egyenlőtlenség* tényei sem változtatták meg a rokonsági szervezetet, mert a szerző úgy véli, hogy a vezető csoport (fejedelmek, hercegek) kezében *kényszerítő*, az elnyomást biztosító apparátus nem volt. Az elégedetlenkedők bármikor kiválhattak és csatlakozhattak egy számukra megfelelőbb egységhez, vagy saját maguk is alapíthattak újat. Ha Krader érvelését fogadjuk el, akkor a valódi arisztokratikus uralom az egykori cári birodalom területén élő nomád népek esetében az orosz kormányzat beavatkozó politikájának a következményeként jött létre. A szerző nem figyelt fel arra, hogy a nomád politikai szervezetek jellegének és funkciójának megítélésében különös módon

az általa idézett tényekkel került ellentmondásba. Felsorolja, rendszerbe foglalja az adózás, a társadalmi elnyomás, a családi szervezeten belül is kibontakozó szociális feszültség tényeit. Azt is bemutatja, hogy mindezek a jelenségek a nomád népek gazdasági és társadalmi struktúrájában az orosz adminisztráció megjelenése előtt bekövetkezett *változásoknak* a vetületei. Az utóbb mondottak egészét illetően, úgy érzem, csupán egyetlen, de nagyon lényeges ponton kell a szerző véleményét kiigazítani: ugyanis a cári adminisztráció, mint egész, ha csak tehette, ha csak katonapolitikai megfontolások az ellenkezőjére nem *kényszerítették*, gondosan kerülte a nomád népek *uralmi* viszonyaiba való beavatkozást. Ez érthető, hiszen az egykori cári birodalom egész gigászi peremén elhelyezkedő nomád népek uralkodó rétegének megnyerése és nem elriasztása volt a pétervári kormányoknak a célja. Az viszont igaz, hogy a cári kormányzat a nomád népeknél a már készen talált uralmi viszonyokat igyekezett megszilárdítani, féltékenyen vigyázva arra, hogy a birodalomhoz hűséges nomád fejedelmek az állandó belvillongások esetleges következményeként ne kerüljenek alárendelt helyzetbe.

Természetesen a szerzőtől nem kérhetjük számon a nomád népek közötti alá- és fölérendeltség osztályképletének meghatározását. A szerző adatai azonban így is bizonyítják a sajátos színeződésű korai feudális viszonyok meglétét, bár a szerző művében ez a terminus meg sem jelenik, hiszen tagadja a nomád népek szociális rétegződésének osztályjellegét.

Végezetül Krader művének érdemeként megemlíthető a nomád gazdálkodás ekés földművelő gazdálkodássá alakulásának vizsgálata, ezzel kapcsolatban a szarvasmarhatenyésztés jelentőségének bemutatása és azoknak a mélyreható strukturális változásoknak az elemzése, amelyek ennek az áttérésnek a következményeként tarthatók számon.

BARTHA ANTAL

A belorussziai magánföldesúri városok fejlődése Szluck példáján

Az alábbiakban Anatolij Petrovics Grickevics néhány munkáját ismertetjük, amelyek az egyik hajdani belorussziai magánföldesúri város gazdasági és társadalmi fejlődésével fog-

lalkoznak. A. P. Grickevics a Belorusz SZSZK Tudományos Akadémiája minszki Történettudományi Intézetének munkatársa, maga is szlucki születésű (atyja, aki 1941-ben esett el önkéntesként a háborúban, már 1920-ban a illegális kommunista mozgalom szervezője volt), elsősorban a város későközépkori történetét vizsgálta eddig. Szluck és gazdasági élete a XIV—XVI. században (Szluck i ego ékonomiecseszkaja zszn' v XIV—XVI vekah. Teziszü dokladov konferencii molodüh ucse-nüh. Szerija obscesztvennüh nauk. Minszk, 1959, 65—73. p.), ismerteti a XII. században először írott forrásban szereplő város fejlődését, amely a kijevi Oroszország felbomlása után az egyik részfejedelemség székhelye, később a Litván Nagyfejedelemség fennhatósága alá került, de továbbra is részfejedelemség maradt. A város 1441-ben kapta meg az önkormányzatot a magdeburgi jog alapján, a város vezetőjét azonban (vojt) továbbra is a fejedelem nevezte ki. A városi lakosság jelentős része ekkor iparral és kereskedelemmel foglalkozott, a város vezetése a gazdag kereskedők kezében volt. A fejedelem és bojárai a XV. században a moszkvai nagyfejedelemséghez próbáltak csatlakozni, összeesküvésüket azonban leleplezték. A város fontos kereskedelmi központ volt, litván—lengyel területre nemezt, gyékényt, szőrmét, nyilakat szállítottak ki, onnan pedig (elsősorban Lublinból) tűket, késeket köztük magyarországinak és félmagyarnak nevezett gyártmányokat is), fésűket, szalagokat, morva szőtteseket, selymet, kölnit és glogai (sziléziai) vásznat hoztak be, s ezt tovább vitték Oroszországba. A kézművesek kötelezően céhekben szervezkedtek. Az antifeudális mozgalom fő formája az eretnekség volt (Oroszországból menekült eretnekek terjesztették a XVI. században). 1612-ben a várost a Radziwill hercegek kapták meg.

A belorussziai magánföldesúri város lakosainak kötelezettségei a XVI—XVIII. században (Povinnoszti zsitelej csaszt-novladel'cseszkogo goroda Beloruszszii v XVI—XVIII vv. Materialü konferencii molodüh ucse-nüh Akademii Nauk BSZSZR. Minszk, 1962, 116—122. p.) c. tanulmányban áttekintést ad a pénzben vagy természetben szedett állami, földesúri és városi szolgáltatásokról. Az adózási egység a düm („füst”, vagyis háztartás). Az állami adók túlnyomó része pénzbeli, a földesúr szedi be és juttatja el a kincstárnak. A legfontosabb a füstpénz, az adó továbbítására szedett külön adó, postai adó, italmérési adó, végül a fejadó. Ezekhez járulnak még háborús időkben rendkívüli adók, s minimális munkaszolgáltatás. Többet tett ki a földesúrnak járó szolgáltatás, a korszak végére ez

is már többnyire pénzszolgáltatás. Ilyen a házhely után járó census (czynsz), 1642 óta ez függött a föld nagyságától. A céhektől szedett terményszolgáltatások is átalakultak pénzjáradékká, a XVIII. században már csak a vargák tartoztak évi 20 pár csizmával. A várcs védelmére a lakosok külön adóztak, de maguk is kötelesek voltak részt venni. A városnak (ill. a városi tanácsnak) adott pénzszolgáltatások elég csekély összeget tettek ki, s csak a földesúr beleegyezésével használhatták fel. A zsidóktól külön adót szedtek, de a város védelmében nem kellett részt venniük. A füstadót és az állami robotot a városban lakó nemesek is adták. Az általános tendencia a pénzjáradékra való áttérés.

A katonai szolgálatot teljesítő lakosság gazdasági és jogi helyzete a szlucki fejedelemségben a XVI—XVIII. században (Hozjajsztvnennoe i pravovoe polozsenie voenno-szluzsilogo naszelenija v Szluckom knjazsesztve v XVI—XVIII vv. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü 1962. g. Minszk, 1964, 242—253. p.) a lovas-szolgálatot teljesítő réteget vizsgálja, amelyet a litván nagyfejedelem 1499-es oklevele említ első ízben fejedelmek, bojárok és úti szolgák elnevezéssel (ez utóbbi kiváltságolt paraszti réteget jelent). A zömében nemesi réteg elnevezése egy ideig változó, bojárnak is nevezik tagjait, vagy zemjannak, 1562-ben tűnik fel először a sljahtics kifejezés. Az 1600-as inventárium szerint 5—10 voloka (1 voloka = kb. 20 ha) föld van a kezükben, átlagosan 7,2 voloka. A XVII. században már általánosul a zemjan elnevezés, amely a felsőbb kisnemesi réteget jelenti, a bojár pedig az alsó réteget. Amikor az 1630—40-es években Szluckot nagy erődítménnyé építik ki, 1000 főnyi helyőrséggel, a zemjan réteget parasztokból töltik fel. Külön csoportot alkotnak még az ugyancsak lovas szolgálatot teljesítő tatárok és a gyalogos vübranecek. A zemjanok helyzete a nyugati vazallusokra emlékeztet, mind kaptak földet, a XVIII. sz. elejéig még jobbágyaik is voltak. Földjük idővel felaprózódott, az egyik Radziwill herceg 1662-ben rendeleti úton akarta ezt megakadályozni, az 5 voloka nagyságú birtokot oszthatatlanná nyilvánította, a zemjan csak az ingóságok $\frac{3}{4}$ részét örökíthette szabadon. A szolgálatot 20. életévüktől kellett megkezdeni, évi három hónapot kellett katonáskodniuk. A birtok aprózódása mégis folytatódott, a XVIII. sz. elején már több zemjan együttesen állított ki egy lovas katonát, a többiek cenzust fizettek. E mellett még valamelyes terményadóval és közmunkákkal is tartoztak. A zemjanok két ezredet alkottak. A várbíróság ítélkezett fe-

lettük. Az Oroszországhoz való csatolás után a zemjanok, akik nemeslevelet tudtak felmutatni, a nemesi rendbe kerültek, a többiek a szabad parasztok, ill. az állami jobbágyság sorába. Az eredetileg a feudális uralkodó osztály és a jobbágyság közt lévő réteg tehát végül is megoszlott a kettő közt, a nemesi rendbe csak jóval kisebb része emelkedett fel.

A vübranecek (kiválasztottak) és gazdasági és jogi helyzetük a XVI. századtól a XIX. század derekáig. A belorussziai és litvániai parasztok történetéből (Vübrancü i ih ékonomicsezkoe i juridiceszkoe polozsenie v XVI — pervoj polovine XIX v. Iz isztorii kreszt'jan Beloruszszii i Litvü. Materialü konferencii molodüh ucsenüh Beloruszszii i Pribaltiki. Isztorija, jazükoznanie, literaturovedenie. Minszk, 1963, 63—73. p.) egy sajátos paraszti réteg fejlődését mutatja be. Voltaképpen katonai szolgálata fejében egyéb szolgáltatásai alól mentes paraszti réteg ez, Báthory István rendelte el 1578-ban létrehozását a királyi birtokokon, minden 20 lakos után egynek kellett vállálnia ezt a szolgálatot. 1595-ben a litvániai koronabirtokokra is kiterjesztették, s azután a magánföldesúri birtokokon is szokásba került. Parasztokból, idegenből jött katonai foglalkozású személyekből és kisnemesekből kerültek ki a vübranecek, akik Szluckban 1619-ben 97-en voltak. A magánföldesúri hadseregnek ezeket a tagjait a Radziwillek 6 környező faluban letelepítették, s a kapott föld fejében tartoztak katonai szolgálattal. Számuk gyorsan nőtt, mert a falu korábbi jobbágyparasztjait is később közéjük sorolták. A XVIII. században már több mint száz család volt, köztük az eredeti telepítésűeket nevezték régi családoknak. A szolgálati föld 0,5—1,5 voloka kiterjedésű volt, ehhez járult még 0,25—0,5 voloka cenzusos föld. A XVIII. században megfogyatkozott a föld, ezért sokan már csak féltelket kaptak (fél szolgálat fejében), másoknak csak cenzusos földjük volt, tehát katonai szolgálattal nem tartoztak. A vübranecek az állami adókat fizették, a földesúr hadseregében saját ellátással szolgáltak. A XVIII. században a Radziwillek olykor megpróbálták szolgáltatásaik növelését. Az Oroszországhoz való csatolás után a vübranecek pert indítottak szabadságuk megtartásáért, 1834-ben meg is kapták a személyi szabadságot, a szabad földművelők rendjébe sorolták őket, de a földet a földesúr tulajdonának ítélték. Ebbe nem nyugodtak bele, ezért 1846-ban a kincstár megvette a birtokot. Egyebütt Szluckon kívül ez a réteg a XVII. sz. dereka után eltűnt, mert a lengyel feudális urak nem bíztak a belorussz és litván parasztokban."

A mezőgazdasági termények helyi piaca a belorussziai szlucki fejedelemségben a XVII—XVIII. sz. fordulóján (Meszt-njüj rünok szel'szkohozjajsztvennüh produktov v Sziuckom knjazsesztve v Beloruszszii v konce XVII — nacsale XVIII v. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü 1961 g. Riga, 1963, 241—251. p.) két jelentős forrást dolgoz fel, az 1698-as piaci vámjegyzéket, amely a szesz italok és bizonyos állati termények (tej, baromfi stb.) kivételével minden árut felsorol, amelyet a helyi piacon az év folyamán eladtak, megjelöli azt is, honnan jött a kereskedő, vagy paraszt-e az eladó, és az 1728-as inventáriumot. A fejedelemség területén 10 140 „füst” (porta) volt ekkor, ezek közül 7510 (74,1%) az uradalomhoz tartozott. Az uradalmi termés jelentős részét kivitték (Königsbergbe stb.), a városi lakosság csak kevés földdel rendelkezett, ezért a helyi piacra szorult. A piackörzet 50—140 km sugarú kört ölelt fel. A nemesség nem tudott bekapcsolódni a terménykivételbe, ezért szintén itt értékesítette termését. A piacon élőállatot, húst, zsírt, gabonát, mézet, viaszt, komlót, ill. városi iparcikkeket adtak el. 1698-ban 4975 állatot és rozsrá átszámítva 2600 tonna gabonát árusítottak. A parasztok csak halból adtak el jelentős mennyiséget. A parasztok közt is akad, aki nagyobb forgalmat bonyolít le, de elsősorban a városi lakosok közt van néhány kereskedő, aki már bizonyos árucikkekre specializálta magát. 10 kereskedő tartja kezében pl. átlagosan az állatforgalom felét. Más belorussziai városok kereskedőinek a jelenléte mutatja a belső piac kialakulását. A szerző külön táblázatban közli havi bontásban az 1698-ban eladott különféle árucikkek mennyiségét.

Szluck magánföldesúri város a XVIII. sz. első felében (Csasztnovladel'cseszkiy gorod Szluck v pervoj polovine XVIII v. Materialü konferencii molodüh ucsenüh Akademii Nauk BSZSZR. Szerija obszcsesztvennüh nauk. Minszk, 1960, 106—110. p.) az 1728-as inventárium alapján ismerteti a város struktúráját. 1010 adóköteles háztartás van, ez 6—7000 lakost jelent, ebből több mint 800 kézművességgel foglalkozik, a legtöbb bőrfeldolgozással, azután textilkészítéssel. 13 céh működik. Évente két vásárt tartanak. A város élén álló vojtot a földesúr elvben 3 évre nevezi ki, gyakorlatilag sok esetben életfogytiglani a megbízatás. Ebben az időpontban a város örökségként a neuburgi hercegnők kezébe került, s a pfalzi választó igazgatta megbízottai útján 1695-től, a Radziwillek csak 1744-ben szerezték vissza, nagy összegekért. A földesúri jövedelmeket általában 1—3 évre bérbe adták.

A belorussziai magánföldesúri város gazdasági helyzetének kérdéséhez a XVIII. sz. első felében. Szluck 1728-as inventáriumának adatai alapján (Da pütannja ab ékanamücsnüm sztane prüvatnauladal'nüčkaga gorada Belaruszi u persaj palavine XVIII sztagoddzja. Pavodle danüh inventara Szlucka 1728 g. Veszci Akadémii Navuk Belaruszkaj SZSZR. Szerüja gramadszkij navuk. 1963. No. 2. 52—62. p.) az inventárium adatait még részletesebben dolgozza fel, mint az előbbi tanulmány. Az 1010 háztartásból 776 keresztény, 234 zsidó. A nem adózó háztartásokat is számítva, a város lakossága 7,5—8 ezer. A 851 kézműves közül 342 bőrkikészítéssel és feldolgozással foglalkozik, 208 textilkészítéssel, 94 fémfeldolgozással, 69 aranyműves, 106 élelmiszereket készít, 24 fuvaros. Az iparágak megoszlása nagyjából ugyanolyan, mint 1689-ben, amikor 781 volt a kézművesek száma. 51 bér munkás is van a városban. Az évi két vásár mellett hetenkint kétszer van piac. Kereskedő összesen 337 van (a lakosság 21—22%-a), ők is külön céhet alkotnak. 158 bolt működik, egy részük specializálódott bizonyos árucikkekre. A városi lakosok kezében zöldséges- és gyümölcsöskertek is vannak, ezek terjedelme 0,3—25 prent közt mozog (egy prent, vagyis lengyel pret = 237,3 m²). A városon kívül pedig 91 szántó és egyéb földterület van, 11 majorság, ezekből azonban csak a kisebb rész van a városi kézművesek kezében.

Szluck. Történeti vázlat (Szluck. Isztoricseszkiy ocserk. Minszk, 1960, Gosz. Izd. BSZSZR, 61. l.) tudományos népszerű formában foglalja össze a városra vonatkozó tudnivalókat, nagyobb részében persze az utóbbi évtizedekkel foglalkozva. Az első két fejezet tárgyalja a város történetét a XVIII. sz. végéig, az eddig ismertetett adatok mellett utal arra, hogy amikor 1582-ben három részre osztják a várost, akkor a korábban már meglévő felső- és alsóvár mellett az újjvárosi részben már új vár is áll. A lakosság a kolostorok mellett létrejövő bratsztvókban szervezkedve állt ellen a lengyel és katolikus nyomásnak. 1581 óta nyomda működött a városban, 1624 óta kálvinista gimnázium. Az 1630—40-es években komoly erősödés, helyőrsége részben német és magyar zsoldosokból állt a vübrancek mellett. A XVIII. sz. második felében keletkeztek az első nagyobb üzemek, a szattyánbőr készítése és az üvegcsiszolás ekkor a vezető iparág. 1758-ban a földesúr gyárat alapított övek készítésére, a gyár élén egy magyarországi származású örmény állt. Az Oroszországhoz való csatolás után a városka részese az ottani fejlődésnek. 1812-ben a közelében

vívtak csatát a franciák, azután itt is törtek ki mozgalmak 1863-ban. A század második felében megindult a gyáripár, s a város munkásai részt vettek az 1905-ös forradalomban. 1917-ben már kora ősszel a városi szovjetben a bolsevikok kerültek többségbe, s lelkesen üdvözltek az Októberi Forradalmat. 1918 február—december közt azonban a város német megszállás alá került, 1919 augusztusától 1920 júliusáig pedig a fehér-lengyelek tartották birtokukban (s még 1920 októberében is rövid időre). A lengyel uralom ellen szervezettek a partizánok. 1920 novemberében nacionalista kuláklázadás tört ki, decemberre sikerült leverni. A város nagyot fejlődött a szovjet korszakban, de 1941. június 26-án elfoglalták a németek s csak 1944. június 30-án szabadult fel. Közben jelentős partizánmozgalmak folytak a város közelében. A háború 200 millió rubel kárt okozott, az épületek 85%-a leégett, 15 000 embert gyilkoltak meg itt a fasiszták. A háború után számos új gyár létesítése gyorsította meg a város fejlődését.

NIEDERHAUSER EMIL

Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do konca XVIII wieku. Szerk. J. Kaminska és I. Turnau. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1966. 687 p. 258 ábra
(Lengyel textiltörténet)

A lengyel történeti, régészeti és néprajzi kutatások összehangolt együttműködése az anyagi kultúra történetének feltárása tekintetében közismerten példamutató. A textilipar fejlődésének egyes szakaszait levéltári források alapján egy sor érdemes szerző dolgozta fel az elmúlt évek során, gyorsan és kimerítően publikálták azokat az archeológiai eredményeket is, amelyekkel különböző sziléziai, pomerániai, de főleg a gdański ásatások gazdagították a középkori textíliákkal kapcsolatos, igen hízagos ismereteinket. Ugyanakkor pompás díszkötetekben tették közzé a lengyel múzeumok textilkincseit és számos néprajzi tanulmány elemezte a még élő népi termelési technikákat. Erre az alapra bizvást építették fel szerzők a szintézisnek szánt művet. Ha ez néhol egyenetlennek tűnik is — egyes korszakokról természetesen hiányosabbak az értesülések —, bármely más országnál, a nyugatiakat is beleértve, tökéletesebb képet nyerünk a textilipar kialakulásáról, egyes

nyersanyagok, szövettípusok és kelmefajták elterjedéséről, legfőképpen azonban a technológia fejlődéséről.

A bevezetőben a szóban forgó előtanulmányokról, a kutatás mai állásáról kapunk összefoglalást. Ezután a régészeti evidencia alapján Th. Laszczewska tesz kísérletet a lengyel területen előkerült neolitikus, bronz- és vaskori textíliák és munkaeszközök alapján a termelési folyamat rekonstrukciójára. G. Wyrozumski és A. Nählik — utóbbi a gdański leletek egyik publikálója — a 13. századig kíséri a lengyel textilipar kezdeti szakaszát. Érthető, hogy különösen gazdag és részletes a korszak leleteinek tükrében a textíliák alapanyagának és szövésének elemzése. Tanulságos a fonó- és szövőszerszámok ismertetése. A szövettöredékek egy része persze flandriai, bizánci és egyéb import. Érdekes, hogy a beginák rendjének elterjedésével magyarázza a fonókerék korai (14. századi) megjelenését.

W. Sobisiak a 16. század nyersanyagellátásával foglalkozik és 3500—4200 tonnára becsüli a lengyel gyapjútermelést. Foglalkozik a len és a festőnövények termelésével is. M. Bogucka a céhes ipar fejlődésének szentel több fejezetet, melyben a szervezet és a termelési mód átalakulását exponálja a 15—17. században. Az új technika bevezetése (pl. kétszemélyes szövőszék, kallómalom) és a nyugat által inspirált új divat (különösen a posztó térvesztése) együttjárt a céhszervezet árnyalttá válásával, új céhek keletkezésével, különösen pedig kapitalista módszerekkel, a kereskedelmi tőke behatolásával. Említést érdemel itt a falusi Verlag-rendszer kialakulása és a sziléziai gyolcs exportja.

M. Taszyczka a renaissance-kori luxustermékekről ír: az importált faliszőnyegekről, selyemszövetekről, csipkékről, továbbá a 15. század óta Lengyelországban elterjedő hímzési technikákról. I. Turnau a kötszövésről, E. Kowicka a festés technológiájáról ad képet a gyér 16—17. századi adatok és leletek alapján. Fontos a sátrakról írott fejezet is.

Szerzőkollektíva ad becslést ezután a 17—18. századi egy főre eső textild fogyasztásról. Egy főre 25 kg nyers gyapjú jutott, tehát az átlagember csak 10—12 évenként engedhetett meg magának egy rend gyapjúruhát. A lenszövet tekintetében ez a szám kedvezőbb: 3—4 rőf jut a korszak végén egy lakosra. I. Turnau ezután a lengyel manufaktúra ipar kibontakozásával foglalkozik és kimutatja, hogy az a 18. század második felében már évi 300 000 vég posztót gyárt. Megadja az évente termelt harisnyák (200 000 pár) és kalapok (140—150 000) szá-

mát is. Részletesen ismerteti a technológiát és arra a megállapításra jut, hogy a manufakturális keretek között a termelékenység a céhes ipar háromszorosát is elérte. Az utolsó fejezetek I. Turnau, M. Rychlewska és M. Taszyska tollából a korszak textíliáinak ismertetését adják. Értékes függelék a jórészt feledésbe merült textilelnevezések értelmező szójegyzéke.

Elkerülhetetlen, hogy az ilyen úttörő munka ellentmondást kihívó megállapításokat ne tartalmazzon. A. Nahlik pl. megítélésünk szerint túl messze megy a szerény faeszköztöredékek rekonstrukciójában. A 43. számú képen érzékeltetett áspa kiegészítés elfogadható, de a 48. ábrán látható négy faalkatrészből a 49. ábra szövőszékére következtetni: merészség. Valószínű pl., hogy a két (c. jelzésű) idomrész a horizontális alapszerkezet részét képezte, mert alakja így nem funkcionális. Túlzottnak tűnnek I. Turnau fent említett termelékenységi becslései is, hiszen a céhes és manufakturális posztógyártás között lényeges technikai különbség nem létezett. Az árukibocsátás mértékét sokkal inkább befolyásolta a rendelésekkel és alapanyaggal való ellátottság, amint azt hazai példák is láttuk.

Összefoglalva: igen fontos ipar- és technikatörténeti munkával gazdagodott a kutatás; a lengyel fejlődésnek a hazaihoz hasonló volta következtében analógiás következtetések levonására sok esetben alkalmas; a társadalom-, gazdaság- és technikatörténeti, valamint régészeti és néprajzi diszciplinák egy cél érdekében történt harmonikus felhasználása terén példamutató.

ENDREI WALTER

Ákoš Paulinyi: Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia. (Príspevok k problémom manufaktúrneho obdobia.) Bratislava, 1966, Vydavateľstvo Slovenskej Akademie Vied, 209 p., 8 t.

(A Garam menti vasművesség a XVIII. században és a XIX. század első felében)

A szerző, a szlovákiai ipari fejlődés kutatója és a pozsonyi egyetem docense, ebben a nagy és széleskörű anyagra épített, részletes és elemző monográfiájában a szlovákiai vasművesség egyik fejezetét dolgozta fel igen alaposan. Bevezetőjében utal a felhasznált levéltári és irodalmi forrásokra, megje-

gyezve azt, hogy a bécsi levéltári anyagot nem tudta használni, s így különösen a XVIII. század vonatkozásában anyaga olykor hiányos. Témáját egyúttal elhelyezi az egész szlovákiai vasművesség fejlődésébe, ahol Gömör és Szepes megyék jóval nagyobb szerepet játszanak ebben a korban, itt nagyrészt magánvállalkozók kezében van a termelés, a technikai fejlődés és a termelés növekedése csak a XIX. századtól kezdődik.

A feldolgozás első fejezetében Paulinyi áttekinti a Garam-vidéki vaskohászat fejlődését. A Thurzó—Fugger konzorcium, majd később kisebb vállalkozók kezében a fő szerepet játszó réz mellett vasércbányák és kohók is vannak, ezek közül a rónicit (később Kisgaram, Hronec) már 1580-ban a kincstár szerzi meg. A kincstár hozza létre 1692-ben Libetbányán (L'ubietová) az első kohót, amely azonban 1710-ben beszünteti működését. Nem kincstári alapítású 1695-ben a tiszolci (Tisovec), amely földrajzilag ugyan nem tartozik ide, de a későbbiekben a vidék fontos központja lesz, a kincstár hamarosan megszerzi a részvények többségét. Egyéb kisebb vállalatok is alakulnak, különösen 1711 után, s ezek sikeresen működnek, bár az 1730-as években megtartott kincstári vizsgálat arra mutat, hogy ekkoriban a rónici vasmű a legnagyobb a maga nemében egész Magyarországon. Az 1760-as évek során a kisebb üzemeket a kincstár megveszi, vagy legalábbis megszerzi a részvények többségét. A századforduló politikai eseményei erősen megnövelik a vas iránti keresletet, amelynek a vasművek nem is tudnak eleget tenni, mert sokszor nincs elég nyersanyaguk. Elhelyezésüknél ugyanis, ahogy a szerző többször utal rá, az volt a fő szempont, hogy vízi hajtóerő és fűtőanyag (fa) legyen a közelben. Így ekkoriban Gömörben kénytelenek sokszor nyersvasat vásárolni. A XIX. sz. elején megindul az öntöttvas és pléh gyártása, a rónici vasmű mellett létrehozott kovácműhely már egy gépgyár alapjait jelenti. 1815-ben a Garam menti vasművek évi 45 000 bécsi mázsa nyersvasat és 36 000 bécsi mázsa kovácsolt vasat állítanak elő, alkalmazottaik száma 470. A napóleoni háborúk lezárultával 1817—1819 közt komoly válságba kerül a vaskohászat, halmozódnak az eladatlan mennyiségek, az alkalmazottak 40%-át elbocsátják, jelentősen csökken a termelés. Az 1820-as évektől kezdve azonban ismét nő a termelés. Kísérletek folynak hengerelt vas előállítására az 1840-as évek elején Cserpatakon (Osrblie), de a nagy kereslet ellenére csak 1851 után tesz ki komoly mennyiséget a rúdacél. 1853-ban Podbrezován megépül a keverő- és hengermű, s ezzel már megkezdődik a gyár-

ipar korszaka. 1848/49-ben a vasművek a magyar kormány számára gyártanak fegyvereket, 1854-től azután a singyártás lesz a fő feladatuk. Az 1830-as évek végén az alkalmazottak száma a kincstári művekben 950 volt.

A második fejezet a technikai fejlődés kérdéseit tárgyalja. A korszak kezdetén a vasolvasztást általában ún. tótkemen-cékben (Blauofen) végezték, ezek igen sok fűtőanyagot fogyasztottak (a termelt vas 390—817⁰/₀-át). A kohók felállítá-sára nem a kemencék lassú fejlődése révén került sor, hanem sziléziai, szász és morvaországi mintákat honosítottak meg. Az 1830-as években a frissítő eljárásban bevezették a forró levegővel való fűjtatást. A kohókat állandóan üzemeltették (45—52 hetes turnusokról van szó), 6—8 ember dolgozott itt két műszakban. A kovácsolásnál most is vízzel hajtott kala-pácsokat alkalmaztak, a célnak megfelelően többfélét. Ugyan-csak az 1830-as években vezetik be a kettős fűjtatást, amelyet később rónici eljárás néven ismernek külföldön is, az első eredményes kísérleteket már a század elején végezték itt. Egyéb technikai újítások híján azonban a termelés jelentős növelése csak újabb kohók felállítása révén mehet végbe. A technikai fordulatot csak a hengerlés bevezetése hozta, ill. az 1870-es évektől kezdve a koksznak fűtőanyagként való felhasználása.

A következő fejezet az értékesítés problémáit mutatja be. Az 1870-es évekig a vasművek csak a kincstár saját szükség-leteire dolgoztak. Utána kezdődik meg a piacra való termelés, Opavában és Moravská Ostravában két lerakatot is hoznak létre, ahol a Garam menti vasáruk, mivel vámmentesen me-hetnek ki Magyarországról, alacsonyabb áraikkal nagy kelen-dőséghez jutnak. A termelés 25—30⁰/₀-a irányul ide, a többi pedig a magyarországi belső piacra, besztercebányai, sőt pesti nagykereskedők révén. A kereslet jóval nagyobb a termelés-nél, ezért a termékeket elosztják az igénylők közt, így többet tudunk az értékesítésről. Az 1817—19-es válság után már nem olyan erős a kereslet. Gyakorlatilag ekkor a termelés nagy többségét magánosok veszik át, bár jelentős részben a kincs-tár raktárai és lerakatai útján osztják szét. A termelés $\frac{1}{3}$ -a most is Morvaországba és Sziléziába irányul, ill. Galíciába is. 1842-ben új vámrendszert vezetnek be, ez megszünteti a kincs-tári üzemek vámmentes kivitelét, a magyarországi nyersvasat vámmentesen viheti ki mindenki, a vasárukra viszont vámtételt rónak ki. Az intézkedés a ciszlajtániai vasművek érdekét szolgálja. Ezért kénytelen a kincstár most már törődni az érté-

kesítéssel, ekkortól nyújtanak hitelt a nagykereskedőknek, s árendeményeket is tesznek. A piachoz való alkalmazkodást megnehezíti, hogy minden fontosabb kérdésben a bécsi kamarához kell fordulni döntésért.

A negyedik fejezet a munkásság helyzetét és küzdelmeit tárja fel. A munkaidő 12—14 óra, csak a keverő eljárás bevezetése után csökken itt 8—9 órára. A kovácsműhely, a szögkészítő műhely, meg a formázó műhely gyermekmunkát is alkalmaz, s ez jelenti a szakmunkások képzését is. A kincstár akkordbért fizet. Paulinyi sok adatot hoz erre a különböző korszakokban, s összeveti az élelmiszerárakkal, így látszik meg, hogy a legtöbb munkáskategória számára alig biztosítja a létminimumot. Olykor emelik a fizetést, vagy drágasági pótlékot adnak. A munkások nagyrészt a környékről járnak be, vagy az üzem körül épült házakban laknak. Vannak kincstári munkáskaszárnyák is, amelyekben 50 munkás lakik 4 helyiségben. Az élelmiszer zömét távolabbi vidékről kell ideszállítani. Komoly előny viszont a bányatársládák révén kapott segély betegség esetén, és a provízió, vagyis nyugdíj. Az erre vonatkozó adatok csak a XIX. században mutatják be ennek az intézménynek a működését. A munkások legnagyobb megmozdulása 1810 nyarán bontakozik ki, konkrétan az élelmiszerellátás nehézségei miatt, de sztrájkra is sor kerül, s a kincstár végül kénytelen a munkabéreket felemelni.

Az utolsó fejezet a vaskohászat jellegét vizsgálja. Paulinyi úgy látja, hogy az egész korszakot a manufaktúra időszakához sorolhatja. A manufaktúra-jellegre utal a nagyfokú munkamegosztás, az a tény, hogy az üzemek nagy tőkebefektetéseket igényelnek. A vasércellátás, ill. az energiaforrások szétszórtsága vezet az üzemek szétszórtságára, s ezen az egységes kincstári tulajdon sem változtat. A tulajdonos ugyan a feudális állam, mégis tőkés üzemről van szó, hiszen dolgozói munkabért kapnak, s még a fuvarozásnál vagy egyéb segédmunkánál bevont állami jobbágyság is kényszermunkabért kapnak. A szerző arra utal, hogy a kapitalizmusra való átmenet szempontjából a vaskohászat sokkal fontosabb szerepet játszott itt, mint a könnyűipar, persze a nehézipar is az egész ország agrárjellegéhez igazodott, mert végső fokon a nagybirtokosok szükségleteit elégítette ki.

Paulinyi munkája igen alapos és hasznos monográfia, az egész magyarországi iparfejlődés megértéséhez is jelentős segítséget nyújt.

NIEDERHAUSER EMIL

Akoš Paulinyi: Sociálne hnutie baníkov na strednom Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. Banská Bystrica, 1966, Stredoslovenské vydavateľstvo, 175 p.

(A közép-szlovákiai bányászok társadalmi mozgalmai a XVIII—XIX. sz. fordulóján)

A szélesebb olvasóközönségnek is szánt könyv a szerző nagy monográfiájának, amely a Garam menti vaskohászatról szól, mintegy mellékterméke. Gyakorlatilag az 1790—1815 közti korszakot tárgyalja, amikor a háborús konjunktúrával és az árak gyors növekedésével kapcsolatban a közép-szlovákiai bányászok helyzete megromlott. Mint a szerző a bevezetőben kifejti, a legtöbb mozgalom eddig vagy teljesen ismeretlen volt, vagy csak részleteiben tárta fel eddig a kutatás, ezért vizsgálja eseménytörténetileg is eléggé aprólékosan.

A könyv két nagy részre oszlik, az első rész két fejezetben a bányászat és a kohászat fejlődését, ill. az itt dolgozó munkások helyzetét mutatja, a második, terjedelmesebb pedig három, időrendben tagolódó fejezetben magukat a mozgalmakat. A bányászat és kohászat fejlődésére az jellemző, hogy a hagyományos nemesfémbányászat inkább csak stagnált, a nagymúltú rézbányászat már a hanyatlás állapotában volt, de éppen ezekben az évtizedekben terebélyesedett ki a vasércbányászat és a vaskohászat. A termelési adatok, amelyeket táblázatban közöl, csak hozzávetőlegesek, de nagyjából hiteleseknek tekinthetők. A nagyon sokféle kategória közt megoszló bánya- és kohómunkásság $\frac{2}{3}$ részét szakképzett munkások tették ki. Létszámuk 6500—7000 fő körül mozgott, de közvetve még sokkal többen tartoztak ide, egy 1781-es kimutatás szerint 40 465 fő tartozott a selmecbányai bányabíróság joghatósága alá. Hont, Bars és Zólyom megyék lakosságának kb. 14 $\frac{0}{10}$ -a állt valamilyen formában kapcsolatban a bányászattal és kohászattal.

A munkások zöme személy szerint szabad volt, s mentes a katonáskodás alól. A nagy fizikai megerőltetés az örökletes foglalkozásnál bizonyos testi elváltozásokat is hozott (általában alacsony termetűek voltak stb.). Felszíni munkánál gyermekmunkát is alkalmaztak, nőit viszont szinte egyáltalában nem. A föld alatti munkáknál a munkaidő 8 óra volt, egyébként 12—14. A szakmunkások, vájárok általában akkordbérben dolgoztak, a többiek időbérben. Paulinyi számításokat végez a bérek és az élelmiszerek összehasonlításával, kiszámítja egy család létminimumát, s megállapítja, hogy ebben a

korszakban a bérek mindig erősen elmaradtak a gyorsan növekvő árak mögött, s olykor még ezt a létminimumot sem biztosították, egyéb mellékes munkákra pedig a bányászoknak nem jutott idejük. A kereskedők spekulációi gyakran vezettek eladósodásra. A lakásviszonyok rosszak voltak, egy házra 11,09 fő jutott, szemben a 6,45 fős magyarországi átlaggal.

Az első nagyobb megmozdulás 1759-ben volt a drágaság miatt, a bányászok megtagadták a munkát, úgyhogy a hatóságok kénytelenek voltak a béreket emelni. 1805-ben volt ismét nagyobb megmozdulás ugyancsak az élelmiszerárak miatt, azután 1808-ban és 1809-ben. A besztercebányai alkamari körzetben, ahol a munkások kevesebben voltak, és szétzórtabban is helyezkedtek el, 1810-ben került sor nagyobb megmozdulásra, a rónici vasmű munkásai körében, itt sztrájk is volt, s végül a munkások béremelést kaptak, s a sztrájk vezetőivel szemben csak kisebb fegyelmi büntetéseket mertek érvényesíteni.

A legnagyobb megmozdulásokra ismét a selmecbányai körzetben került sor 1811—1813 közt. 1811-ben a pénz leértékelése miatt törtek ki mozgalmak, a vásárra jött árusoktól erőszakkal elvették áruikat. Azután 1812 februárjától kezdve mutatkozott újabb nyugtalanság, március 23-án nagy tömeg követelt béremelést. Ez volt az első megmozdulás egyébként, ahol nemcsak a nehéz gazdasági viszonyok robbantották ki az elégedetlenséget, hanem bizonyos politikai jellege is volt, a bányahivatalnokok visszaélései ellen is fordultak, mert azok állami pénzen saját személyi céljaikra dolgoztatták a munkásokat. A megmozdulás vezetői közül különösen a Koch testvérek tűntek ki, akik a módosabb bányászok közé tartoztak. Bécsbe és Budára, a nádorhoz is elmentek panaszaikkal, az udvari kamara külön bizottságot rendelt ki. A vezetőket végül 1813 nyarán letartóztatták, amikor Budán jártak (kettőt már korábban, bécsi követjárásuk alkalmával.) A bányahatóságok sokáig tehetetlenek voltak, mert nem volt kellő katonaság, amely megvédezhette volna őket, s ezért állandó engedményekre kényszerültek. A bányahivatalnokok közt is akadt, aki a bányászok mellé állt, mert ismerte nehéz helyzetüket. Csak a vezetők letartóztatása vetett véget a mozgalmaknak. Ján Koch meg is halt a budai börtönben, fivére, Matej kiszabadult 1816-ban (kétévi börtönnél nagyobb büntetést egyik résztvevőre sem mertek kimérni, s összesen csak három vezetőt ítélték el).

Befejezésként a szerző arra utal, milyen jelentős szolida-

ritás és szervezettség mutatkozott meg ezekben a mozgalmakban. A francia forradalom eszméinek a hatását azonban nem lehet kimutatni, legfeljebb halványan tudtak valamit arról a bányászok, hogy Franciaországban más idők járnak.

A könyv mellékletként két dokumentumot is közöl, eredeti szlovák nyelven.

A mozgalmak eseményeinek részletes ábrázolását az ismertetés keretei között természetesen nem tudtuk érzékeltetni, számos részlet igen jellemző fényt vet a korabeli állapotokra. Paulinyi könyve tehát a korabeli magyarországi társadalomtörténet egyik részkérdését, de igen jellemző részkérdését dolgozta fel nagy alaposággal.

NIEDERHAUSER EMIL

POLITIKAI TÖRTÉNET

Jacques Hannak: Männer und Taten. Zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung. Wien, 1963. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 151. p.
(Emberek és cselekedetek)

J. Hannak, az ismert szociáldemokrata történetíró és publicista ezúttal egy cikkgyűjteményt adott közre, válogatást az Arbeiter Zeitungban, s más újságokban és folyóiratokban megjelent írásaiból.

Az osztrák szociáldemokrata munkásmozgalom kiemelkedő képviselőiről (Adler, Renner, Otto Bauer, Austerlitz, Wilhelm Ellenbogen és mások) politikai pályafutásukról, emberi magatartásukról; a munkásmozgalom sorsdöntő eseményeiről (a hainfeldi kongresszus, 1889, az általános választójog bevezetése, 1907, az 1918-as januári általános sztrájk, az 1934-es bécsi felkelés) ad képet. A publicista jellemző ereje és felszínessége, s politikai elfogultság jellemzi a könyvet.

Az osztrák szociáldemokráciának legnagyobb érdeme, hogy felismerte a nagyobb területi egység jelentőségét gazdasági és politikai-hatalmi szempontból, s a dunai monarchia területi egységének fenntartására törekedett. A hainfeldi kongresszus jelentősége az egység megteremtése a munkásmozgalomban, azaz — írja a szerző — az ausztromarxizmus megszületése. A szociáldemokrata mozgalom legnagyobb alakja Renner. A mozgalomnak az a szárnya indított támadást ellene, amely fel akarta adni a régi Monarchia területi integritását. Pedig a dunai birodalom koncepciója — állítja a szerző — tette lehetővé, hogy a párt kiállta az I. világháború próbáját, megőrizte tekintélyét, s a demokratizmus bástyája lett az első köztársaságban.

Hannak felfogása szerint a szociáldemokrácia feladata a polgári szabadságjogok kivívása volt, majd azok megvédelmezése a fasizmus ellen. Az 1934-es bécsi felkelés az osztrák nép belső viszálykodásából született, polgárháború volt, s ez

a legnagyobb erkölcsi szerencsétlenség, ami egy nemzetet érhet. A szerző cikkei nyomán a szociáldemokrata párt valamifajta eszményített polgári demokrácia vezető ereje lesz, amelynek a legújabb időkben kettős harcot kell folytatnia: a fasizmus és a népi demokrácia ellen.

SOMOGYI ÉVA

J. J. Sheehan: The Career of Lujo Brentano: A Study of Liberalism and Social Reform in Imperial Germany.

Chicago, 1966. University of Chicago Press, 223 p.

(*L. Brentano életútja*)

L. Brentano, mint professzor és igen bőtermésű történész, nagy befolyást gyakorolt Németországban 1870 és 1918 között a gazdaságtörténet iránt érdeklődő kutatókra és egyetemistákra. A szerző főleg Brentano kiadatlan iratanyagára, Brentano volt ismerőseinek irataira, Brentano munkáira és másodlagos munkákra támaszkodott feldolgozása során. Műve sok vonatkozásban kiegészíti, közelebb hozza a „Kathedersozializmus” és a „Verein für Sozialpolitik” c. műveket.

Brentano angolbarát volt, a gazdasági liberalizmus híve, az angol szakszervezeti mozgalom ismerője és csodálója. Úgy vélte, hogy a társadalmi kérdéseket a fokozatos átalakítás lényegében konzervatív útján lehet és kell megvalósítani. Alapvetően liberális és free-trader maradt élete végéig; 1905-ig úgy vélte, hogy a munka és a tőke konfliktusait jelentősebb kormánybeavatkozás nélkül meg lehet oldani. 1917-ben a birodalom parlamenti kormányzása és a poroszországi általános szavazati jog bevezetése mellett állt ki. Brentano azonban az aktív politikai és pártharctól húzódozott. Közzsereplése eléggé jellegzetesen mutatta be a császári Németország problémáit.

H. H. É.

Jean-Paul Ollivier: Quand fera-t-il jour, camarade?

Histoire de la révolution d'octobre.

Paris, 1967. Robert Laffont, 387 p.

(*Az októberi forradalom története*)

Jean-Paul Ollivier francia újságíró az októberi forradalom félévszázados évfordulója alkalmából népszerű történeti

munkában eleveníti fel a századelő oroszországi eseményeit. A munka három részből áll. Az első rész fejezetei (1—12. l.) a világháború kitöréséig foglalják össze a forradalom érlelődésének történetét. A második rész (123—243. l.) a világháborús évekkel és 1917 első tíz hónapjával foglalkozik. A harmadik rész fejezetei részletesen leírják a petrográdi fegyveres felkelés és a szovjethatalom vidéki hódító útját (243—376. l.).

A szerző jórészt a magyar olvasó előtt már ismert köztörténeti és párttörténeti eseményeket ismertet. Újat annyiban nyújt, hogy a történetek leírását írói oldásban adja, messzeemenően hasznosítva azokat az értékes mesterfogásokat, amelyeket a francia történetírás a francia forradalom élményszerű megelevenítésénél felhasznált. Ollivier elsősorban a történelmi személyiség iránt érdeklődik, s a biográfiai kuriózumok érdekes kaleidoszkópját állítja össze.

A munkán meglátszik a szerző szovjetunióbeli tanulmányútjának jótékony hatása. Ismeri a szovjet történetírás alkotásait, s eredményeiket jól egybeötvözi az emigráns orosz irodalom és a polgári történetírás adataival. Ollivier egyforma biztonsággal használja fel a cári vezetőkörök, a polgári demokratikus irányzatok és a forradalmi munkásmozgalom tényanyagát. A teljes politikai horizont felrajzolására irányuló törekvését módszertanilag különösen értékesnek tartjuk.

Végeredményképpen Ollivier haladó szellemű, az októberi forradalommal melegen rokonszenvező könyvet alkotott, amelynek bizonyára nagy szerepe lesz a francia és általában a nyugat-európai olvasóközönség jobb tájékoztatásában.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

A. M. McBriar: Fabian Socialism and English Politics 1884—1918. Cambridge, 1966. University Press, X. 388 p.
(A fábiánus szocializmus és az angol politika)

A melbourne-i egyetemen tanító McBriar „pártatlan”, kívülálló objektivitással közelíti meg témáját. Könyvének bevezetése szerint csak a fábiánus doktrínával foglalkozik, a Társaság történetével és tagjaival csupán esetlegesen, de ez a korlátozás inkább szerénykedés. A Társaságot „történeti és kritikai módon” mutatja be, azt keresi, milyen befolyással rendelkezett London kormányzatára, a Liberális Pártra, a Független Munkáspártra és a Munkáspártra a fenti időszak-

ban. Módszere a fábiánus nézetek és az említett szervezetek politikájának összevetése, ha talál egyezést, akkor megkeresi annak forrását: egyéni hatás vagy kollektív nyomás eredménye.

Fő forrásait a Társaság Értekezései (Tracts) és egyéb kiadványai alkotják, valamint a tagok egyéni nézeteit tükröző, de a Társaságra jellemző művek. Ezek alapján megismerjük a fábiánusok gazdasági elméleteit, szociológiai nézeteit és politikai filozófiáját. A doktrína két összetevője a szerző szerint az angol liberális tradíció (elsősorban John Stuart Mill-en keresztül) és a londoni radikalizmus, másrészt a marxizmus. Ez utóbbi hatását sokan — köztük a Társaság tagjai is — tagadták. McBriar egyik célja a marxista hatás bizonyítása, annak igazolása, hogy a fábiánizmus lényegében része az európai szociáldemokrata mozgalomnak, tehát az illúzió, miszerint a fábiánizmus „egyedülálló, különálló és inszularis jelenség”, téves. Tételének bizonyításához hivatkozik a Szociáldemokrata Föderációra, mint marxista szervezetre, amelytől sok elméleti tételt kölcsönzött a Társaság, egyes vezetőkkel együtt (J. L. Jones és H. H. Champion). Ugyancsak hivatkozik az 1891-ben megjelent 29. sz. Fábiánus Értekezésre, amely olvasmányjegyzéket ajánl tagjainak, ezek között megtalálhatók Marx és Engels legfontosabb közgazdasági és történeti művei (a filozófiaiak nem) és Hyndman marxizmus-magyarázatai. Egyes fábiánusok kezdetben a marxi munkaértékelméletet vallották magukénak (bár a szerző elismeri, hogy azt nem értették meg egészében), majd taktikai megfontolásból tagadták elméleteikben a marxi hatást, hogy könnyebben megnyerjenek egyes radikális köröket. A 15. sz. Értekezés alapján a szerző ismerteti Marx hatását a fábiánusok történelemszemléletére és az attól való eltéréseket is.

McBriar kitér a korszak jelentősebb gazdasági és politikai kérdéseire is. Legérdekesebb fejezetei szerint a Társaság jelentős munkát végzett a London School of Economics alapítása, a Szegénnytörvény reformja és a nyugdíjak bevezetése terén.

A mintaszerű bibliográfia a kérdés irodalmán kívül közli az 1920-ig megjelent fábiánus művek jegyzékét is. A komoly tudományos apparátussal megírt mű elsősorban a szakembereknek szól.

JESZENSZKY GÉZA

H. Pelling: A Short History of the Labour Party.
New York, 1965. Macmillan, St. Martin'Press VII. 141 p.
(A Munkáspárt rövid története)

Az oxfordi egyetemen tanító H. Pelling célja népszerű összefoglalást adni a Munkáspárt történetéről, széles olvasóközönség számára. Az 1961-es első kiadás sikere után az új kiadás az 1964-es Labour-győzelemig viszi el az olvasót. A rövid terjedelemhez képest sokat ad, felhasználja a legújabb kutatások eredményeit. Elsősorban a párt belső összetételét, így a parlamenti párt, a pártvezetés, a Független Munkáspárt, az Országos Végrehajtóbizottság, a szakszervezetek és az egyszerű tagság (a „rank and file”) viszonyát, párton belüli súlyát ismerteti.

Ilyen terjedelmű műtől az olvasó inkább a legfontosabb tények közlését és magyarázatát várja, mint új koncepciókat, vitatható megállapításokat, nyitott kérdéseket. Nem éri az olvasót csalódás ezen a téren, kivétel csak a párt keletkezésének kérdése, ahol a szerző egyéni véleményét részletesebben kifejti. Felveti, miért nem következett be az, amire az 1867-es választójogi reform alkotói és ellenzői egyaránt számítottak, hogy a munkások a hagyományos pártok mögé fognak állni — aminek a következménye egyesek szerint az lesz, hogy a tömegek pusztán számuknál fogva hatalomhoz jutnak, amellyel élni nem tudnak és romlásba viszik az országot — a szimpatizáns liberálisok jóvoltából. Annak a feltevésnek, hogy a liberálisokat a munkások támogatni fogják, volt is alapja, harminc éven át a még nem egységes és nem öntudatos munkásság többsége hűségesen a Liberális pártra szavazott, a relatív jólétben élő munkásarisztokrácia megelégedett a saját sorai-ból kikerülő néhány, „Lib-Lab” képviselővel. A szerző úgy látja, csak a liberálisokon múlt, hogy nem alakultak át munkáspárttá, azonosulva választóik többségével. Kérdés, hogy ezt reális alternatívának hiszi-e a szerző, vagy csak elméleti lehetőségnek, hiszen ő maga hivatkozik arra, hogy a liberális vezetők nem érezték át a munkásproblémákat, az öreg Gladstone-t „missziója”, Írország pacifikálása foglalta el, térítette el a szociális törvényhozástól, míg a helyi liberális vezetők jórészt gyárosok és nonkonformista lelkészek voltak. A munkásosztály öntudata formálásában nagy szerep jutott a megszervezendő szakképzetlen munkásoknak — és a gyárosoknak, akik a szakszervezetek sikerei láttán létrehozták saját érdekvédelmi szervezeteiket azzal a céllal, hogy leszorítsák a

munkabéreket. A szakszervezeti vezetőket is a politikai harc felé vitte, önálló képviselők küldésére ösztönözte a bíróságok új gyakorlata, a szakszervezetek elleni számos döntés. Az így összeülő Munkásképviseleti Bizottságban a T. U. C.-nak volt döntő többsége, tehát olyanoknak, akik nem is vallották céljuknak a szocializmust, de a szervezet vezetésében számárányuknál sokkal nagyobb szerep jutott a Szociáldemokrata Föderációnak, a fábiánusoknak és a Független Munkáspártnak — szervezettségüknel fogva. A Taff Vale ügy azután meggyőzte az egész munkásosztályt az önálló párt szükségességéről — ami 1906-ban már szép eredményekhez is vezetett.

A könyvnek közel a fele foglalkozik a Munkáspárt történetének kezdeti szakaszával, az 1922-ig terjedő időszakkal. Itt, és a későbbiekben is, a szerző „pártatlan”, nem foglal állást a vitás kérdésekben, nem bírálja a párt tevékenységét, nem ad jellemzést az olyan ellentmondásos főszereplőkről, mint Ramsay MacDonald vagy Henderson. Az első két munkáspárti kormány, a gazdasági válság és a II. világháború éveivel nem foglalkozik részletesen. Elfogadja, hogy a szocializmus megvalósítása az adott helyzetben csak távoli perspektíva maradhatott, dicséri a munkáspárti kormányok külpolitikáját. Az 1945-ös választási sikert annak tudja be, hogy a párt a koalíció alatt gyakorlatot szerzett az államügyekben, sok középosztálybeli elemet megnyert, erős pártfegyelem alakult ki — mindezt Attlee-t és (főként Alan Bullock monográfiájára támaszkodva) Ernest Bevint dicséri.

Az 1950—51-es vereség okait a következőkben látja: jobb konzervatív pártapparátus, számukra kedvező választókerületi beosztás (1951-ben a Munkáspárt több szavazata ellenére kisebbségbe került), a Labour-vezetők kiöregedése és az új vezetők közötti ellentétek, a parlamenti vezetés és a párt szembe kerülése, a választók bizalmának megrendülése a külpolitikai nehézségek (Irán) és a koreai háborúval járó infláció miatt. A további hanyatlást a belső viszályokkal (főként a német újrafelfegyverzés, majd 1960-ban az egyoldalú leszerelés vitája), Macmillan ügyes kormányzásával és a gazdasági felfelé fordulással magyarázza.

A Munkáspárt gyors felemelkedését az 1960-as mélypontról a konzervatív párt hibái, a jelentkező gazdasági nehézségek tették lehetővé és — a szerző szerint — nem utolsósorban a párt mérsékelt irányzatának megszilárdulása.

Népszerűsítő és nem tudományos művel állunk szemben, melyet a történész számára szintézis-jellege tesz érdekessé.

JESZENSZKY GÉZA

Pierre Angel: Eduard Bernstein et l'évolution du socialisme allemand. Paris, 1961. Didier, 461 p.
(Eduard Bernstein és a német szocializmus)

A Sorbonne német tanszékének hagyománya, hogy időnként a német szocialista áramlatok, a munkásmozgalom fejlődéséről jelentet meg munkákat. A századforduló idején Jaurès írt e kérdésről disszertációt, később Charles Andler munkája kavart fel nagyobb vitákat. Pierre Angel doktori disszertációja rendkívül nagy forrásanyagra támaszkodik Bernstein hatalmas publikált munkássága és a róla megjelent feldolgozó irodalom mellett nagymértékben felhasználja a különböző levéltárakban őrzött publikálatlan anyagot is. A szerző az adott terjedelmi korlátok között teljességre törekszik. Bemutatja Bernstein családi és szociális környezetét, majd a munkásmozgalomba való bekapcsolódását az 1870-es években, svájci tevékenységét, a Marxhoz fűződő kapcsolatait, a Kivételes Törvények idején lefolyt vitákat, a londoni periódust és Bernstein eszmei fejlődését, majd az angliai élmények nagy befolyását hangsúlyozza 1888—1890 között — amivel tulajdonképpen zárja Bernstein életének első nagy szakaszát. A könyv második része már a revizionizmus „megteremtőjéről” szól. A nyitás ismét az angol befolyás körülbekötő ábrázolása 1890 és 1895 között, majd bekövetkezik a revizionista zászlóbontás Engels halála után az 1896—1898-as években. Angel részletes képet fest Bernstein elgondolásairól és külön-külön alfejezetben összeveti azt az „ortodox centrum” és a „marxista baloldal” korabeli irányzatával, kritikájával.

Angel a munka harmadik nagyobb részében két külön fejezetben vizsgálja Bernstein eszmerendszerének filozófiai és közgazdasági alapjait. Filozófiai vonatkozásban történelmi materializmusát analizálja, Marxszal és Baxszal veti össze, majd a kantianusokkal és Hegellel kapcsolatos nézeteit vizsgálja. Még részletesebben mutatja be a szerző Bernstein gazdasági tételeit, az érték, értéktöbblet, Marx Tőkéje és a koncentráció mind külön-külön alfejezetet kap.

A könyv nagyobb részt szentelt Bernstein társadalomkri-

tikai elgondolásainak; a munkásosztályról, a burzsoáziáról, a parasztságról, az osztályok egymáshoz fűződő kapcsolatáról vallott nézeteinek, amelyeket a szerző mind külön-külön alfejezetben tárgyal. Angel ugyancsak nagy gonddal dolgozta fel Bernsteinnek az államról, a proletárdiktatúráról, a forradalomról és a nemzetről kialakított gondolatait.

Bernstein tételei nyomban nagy visszhangot váltottak ki, s a szerző két nagyobb alfejezetben feldolgozta a korabeli szociáldemokrata és a polgári reagálásokat.

A kötet harmadik részében Angel a revizionizmus „diadalát” tárgyalja, Bernsteinnek a száműzetésből való hazatérését, az 1900—1914 között megjelent újabb írásait. Ehelyütt a szerző hangsúlyozza a következő alaptendenciákat: Bernstein a szociális rend, a demokrácia és a béke pacifista védelmezője lett. Egyúttal e korban fejtett ki nagyobb történetírói tevékenységet is — mint a szocializmus és munkásmozgalom megörökítője. Nagy figyelmet szentelt az imperializmus, a nemzet és a gyarmati kérdés problematikájának — ezekben újra megütközvén a forradalmi marxista felfogással.

Angel érzékelteti azt is, hogy kikre támaszkodhatott Bernstein a német szociáldemokrácián belül. Ehelyütt név szerint foglalkozik Auerrel és Vollmarral, majd az „imperialista-revizionista” csoportosulással, és az „agrárius revizionista körrel”. Szövetségesei támadtak a szövetségetek és a szakszervezetek körében is — ahonnan a párt túlságosan „baloldali” felfogását bírálták.

Angel sajnálatos módon Bernstein 1914 utáni útját már csak epilógusban, nagyon röviden tárgyalja, tulajdonképpen két periódusban: az első világháború éveiben, majd a weimari korszakban. Végül rövid összefoglalót nyújt, amelyben Bernstein eszmei és morális nagyságát dicséri, s mintegy „Anti-Marxként” magasztalja, mint a mai reformista-revizionista szociáldemokrácia nagy szellemi úttörőjét. Angel felfogása ugyan maradéktalanul „bernsteiniánus”, a munka viszont rendkívül anyaggazdag, bibliográfiai mutatója csakúgy jól használható, mint értékes és első ízben publikált levélanyaga.

JEMNITZ JÁNOS

Beatrice Webb's American diary. 1898. Edited by David A. Shannon. Madison, 1963. The University of Wisconsin Press, 181 p.

(*Beatrice Webb amerikai naplója*)

A kötet bevezetőjében Shannon ismerteti a napló megszületésének körülményeit, erőnyeit és gyengéit. A szerkesztő amerikai történész néhány dátumot az olvasónak különösen figyelmébe ajánl. Az 1858-ban született Beatrice 1890-ben ismerte meg Sidney-t s 1892-ben házasodtak össze. Ugyanebben az évben fogtak hozzá a szakszervezeti mozgalomról írott híres könyvük megalkotásához, amivel 1894-ben készültek el. Három évvel később pedig megjelentették „Az ipari demokrácia” című írásukat. Shannon éppen ezeknek figyelembevételével tartotta meglepőnek, hogy a Webb házaspár nem kereste meg az amerikai szakszervezeti vezetőket, a témát mintegy lezárva nem kutattak újabb mozzanatok után. Ekkoriban a helyi önkormányzat kérdése foglalkoztatta őket, s Amerikában is ilyen irányban kutattak. Ami az amerikai benyomásokat illeti, Shannon érdekesnek tartja az amerikai politikusok megelevenítését, de mindamellett úgy véli, hogy Beatrice Webbnél jó adag angol fensőbbiség akadályozta, hogy igazán megértse az amerikaiakat.

B. Webb meglehetősen lesújtó véleményt alkotott az amerikai képviselőházról. Meghökken a felszíniességétől, a képviselők kulturálatlanságától, s a Hyde-parkhoz hasonlította a beszélőket, azzal a különbséggel, hogy itt nem párhuzamosan emelkedtek a különféle szónoki emelvényekre. Megdöbbenette a koncepció hiánya, s mindez külön aggasztotta azért is, mert egy nagy nemzetközi történeti esemény megszületésénél tehette meg ezeket az észrevételeket: az 1898-as kubai válságnál, az amerikai-spanyol háború elhatározásánál, amikor is érdembeli parlamenti vitának nem lehetett tanúja, úgyszólván csak az Establishment működött. B. Webb maga is csipősen fogalmazott, s ő maga tette fel a kérdést: ki is kormányozza az Egyesült Államokat? A parlament erőtlén testület a szabályzatok s tagjai zömének gyenge színvonala következtében. A szenátus ugyan befolyásosabb, de a szenátorok nagy többsége nem ismeri a tényleges helyzetet. Az elnök, kivételes eseteket leszámítva, tanácsadóira és az előírásokra van utalva. A két párt szenátorainak kis csoportja, a bizottság elnökei, ezek azok az emberek — állapította meg B. Webb —, akik viszont magát az Establishmentet kézben tartják. Éppen ezért

nincsen valóban kialakult képviseleti rendszer az Egyesült Államokban.

B. Webb emellett számos más érdekes megfigyelést jegyzett fel az amerikai „származási” problémákról, a németek, írek, protestánsok és katolikusok ellentéteiről, a federális és a helyi szervek viszonyáról, az amerikai egyetemekről, s az egyetemi előadókról, ezeknek műveltségi szintjéről és beállítottságáról. Érthető módon foglalkoztatta őt az amerikai értelmiségieknek a „laissez faire”-t, illetőleg az állami beavatkozást sürgető, miként B. Webb írta, kollektivista elképzelései. Természetesen kitér a pártviszonyokra, a republikánusok és demokraták futó jellemzésére, majd a naplók jellegzetes szubjektívizmusával rögzíti benyomásait az amerikai nagyvárosokról: New Yorkról, Bostonról, Chicagóról, Pittsburghról. Az utóbbi helyen megrázó képet fest a híres Carnegie művekről, ahol a legborzasztóbb izasztó rendszerbe ütközött. Napi 12 óra volt a munkaidő, a munkások szociális és egészségügyi körülményeivel mitsem törődtek, s erőszakosan feloszlattak minden szakszervezeti tömörülést — mindezt olyan üzemekben, ahol ugyanakkor a legmodernebb technikát alkalmazták. Az objektív leírást B. Webb érdekesen élénkítette az üzem irányítóinak megjegyzéseivel, „pszichológiai alkatuk” leírásával.

Shannon említett bevezetőjében már meglepetésének adott hangot, hogy a Webb házaspár feltűnően került a szakszervezeti vezetőket. Mi hozzátehetjük: ezt tették a szocialistákkal is. Debs, Hillquit, De Leon neve nem fordul elő a kötetben. A hiányok ellenére — miként a Carnegie művek példája is bizonyítja — B. Webb éles szemmel világított rá Amerika szociális ellentmondásaira is.

JEMNITZ JÁNOS

Fedora Bikar: Uloga Ervina Saboa u radničkom pokretu Mađara i nemađarskih naroda Ugarske od 1900 do 1918.
(Különnyomat a Zbornik Historijskog Instituta Jug. Akad.
5. kötetéből, Zagreb, 1963. 223—346. p.)

(Szabó Ervin szerepe a magyarországi magyar és nem magyar népek munkásmozgalmában, 1900—1918)

Fedora Bikar mintegy hét éves tanulmánya Szabó Ervin szerepét vázolja fel a magyarországi magyar és délszláv mun-

kásmozgalomban. A munka két nagy részre oszlik. Az első rész valójában Szabó Ervin politikai tevékenységének elemzését tartalmazza a Szabó Ervin Válogatott Írásaiban (Bp. 1958) közölt művek és bibliográfia alapján. Új, ismeretlen forrásanyagot nem von be kutatásaiba és sajnálatosan mellőzi a Párttörténeti Intézet Archivumában őrzött Szabó Ervin-levelezést is. Ennek ellenére a szerző érdekes képet rajzol Szabó Ervin politikai tevékenységéről, újszerűen értékeli annak nem egy mozzanatát. Mindenekelőtt megállapítja, hogy helytelen Szabó életútját „szociáldemokra”, szindikalista és antimilitarista szakaszokra bontani. Véleménye szerint Szabó Ervin életműve csak mint egységes egész érthető meg s ha életének egyes szakaszaiban dominálnak is ilyen vagy amolyan jellegű politikai-ideológiai koncepciók, egységes egészbe fogja azokat Szabó töretlen forradalmisága.

A fiatal Szabó szocialistává formálódásának leírását követően a szerző azokat a Szabó Ervin műveket elemzi, amelyek a korabeli Magyarország megismerését szolgálták, s amelyek megalapozták Szabó politikai ítéleteit és tevékenységét. Különösen részletesen elemzi azokat a munkákat, amelyek a korabeli Magyarország nemzetiségi viszonyaival foglalkoznak, s megállapítja, hogy Szabó Ervin következetes internacionalizmus, a nem magyar népek önrendelkezésének elismerése volt az alapja annak a nagy befolyásnak, amelyet Szabó e népek szocialista mozgalmára gyakorolt.

Hasonlóképpen nagy teret szentel a szerző Szabó Ervin első világháború alatti antimilitarista tevékenységének is. Kimutatja, hogy az közvetlen előzménye volt a KMP eszmei és szervezeti formálódásának. E kérdésnél mintha a tényleges hatást eltúlozná; a „forradalmi szocialisták” számos rölpapját, megmozdulását írja le, s ezeket mind Szabó Ervin közvetlen hatásának tulajdonítja.

A tanulmány második része Szabó Ervinnek a szerb és horvát szocialistákkal fennállott kapcsolatait írja le. A magyar olvasó számára ez a viszonylag rövid leírás tartalmazza a legtöbb novumot. Forrásként főként Löbl Árpád novisztái történész publikációit (Milorad Popović és Szabó Ervin kapcsolatai; Dr. Krszta Iszkruljev és a szerb agitációs bizottság; Dr. Krszta Iszkruljev a délszláv területekről — megjelentek a Matica Szrpszka társadalomtudományi sorozatában, 1950., 1954. és 1958-ban), Dimitrije Tucović válogatott műveinek gazdag bevezetőjét, valamint V. Korač terjedelmes memoár-

jait használja, egyben — elsősorban Löbl munkáit — bírálja is.

Milorad Popovićről megállapítja, hogy — a Franciaországban tanult és fiatalon elhunyt forradalmár — szindikalista-ként érkezik Magyarországra, s rövidesen közeli kapcsolatba kerül Szabó Ervinnel. Jól ismeri Szabó Ervin ellenzéki csoportjának más tagjait, így — többek között — Dániel Arnoldot is, aki a szociáldemokrata párt 1905. évi kongresszusán szót is emel Popović védelmében. A magyarországi szerb szocialisták szervezésében, a Narodna Reč szerkesztésében Popovićnak a század elején — 1905-ig — vezető szerepe volt. Miután szindikalista irányvonala miatt összeütközésbe került a szociáldemokrata pártvezetőséggel, Belgrádba távozott. Ott a pártellenzékhez csatlakozott, alig néhány hónap múlva azonban meghalt. A szerző véleménye szerint Popović megítélése a jugoszláv párttörténeti irodalomban igazságtalanul szigorú; egyes tévedéseit — szerinte — abból lehetne levezetni, hogy egyáltalán nem ismerte a szerbiai társadalmi-politikai viszonyokat.

Szabó Ervin egyik legközelebbi munkatársáról és hívéről, dr. Krszta Iszkruljevről ír a szerző a továbbiakban. Megállapítja, hogy Iszkruljev a magyarországi szerb szocialista mozgalom egyik legeredetibb jelensége; jelentős publicisztikai és történetírói tevékenységet fejtett ki. Ma még nem alakítható ki végleges kép tevékenységéről, alakjáról. Tény azonban, írja a szerző, hogy Iszkruljev eddigi megítélése ugyanazokban a hibákban szenved, amelyekben Révai József Szabó Ervin-bírálata is; e bírálat egyes elvi mozzanatait — írja — Löbl akaratlanul is átviszi az ugyancsak szindikalista Iszkruljev értékelésére. Utal arra, hogy Révai bírálatával külön tanulmányban kíván foglalkozni, majd Löbl egyes Iszkruljevre vonatkozó megállapításait elemzi s megállapítja, hogy nem eléggé megalapozottak.

A könyv befejező részében a szerző Szabó Ervinnek a szerb és a horvát szocialista mozgalomra gyakorolt közvetett hatásáról ír. Itt több apró mozzanat érdemel figyelmet (mint például a horvátországi szocialista-üldözések idején a Crvena Sloboda budapesti megjelentetése), egészében azonban úgy tűnik, hogy a szerző helyel-közzel túloz is; Szabó Ervinnek vagy közvetlen környezetének tulajdonít olyan lépéseket, amelyek pedig, minden jel szerint, nem tőlük származtak. Egészében azonban a tanulmány érdekes új adalékok sokasá-

gáival gazdagítja ismereteinket a magyar és a délszláv szocialista mozgalmak kapcsolatairól.

MUCSI FERENC

Pierre Broué: Question chinoise dans l'Internationale communiste. 1926—1927. Paris, Presses Universitaires de France, 1965. 380 p.

(A kínai kérdés a Kommunista Internacionáléban)

Broué könyvének háttérét az ismeretes I. kínai forradalmi polgárháború és Csang Kai-sek 1927. évi államcsínye, a kommunisták sanghai lemészárlása, a forradalmi hullám elfojtása alkotja. A kötet felveti a Kommunista Internacionálé, Sztálin és a kínai párt kapcsolatát, Sztálin és Trockij vitáit, Mao Ce-tung és Csen Tu-hsziu eltérő állásfoglalásait, a francia kommunista ellenzékiek véleményét. A dokumentum kötet több szereplő (Csang Kai-sek, Cseng Tu-hsziu, Yuan Shikai, Mao Ce-tung, Csou En-lai, Li Ta-csao stb.) rövid életrajzi vázlatát is tartalmazza. P. Broué a dokumentumok alapján olyan következtetést enged leszűrni, illetőleg arra vezeti az olvasót, hogy a kínai forradalmi események elemzésében Trockijnak és híveinek volt igaza, a vereségért Sztálin okolható. A könyv kritikusan már felvetették, hogy Broué leegyszerűsíti a viszonyokat, s az akkori adottságok közepette (a kínai proletariátus kis száma, kevés tapasztalata és az adott történeti feltételek) a forradalom feltehetően mindenképpen bukárra volt ítélve.

JEMNITZ JÁNOS

Szpirosz Linardátosz: Posz eftászame sztin 4 Avgusztu.

H. n. 1967. Politikesz ke logotehnikesz ekdoszisz, 280 p.

(Hogy érkeztiünk el avgusztus negyedikéig?)

Szpirosz Linardátosz, a fiatal görög író-publicista-történész Metaxasz fasiszta diktatúrájának genezisért írta meg, az 1935. március 1-i venizelista puccstól 1936. augusztus 4-ig terjedő időszak történetét, népszerű formában, de a vonatkozó szakirodalmat alaposan ismerve és felhasználva, a korabeli sajtó megnyilatkozásaival illusztrálva, sok fényképmelléklettel. A maxista elemzés igényével, nem teljességre törekedve, de átfogó képet kíván adni az adott korszak görögországi osz-

tályviszonyainak sajátos alakulásáról, miközben figyelemmel kíséri a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokat is.

Az újabb kori görög történelem egyik legdrámaibb periódusa ez az alig másfél esztendő, benne sűrítetten a görögség legújabb történetének szinte minden ellentmondása felszínre kerül: burzsoázia és proletariátus között, de a burzsoázia különböző csoportjai között is, fasizmus és demokrácia, nemzeti politika és idegen (angol, francia, olasz) orientáció, republikánusok és monarchisták között az osztályharc rendkívül kiéleződik. Az események főbb mozzanatait ismertek. A monarchista restauráció koalíciójával szemben a liberális Venizelosz pártja elszigetelt, csekély tömegbázisú, eleve kudarcra ítélt katonai puccsal kísérli meg a hatalom visszaszerzését, s a nyílt fasiszta terrorhoz vezető restauráció megakadályozását. A puccs leverése alkalmat ad a monarchista blokknak a demokratikus érzelmű polgári és szocialista erők egyre nagyobb kiszorítására az államapparátusból és a hadseregből. A blokkon belül a mérsékeltebb Caldárisz-vezette irányzattal szemben növeli pozícióját Kondilisz csoportja. Kondilisz puccsal átveszi a hatalmat, és csalással rendezett népszavazással visszaállítja a királyságot, az angol imperializmus szolgálatában álló királynak azonban érdeke a burzsoázia pártjainak időleges egysége, ezért Kondiliszt meneszti. A kiírt választásokon a venizelisták és ellenfeleik között erőegyensúly jön létre, s komoly szerephez jut a szektás és jobboldali torzulásokon győzedelmeskedő, egyre eredményesebb szövetségi politikát folytató kommunista párt. Nem sikerül azonban népfront alakítása főképp a Liberális Párt vezetőinek politikája miatt, s a GKP és az Agrárpárt megkésett szövetsége sem tudja megakadályozni a fordulatot: az antivenizelista blokk eleddig szürke eminenciása, Metaxasz kerül a kormány élére, s a magukat lejáratott, egymással torzszalkodó polgári pártok jelentős ellenállása nélkül, a már teljesen jobboldali kézben lévő hadsereggel a háttérben, a király és Anglia jóváhagyásával fasiszta diktatúrát vezet be.

Linardatosz könyve a politikai eseményekre igyekszik koncentrálni, és sokoldalú állásfoglalással elemezni a korszak történetét. Nemcsak érdekes, olvasmányos a monográfia, de logikus vonalvezetésű, a folyamatot csomópontjaiban ragadja meg, lényeges összefüggéseket mutat meg. Nem hoz új tényanyagot, de szintetikus munkájának részeit egyénien csoportosítja. A korszak eseményeit állítva a középpontba, ritkán és akkor is csak jelzés-szerűen utal lényeges összefüggések múlt-

beli és közelmúltbeli előzményeire, így az adott problémákra megkísérelt válaszadás szükségszerűen hiányos. Több konkrét esetben hiányoljuk az előzményekre való utalást, így Metaxász alakjánál is, pedig nem véletlen a húszas években vitt szerepe sem (Venizelosz irányzatánál viszont igen dialektikusan mutatja meg a szerző Venizelosz előző pályafutását és politikai lényegét). Különösen fontos lett volna a Görög Kommunista Párt már évtizedes antifasiszta harcának bemutatása, még ha összefogottan is, az 1924-es III. (rendkívüli) kongresszustól kezdve, a maga töréseivel és a harmincas évek elejétől egyre felfelé való ívelésében. A GKP szerepének bemutatása az adott másfél évben különben is a könyv legkevésbé meggyőző, legelnagyoltabb problémaköre. Sokkal árnyaltabb elemzést érdemelt volna a párt harca a munkásegységért, a kispolgársághoz és parasztsághoz való viszonyának alakulása. A politikai események középpontba állításának elvéből nem szükségszerűen következik a gazdasági és kulturális vonatkozások mellőzése, vagy minimális említése. A kritikai megjegyzések azonban nem változtatnak azon a véleményünkön, hogy Linardatosz könyve érdekes, tehetséges kísérlet egy igen nehéz (és tudományosan korántsem kellően feldolgozott) korszak szintetikus bemutatására, s hibáival, csakúgy, mint pozitívumaival további elmélyült kutatásokra serkent.

SZABÓ KÁLMÁN

Alberto Balcells: El sindicalismo en Barcelona, 1916—1923.

Barcelona, 1965. Nova Terra, 191 p.

(*A szindikalizmus és Barcelona, 1916—1923*)

Barcelona és a katalán területek képezték a századfordulótól Spanyolországban az anarcho-szindikalizmus bázisát. A jelen kötet a forradalmas években vizsgálja a szindikalizmus (CNT) megerősödésének jegyeit, s a CNT tevékenységét, adott esetben együttműködését a szocialista szakszervezetekkel (UGT), valamint a katalán polgári demokratikus, vagy egyszerűen a katalán nagypolgárság autonomista frakcióival. Balcells adatszerű kimutatásokat mellékel az ország gazdasági életéről, a háborús konjunktúra hatásáról, valamint az azzal egyidejűleg jelentkező drágaságról, a városi lakosság növekvő számáról. Az olvasó adatokat talál a két szakszervezet taglétszámának hirtelen emelkedéséről (a CNT-nek Katalóniában 1915-ben 15 ezer, 1918-ban 73 ezer tagja volt, az UGT-nek

egész Spanyolországban 1915-ben 121 ezer, 1920-ban 211 ezer tagja volt).

Balcells a szakszervezeti, forradalmi erjedés kimutatása mellett rávilágít más, a spanyol politikai közéletre kiható tényezőkre is: a drágaság elégedetlenné tette a hivatalnokokat is, ami bizonytalanabbá tette a bürokrácia hatékonyságát. A katalán nagyburzsoázia a háborús konjunktúra folytán megerősödött, de a hasznot maga akarta megtartani, míg a központi kormány ebből kívánta a deficitjét törleszteni. A hadseregben is ellentétes tendenciák mutatkoztak. Az üzemeken belül sok helyütt a tőkés a konjunktúra kihasználása végett engedményeket tettek, másutt ezt megtagadták, s így robbant ki 1917-ben a vasutas-sztrájk is. Balcells sokoldalúan érzékelteti, hogy a feudális-nagytőkés csoportok konzervativizmusa mennyiben vált a forradalmi kitörések forrásává, miként közeledtek egymáshoz a progresszív-baloldali erők, s ugyanakkor az UGT akkori vezetői (pl. L. Caballero) mennyire féltek az idő előtti fellépéstől. A munkások spontán fellépése azonban 1917-ben már rákényszerítette őket, hogy a mozgalom élére álljanak. Ugyanitt a szerző arra is rámutat, hogy a kormányzat maga is provokálta az általános sztrájkot, amit nemcsak a munkásvezetők, hanem a polgári ellenzék is szóvá tett. A kormány ugyanis egy levert munkásmegmozdulás sikerével kívánta helyzetét stabilizálni. S e téren bizonyos sikereket valóban felmutathatott. Balcells felidézi, hogy az elégedetlenkedő katonatisztek miként sorakoztak fel mögéje — amit a kormány a maga részéről 1918 januárjában azzal is siettetett, hogy a hadseregben általános fizetésemelést foganatosított — akkor, amikor már a közhivatalnokok is szakszervezeteket alkottak, a távirdászok sztrájkot hirdettek. A közhivatalnokokkal szemben azután a kormány éppen e megbékített hadsereget tudta ütőkártyaként felhasználni mind a sztrájk megtörésére, mind pedig később e szakszervezetek feloszlatására. Balcells e tényekre hivatkozva hangsúlyozza, hogy a spanyol és az orosz helyzet között a leglényegesebb különbség alighanem éppen a hadsereg magatartása, a kormány szempontjából való felhasználhatósága volt. Emellett jelöli meg a szerző a bukás többi okaként a CNT vezetőinek bebörtönzését, a szocialista vezetők belső megosztottságát, a II. és III. Internacionálé hívei közötti vitát, majd azt a körülményt, hogy az andalúziai elégedetlen mezőgazdasági proletariátus nem lépett fel együtt s egy időben a távoli Katalónia munkásságával. Mindez csak egyik tünete volt annak, hogy a parasztság távolmaradt az

ipari munkásság harcaitól. A szerző az 1917-es év harcainak tanulságaként feljegyezte: a katalán nagybuzszoázia egy időre feladta azt a reményét, hogy az egész spanyol polgárság élén a politikai hatalom irányítását átveheti. Rövidesen megalakult a konzervatívokat, liberálisokat és a Ligát tömörítő koalíció, amely csakhamar fel is bomlott. A baloldalon 1917-ben ideiglenes akcióegység jött létre, de a sztrájk nyomán a CNT-ben az az irányzat erősödött meg, amely inkább hátat fordított a polgári baloldali köztársaságiaknak és a szocialistáknak. Végeredményben Balcells azt domborítja ki, hogy a csalódások a mérsékelt baloldal, valamint a konzervatív jobboldal visszaesését okozták, s mindkét póluson a radikális elemek törtek előre, a forradalmárok, illetőleg az alkotmányos rendszert diktatúrával felváltani kész jobboldali, katonai csoportok.

Balcells könyvéből az is kitűnik, hogy egyelőre a „végleges” következtetéseket egyik oldalon sem vonták le, s 1917 után még számos közvetítő megoldási kísérlet született, a pártok és csoportok újra megpróbálták régebbi kísérleteiket nagyobb sikerrel megismételni. A szerző nagy gonddal világítja meg a CNT 1918. évi kongresszusát, amelyen a politika-mentes irányzat teljes győzelmet aratott, s ahol Salvador Seguí és Angel Pestana vezetése megszilárdult. Érzékelteti, hogy 1918 végén, 1919 elején a katalán Liga miként aktivizálódott újra, s hogyan került sor 1919-ben újra kiszélesedő sztrájkküzdelemre. (Míg 1917-ben is bérkövetelések megtagadása, ezúttal is tipikusan gazdasági-szakszervezeti követelések robbantották ki a nagyobb viharokat.)

A szerző az 1917—19-es korszakhoz hasonlóan nagy anyag alapján világítja meg az 1919—1923-as években is a szakszervezeti, politikai és gazdasági mozzanatokat, ezek összefonódottságát. Vonatkozik ez az 1919. évi általános sztrájk kibontakozására, a nyolcórás munkanap kivívására, a mérsékelt liberális Romanones-kormány bukására, az ostromállapot bevezetésére, a szakszervezeteknek az új viszonyok közepette való továbbélésére. Balcells hangsúlyozza, hogy 1919 őszén a központi kormány közvetíteni próbált a kiéleződő szociális küzdelmeknél — ami teljes kudarccal végződött. A tőkések maguk rendkívül agresszívan léptek fel, s a munkáltatók barcelónai kongresszusa után hirdették meg 1919 november—1920 januárjában az általános „Lock-outot”, ami a szakvezetők, vagyis elsősorban a CNT hasonló radikalizálódására vezetett.

Balcells felfogásában szinte a „felvilágosult abszolutizmus” híveként mutatkozik be, ami ezúttal együtt jár a szakszervezetek bizonyos elismerésével, a tőkés „agresszivitásának”, az akkori államhatalmi szervek „butaságának” vagy „tehetetlenségének” helyenkénti szóvá tételével. Természetesen azonban sohasem áll a forradalmi munkásság oldalára. A nagy tényanyagot ismertető munka statisztikai táblázatot és rövid bibliográfiát is közöl.

JEMNITZ JÁNOS

Petrosz Ruszosz: I megali tetraetia. I. To xekinima.
H. n. 1966. Politikesz ke logotehnikesz ekdoszisz, 336 p.
(A dicsőséges négy esztendő indulása)

A görög ellenállás kérdésének szakirodalma az utóbbi években rohamosan gyarapodott. A vonatkozó monográfiák szerzői között azonban elvétve találkozunk olyanokkal, akik a marxista—leninista történetírás igényével kísérelik meg, akár csak a személyes visszaemlékezés népszerű formájában az események feldolgozását. Különös jelenségnek tűnik, hogy éppen az ellenállás vezető erejét adó baloldal képviselői jelentkeztek legkésőbbben írásaikkal. Nem magyarázza mindezt eléggé, hogy a hivatalos Görögország nem ismerte el a Kommunista Párt vezette ellenállók felszabadító harcát, s hogy hősei ellen, így Manolisz Glezosz ellen annyiszor indítottak hajszát, amint ezt a legújabban uralomra jutott diktatúra is mutatja. Legalább ennyire döntő ok volt hosszú éveken át az ellenállásnak az a lekicsinylő, egyoldalúan csak hibáit hangsúlyozó értékelése, amely a görög testvérpárt vezetésében több éven át monopolhelyzetet élvező, szektás és dogmatikus nézeteket valló Zahariádisz-csoport több irányadó állásfoglalásában tükröződött. Az ötvenes évek szektás torzításai mellett az ellenállás polgári szakirodalmának egyoldalú és sokszor a tényeket is meghamisító, az EAM és a KGP szerepét kicsinyítő jobboldali torzításaival szemben is az objektív tényekhez hű, sokoldalú, pártos szenvedélyű írások igénye megnőtt, megérett az idő a marxista eszmeiségű szintétikusabb munkákra is a görög folyóiratokban, különösen az Ethniké Antisztaszében (vö. a VILÁGTÖRTÉNET 7—8. sz. 165—167 alatti ismertetésünket) megjelenő rövidebb lélegzetű írások öröndetes gyarapodása mellett is. Ez az igény jellemzi az Avgi 1962—63-as cikksorozatából, Szt armata... Szt armata... (Fegyverbe... Fegyver-

be) címmel kiadott monográfiát, s még inkább elmondható mindez Petrosz Ruszosznak a szocialista országokban élő görög politikai emigránsok kiadójánál megjelent könyvére, amely egy a GKP-nak az ellenállásban betöltött szerepéről szóló háromkötetes monográfia első része, s az eseményeket az 1940 októberi olasz inváziótól egészen 1942 elejéig, az ELASZ megszervezéséig követi.

A könyv szerzője csaknem fél évszázada vesz részt a munkásmozgalomban, s az ellenállás éveiben a GKP Politikai Bizottságának tagja, nemcsak hiteles tanúja, de cselekvő részese a metaxaszi fasiszta diktatúra alatt illegalitásba kényszerített párt újjászervezésének, és a széleskörű antifasiszta népfront, az EAM megalakításának. A könyv a kronológiai elvet szerencsésen párosítja a tematikus elvvel (pl. egy-egy társadalmi osztály körében végzett munkánál). Népszerű formájú, elsőszemélyes visszaemlékezés, színes stílusú, élményszerű, ugyanakkor nem szűkölködik elemzőbb fejezetekben, amelyeket számos dokumentum szövegével és fényképekkel hitelesít. Szenvedélyes, polémikus írás, meggyőzően mutatja meg vitapartnereivel szemben, hogy az újjászervezett párt kollektív ereje és szervezettsége volt kezdettől fogva az ellenállás sikerének záloga.

A szerző néhány társával a hitleri csapatok bevonulása idején szökött meg Kimolosz szigetéről, ahová Metaxasz fasiszta diktatúrája internálta. A foglyok egyik része Krétába ment, ahol részt vettek a német invázió elleni harcban. A krétai harcokban elesett elvtársak harcáról szólva tényekkel cáfolja azokat a polgári véleményeket, miszerint a görög kommunisták csak a Szovjetunió megtámadása után vetették magukat az ellenállás küzdelmeibe. De éles cáfolata ennek a párt egész újjászervezési folyamata, amelynek leírásában számos eddig ismeretlen mozzanatról emlékezik meg a szerző. A marxista történetírás mind ez idáig adós volt az újjászervezésig tevékenykedő különböző kommunista csoportok jellegének értékelésével. Ruszosz elemzése messzemenően elvi, s nem hallgatja el az ún. Régi KB, vagy az Ideiglenes Igazgató Testület szektás és dogmatikus, illetve más taktikai hibáit (pl. a világháborúban az antifasiszta jelleg lekicsinylését, csak a Szovjetunió harcat ismerve el igazságos háborúnak) egyes tagjainak kiemelkedő egyéni képességei és későbbi önfeláldozó halála ellenére sem. A Ruszosz által feltárt újabb tények ismeretében még tisztábban látszik az a hatalmas munka, amelyet 1941 nyarán alig tucatnyi kommunista kezdett meg a pártegység helyreállítására az illegális hálózat kiépítésére és elvi szövetségi poli-

tika alapján az ellenállás megszervezésére. Polgári történetírók gyakran vádolják a Görög Kommunista Pártot, hogy az ellenállásban „monolhelyzetben” volt. Ennek tarthatatlansága Ruszosz könyvének tényeiből is kiderül. A párt kész volt együttműködni minden antifasiszta és hazafias erővel, s az együttműködéshez nem fűzött feltételeket (szemben Zervasz csoportjával, akik demagóg módon hangsúlyozott republikánusoknak propagálták magukat a kezdeti időszakban). Éppen a vezető polgári pártok (liberálisok, Néppárt) nem voltak hajlandók az együttműködésre. A velük való tárgyalásokról, csakúgy, mint a reformista irányítás alatt álló munkásszervezetekkel való kapcsolatokról, amely a munkás EAM megalakításához vezettek, sok új adatot tudhatunk meg a monográfiából. Igen érdekesek az illegális sajtó működéséről írt részek, fájdalmasan tanulmányos az ultraforradalmi elemek által korán kirobbantott drámai (1941 szept.) felkelésről írott fejezet. Az egész könyvön átvonul a gondolat, hogy a hatalmas szervezőmunka sikere a párt kollektív harcának eredménye. Nem áll ezzel ellentmondásban, sőt dialektikusan kiegészíti a munkában élenjáró elvtársakról rajzolt néhány, szinességében is tömör portré (pl. Sziándoszról és Glinoszról).

Ruszosz monográfiájának első része nemcsak értékes forrásmunka, de elvi tisztaságával, kritikai állásfoglalásával több részletkérdésben viszi előre a kutatást, ezért fokozott érdeklődéssel tekinthetünk a folytatás elé.

SZABÓ KÁLMÁN

Pierluigi La Terza: 13 ottobre 1943. La dichiarazione di guerra alla Germania di Hitler. Milano, 1963. Edizioni Milano Nouva, 116 p.

(1943. október 13. Hadüzenet a hitleri Németországnak)

A nápolyi születésű szerző a II. világháború előtti és alatti korszak ismert olasz diplomatája volt. Mozgalmas pályafutása során — különféle követségi beosztásokban — hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott Ankarában, Tiranában, Lisszabonban, Madridban, Ammanban, Koppenhágában, Moszkvában, Dzsharkartában és még néhány városban. Aktív diplomáciai tevékenysége folyamán fontos események szemtanúja, részese, sőt főszereplője lett. Személyes élményeiről több könyvet írt. Jelen munkája is ezeken alapul. Arról szól, hogyan, milyen előz-

mények után és milyen körülmények között üzent hadat az 1943. július 25-én megalakult Badoglio-kormány október 13-án a hitleri Németországnak. A hadüzenet átadása Madridban történt. A szerző, aki alig egy hónapja volt csak a madridi olasz követségen, mint tanácsos — személyesen vitte el e fontos dokumentumot Hans Heidrich Dieckhoffnak, a madridi német nagykövetnek. Pierluigi La Terza tehát valóban a szóban forgó esemény főszereplője volt. Visszaemlékezéseinek ez a tény nagy jelentőséget ad. De ha csak szubjektív benyomásait és részlet-megfigyeléseit írná le, ez a történészeknek nem sokat adna, legfeljebb az átlag-olvasónak szóló kuriózumot nyújthatna. A szerző azonban a haladó szemléletű, antifasiszta kortárs-politikus tárgyilagos szemével áttekinti hazájának a II. világháború számukra talán legnehezebb hónapjaiban kialakult helyzetét: keresi, kutatja, fejtegeti, elemzi az események okait. Több dokumentumot is közöl: leveleket, táviratokat, beszélgetéseket, kivonatol újság- és rádióközleményeket stb. Fejtegetései során visszamegy az olasz fasiszmus hatalomrajutásáig, a hitleri agresszióig, ír a Duce elképzeléseiről, tárgyalja a szövetségesek Olaszországgal kapcsolatos álláspontját és az olasz nép magatartását. Részletesen leírja a fegyverszünetet, illetve a hadüzenetet megelőző és követő nehéz problémákat, a „kullisszák mögötti” viták hosszú sorát: a súlyos helyzetbe került Olaszország történelmi döntést — szakítást a hitleri Németországgal — érlelő napjait. A szövetségesek júliusi szicíliai partraszállása után Olaszország valósággal két részre szakadt: délen Badoglio (Viktor Emmanuél király nevében és támogatásával — jöllehet ennek már gyakorlati jelentősége nem volt) fogta össze a demokratikus és antifasiszta erőket. A fasiszta pártot is feloszlatták. Északon ellenben még a fasiszmus az úr: Mussolini német segítséggel megszökött fogságából, és Olasz Szocialista Köztársaság néven fasiszta bábállamot szervezett, amelynek nyilvánvaló célja volt, hogy folytassák a háborút a hitleri Németország oldalán. A szerző hangsúlyozza, hogy Badoglióék első és legfőbb céljuknak tekintették, hogy a fasiszmus igájából kikerüljenek. Nem hallgatja el azt sem, hogy az olasz antifasiszta erők a szövetségesek partraszállása után is még bizonytalanok voltak, nem bíztak bennük százszázalékosan, mert azok hónapokig tétováztak és meglehetősen „hidegen” viselkedtek. Badoglio, de különösen külügyminisztere, Guariglia — azt szerették volna, ha minél gyorsabban elindulnak Róma felé, ahol az olasz haderők nagy részével egyesülhettek volna, de Eisenhowerék „nem akartak kockáztatni” —

írja. A Szovjetunióról keveset ír. A hitleri Németországgal való de jure szakítást a hadüzenet átadása jelentette. Ezt „fontos, hasznos és nagy horderejű” tettnek értékeli. „Az egyedüli út volt” — szögezi le. Kétségtelen, hogy az olasz demokratikus és antifasiszta erőknek ez a döntő lépése számos nehézségbe ütközött és újakat is állított eléjük. A szerző hangsúlyozza a fasiszta szellem továbbélését. A közel két évtizede fertőzött légkört nem lehetett egyik napról a másikra felszámolni. Azonkívül tevékenykedett a fasiszta Észak. Nemcsak a német és a madridi újságok nevezték szégyenletes lépésnek a hadüzenetet és Badogliót az olasz történelem árulójának, hanem a nagy északi újságok, a *Messaggero* és a *Corriere della Sera* is. Ugyanakkor a néptömegek antifasiszta érzelme megállíthatatlanul növekedett; ezt a fasiszták vérengzései csak elősegítették. Legközvetlenebb élményeiből részletezi a szerző, hogy a hadüzenet után mennyi nehézséggel kellett szembenéznie az „olasz kolónia” tagjainak a madridi fasiszta környezetben. A nyilatkozatok, cikkek, könyvek közvetett provokációin túl, még egy ártatlan olasz követségi levelezőt is meggyilkoltak az „ismeretlen tettesek”, akiknek kiderítésére Franco rendőrsége semmit sem tett. La Terza nem elfogultan ír: az olaszok hibáinak és tévedéseinek elemzésére (de egyben a vádak elutasítására is) külön fejezetet szentel. Ír arról is, hogy Mussolini Pauluccit (La Terza főnökét, a madridi antifasiszta olasz nagykövetet) akarta kinevezni külügyminiszterének. A szerző közli a rövid telefonbeszélgetést (1943. szeptember 18-án) is, amely során a nagykövetet a Duce erre felkérte. Paulucci igen udvariasan, de határozottan visszautasította a kérést. La Terza könyvét tárgyilagos, haladó szemlélet jellemzi, amit a diplomata-résztvevő szubjektív benyomásai és megfigyelései nemcsak élénkítenek, hanem alá is támasztanak.

EÖRY ÉVA

The Earl of Birkenhead: Halifax. The Life of Lord Halifax.
Boston, 1966. Houghton Mifflin Co., 626 p.
(*Lord Halifax élete*)

Kissé kiábrándító ez az életrajz. Túlságosan sok apró részlettel terhes. A nagy kutató munka eredményeit nem kellett volna szinte válogatás nélkül beágyazni ebbe a biográfiába: a kevesebb több lett volna ezúttal. Halifax gyermekkorára, családi örökségére, hajlamaira, különönc, mélyen vallásos atyjára vonatkoznak talán a legsikerültebb oldalak. Bár a szerző nagy

alapossággal tárgyalja Halifax közéleti tevékenységének főbb állomásait is: indiai alkirályságát, külügyminiszterségét, a második világháború idején Egyesült Államokbeli nagyköveti beosztását. A lapokból, a részletekből, a jellemzésből egy nagyobb államférfiú képe bontakozik ki, mint valójában volt lord Halifax, brit külügyér. Különösen fontos részadatokra a München időszak tárgyalásánál vártunk. Milyen szerepe volt ekkor Halifaxnak, milyen befolyási köre? Birkenhead, a szerző elítéli az angol megbékéltetési politikát. Az is világos, hogy lord Halifax Chamberlaint szilárdan támogatta ebben a kérdésben. Ami nem tisztázott: meddig, mikor és hogyan vesztette el illúzióit. Még 1939. szeptember 2-án is úgy vélte Halifax, hogy lehetne valami *modus vivendi*-t találni a németekkel. Az az érdekes, hogy a sikertelen megbékéltetési politika ódiuma egyaránt érte Chamberlain miniszterelnököt, Simon és Hoare minisztereket, de Halifax-et, aki legalább annyira felelős volt az események bekövetkezéséért, mint minisztertársai, valahogy elkerülte a közvélemény elítélése. Sőt, szinte hihetetlen, 1940-ben majdnem ő lett a miniszterelnök. És ami érdekesebb, ezt a kérdést nem tudja vagy nem akarja a szerző megválaszolni. Azért meglepő ez, mert ilyen nagy ígérennyel és nagy anyag alapján írt munkánál az olvasó ezt elvárta volna. Azt nem lehet felróni a szerzőnek, hogy Halifax vonzóbb egyéniségként lép ki az oldalak közül, mint a valóságban volt. Az életrajzírók közös hibája — ha hiba ez —, hogy szinte megszeretik hősüket, még-ha negatív hős is az.

H. HARASZTI ÉVA

A. Bullock: *The Life and Times of Ernest Bevin*. Vol. II.

London, Heinemann, 448 p.

(E. Bevin élete és kora. A munkaügyi miniszter)

E. Bevin már a hatvanadik életévében járt, amikor Churchill 1940-ben háborús kabinetjének egyik legfontosabb posztjára kinevezte. Bevin, mint munkaügyi miniszter, mindent alávetett annak a fő célnak, hogy Anglia megnyerje a háborút. Erőfeszítéseit, szervezőmunkáját, pártjához és a koalíciós háborús kormányhoz való viszonyát, e hosszú és komplikált történetet göngyölíti fel A. Bullock, részletesen adva elő az eseményeket. Műve nemcsak életrajz, hanem Anglia háborús erőfeszítéseinek megjelenítése. A szerző felfogása szerint — s ez vitatható — Chamberlain felfegyverkezési programja jó volt, csak igen

lassú. A háború első évében érte el a nácik fegyverkezésének szintjét. Churchillnek hat esztendei lemaradást kellett behoznia és kompenzálnia az angol felkészültséget a francia veszteség miatt is. Bevin, a szakszervezeti mozgalom erőskező embere átlátta, hogy a konvencionális pénzügyi politikával nem érhet el megfelelő eredményt. Legfőbb újítása az emberanyaggal való gazdálkodás forradalmasítása volt. 1943-ra Anglia fegyverkezése egyenlő volt Németországéval, pedig hat esztendővel később kezdte és utóbb állandó háborús támadások közepette építette ki. Angliában 22 millió ember, a lakosság kétharmada 14 és 64 életév között vagy a hadseregben vagy a háborús célok érdekében dolgozó üzemekben teljesített szolgálatot, s több mint egymillióan vettek részt az önkéntes alakulatokban. Ez aztán Churchill stratégiájának valóraváltását tette lehetővé.

Bevint eleinte sok kritika érte. De 1943-ra, amikorra eredményei mindenki előtt nyilvánvalókká váltak, a kritikus hangok egyre inkább Churchillre összpontosultak. A szerző sokoldalú, de sok vonatkozásban nem kielégítő jellemzést ad e két ember: Churchill és Bevin egymáshoz való viszonyáról, egymás iránti lojalitásáról a háború éveiben.

H. HARASZTI ÉVA

Santiago Carillo: Après Franco quoi? Paris, 1966.

Éditions Sociales, 190 p.

(*És Franco után mi lesz?*)

Santiago Carillo, a Spanyol Kommunista Párt főtitkára e könyvében sokoldalúan elemzi azokat a változásokat, amelyek a Spanyol Köztársaság több mint 25 esztendeje bekövetkezett bukása óta a Franco-rendszer keretei között is végbementek. Carillo érzékelteti a gazdasági és társadalmi struktúra módosulásait is, de figyelme elsősorban a politikai régióra irányul. Felsorolja és elemzi a baloldal szervezeteit, megjelöli a demokratá köztársaságiak, a keresztény demokraták, szocialisták és szindikalisták helyét, belső vitáit és problémáit. Igen részletesen, nagy meggyőző erővel ismerteti a kommunista párt programját, s mindezt összhangba hozza a spanyol politikai élet tényleges mozzanataival, sztrájk- és politikai akció-sorozatokkal. Áttekintést nyújt nemcsak a bal-, hanem a jobboldal erőiről is. Bemutatja az „új” és a tradicionális jobboldaliakat, a

Falangue-ot és a militaristákat, az Opus Deit és a monarchistákat. Sőt, a meglévő keretek között is megállapítja, hogy 1944-től a fasiszta elemek lebontásával egyidejűleg Franco ellensúlyként miként tartotta hatalomban a falangistákat és tábornokokat, vagy érzékelteti, hogy a Falangue-on belül miként küzd a szélsőségesen jobboldali, radikális, de szociális követeléseket is felvető áramlat azzal a csoportosulással, amely a hatalmi posztokon ülve a Franco-rendszer nagybirtokos-nagytokés osztályérdekeit védi. A változás közös és leglényegesebb elemének Carillo azt tünteti fel, hogy a mozdulatlan állapot megszűnt, Spanyolországban minden forrásban van. S ennek eredménye az, hogy a baloldal nyomására, de részben és esetenként a „felsők” alkalmassági reformszándékától is bátorítva a néptömegek számos jelentős, tényleges reformot vívtak ki. Így az 1962-es sztrájkok nyomán elérték a bérbefagyasztás feloldását, majd a hivatalosan létesített „állami” szakszervezetek váltak sokszor ténylegesen munkásérdekek megszólaltatóivá. Kikényszerítették a sztrájkok bizonyos elismerését, ellenzéki erővé változtatták az egyetemi diákok szervezeteit, s kivívták a katonai vizsgálóbíróságok jogkörének alapos leszűkítését. Mindez az eredmény — hangsúlyozza Carillo — nagyon viszonylagos, a jelenlegi rendszer jellegén még nem változtat. Mégis kezdete egyfajta mozgásnak, s maga is lehetőséget nyújt további sikerek eléréséhez. Carillo a lehetőségeket taglalja hosszabban, hogy a haladás tudatos híveit ennek alapján foghassák össze — immár a megvalósítás érdekében.

JEMNITZ JÁNOS

G. Mannerheim: *Erinnerungen*. Zürich, 1952. Atlantis Verlag, 560 p.

(Mannerheim emlékiratai)

Carl Gustav von Mannerheim 1867. június 4-én született; 1887-ben cári katonai szolgálatba lépett, s 1917-ben altábornagyként hagyta el az orosz hadsereget. 1918 januárjában a szerveződő finn fegyveres erő főparancsnoka lett, majd 1918 decemberében — távollétében — Finnország kormányzójává választották. A következő évtizedekben hol politikai, hol katonai téren játszik vezető szerepet. 1933. május 19-én nyújtják át neki a marsallbotot, 1939-ben ismét hadseregfőparancsnok, majd 1942. június 4-én, 75. születésnapján Finnország marsall-

ja címmel tüntetik ki. 1944. augusztus 4-én, 78. életévében köztársasági elnökké választják, majd jó másfél év múlva, 1946. március 4-én egészségi állapota miatt lemond. Élete utolsó éveit Svájcban tölti; itt írja meg emlékiratait 1948 szeptemberétől 1950 májusáig, s még megjelenésük előtt, 1951. január 27-én Lausenneban meghal.

Mannerheim emlékiratainak vaskos, elő- és utószón kívül 16 terjedelmes fejezetre tagolt kötete érdekes, sőt izgalmas olvasmány. A későbbi tábornagy tiszti rangját III. Sándor cártól kapja 1889-ben. Az utód, II. Miklós koronázásakor 1896-ban az ünnepi menetben közvetlenül a cár előtt halad, 75. születésnapján pedig Hitlernek, mint az maga mondotta ekkor, „az első világháború ismeretlen katonájának” szerencsekívánatait fogadja. A proletárforradalommal és a szovjethatalommal kezdetől fogva élesen szembenálló Mannerheim élete alkonyán arra kényszerül, hogy fegyverszünetet, majd békét kössön országá hatalmas szomszédjával.

Az emlékiratok első fejezeteiben részletes, egyben színes kép tárul elénk a 19. század végi és a 20. század eleji finn és orosz vezető rétegek életéről, a cári hadseregről. Mannerheim 1904-ben önként jelentkezik a japánok elleni háborúban való részvételre. Szeptemberben érkezik a frontra, s különböző kisebb vállalkozások után ott van a honfitársa, Oscar Gripenberg tábornok vezette, Szandepu elleni támadásban, 1905. január 10. és 18. között; a harctéren kapja meg ezredesi kinevezését. A háború kimeneteléről ezt írja:

„Az orosz vereség, belső rángógörcsöket eredményező következményeivel, melyek a császárságot alapjaiban rázkódtatták meg, döntő módon befolyásolta a világpolitikát. Egyik legdöntőbb következménye az volt, hogy a német birodalom sorsának intézői kilenc évvel később alábecsülték a keleti szomszédot, és kétfrontos háborúba bocsátkoztak.”

Mannerheim 1906 és 1908 nyara között lóháton bejárta Ázsiát. A Szamarkandból Turkesztánon, Szinkiangon, majd a Tjensan hegységen keresztül Pekingbe vezető, 14 000 kilométeres út felfedezési, térképezési, tehát, mint ő maga írja, katonai célokat szolgált. Élményeiről és tapasztalatairól Mannerheim több tanulmányt tett közzé; útinaplóját 1940-ben adta ki a Finn-Ugor Társaság.

Az első világháború előtti években Mannerheim egy ulánusezred parancsnoka, magát a háborút a varsói gárdalovasság dandárparancsnokaként kezdi. Lengyelországban, majd Galíciában harcol, itt lesz 1915 február végén a 12. lovashadosztály

parancsnoka. Az 1915. évi vereségek okai között első helyen a forradalmi agitációt és a fegyverhiányt említi. A csapatok ki-képzetlenül kerülnek a frontra, egyre kritikusabb lesz a tiszt-és altiszt hiány.

Mannerheim hadosztálya részt vesz Bruszilov támadásában, 1916 végén pedig Romániába vezénylik. 1917 februárjában, a forradalom előtti napokban, szabadságra utazás közben, útbaejti Pétervárt, kihallgatásra megy a cárhoz és a cárnőhöz. „Pétervárott nagyon nyomott volt a hangulat” — írja visszaemlékezéseiben. „Nemcsak a kormányt, hanem a cárt is nyíltan bírálták. Növekvő háborús fáradtság, gazdasági káosz és a szállításügy hanyatlása nyomta rá bélyegét a napi életre. Egyre ritkább lett az aprópénz...”

A februári forradalom után Mannerheim ugyan még viszsztatér a frontra, de nem tetszik neki a komisszárok növekvő hatalma. A nyár folyamán Ogyesszába megy betegszabadságra, innen pedig az októberi forradalom hírére Péterváron át Finnországba utazik. Kerek 30 esztendő cári szolgálatát emlékiratai e helyén „rendkívül gyümölcsöző”-nek nevezi. Szerinte Oroszország III. Sándor, a korlátlan hatalmú uralkodó idején „hatalma tetőpontján állott”. II. Miklósnak „haladást kedvelő” cárrá kellett volna válnia, de ez személyi tulajdonságai folytán nem tudott szabadulni atyja elveitől és tanácsadói befolyásától. Mannerheim idézi Nyikolaj Nyikolajevics nagyhercegnél a későbbi években tett látogatását, aki Párizs melletti lakóhelyén keserű szavakkal illeti az Oroszországot magára hagyó nyugati szövetségeseket, de aki elismerését fejezi ki, hogy Finnország bástya lett a bolsevizmus előretörésével szemben.

A könyv többi fejezetét ennek a bástya-szerepnek a taglalása tölti ki. Mannerheim részletesen leírja az 1918 január végén kezdődött finn „szabadságharcot”, a finn hadsereg szervezését, a német segítséget. Ez utóbbival ő határozottan nem értett egyet, s a harcok befejeztével, éppen a német katonai tanácsadók jelenléte és szerepe miatt mondott le és utazott külföldre. Londonban és Párizsban a fiatal finn köztársaság elismerése érdekében tárgyalt, majd kormányzóvá választása után, 1918 december végén tért ismét haza.

A finnek 1918 december végén Mannerheim kormányzói jóváhagyásával segélyhadtestet küldtek Észtországba, a szovjethatalom elleni harcra. Az Észt Köztársaság megalakulása után a finn önkénteseknek Mannerheim parancsára haza kellett térniük. Mannerheim nem akarta, hogy orosz területen

harcoljanak, „mert a fehérorosz vezetők következetesen ellene működtek Finnország, mint önálló nemzet elismerésének”.

1919 közepén Finnország köztársasági elnököt választott, ezzel Mannerheim kormányzósága véget ért. A tábornok a következő években részben szociális kérdésekkel foglalkozott, és több külföldi utat tett. Érdekesen írja le ismételt angliai és franciaországi, illetve németországi látogatását, indiai utazásait. 1931-ben a finn védelmi tanács elnöke lesz, ettől kezdve több éves harcot folytat a kormánnyal és a parlamenttel a haderő fejlesztéséhez szükséges anyagi hozzájárulás miatt. Többször megpróbálkozik egy finn—svéd szövetség létrehozásával, mely — mint keserűen írja — a svédek ellenkezésén ismételten meghiúsult.

Rátérve 1939-re, Mannerheim a nemzetközi helyzet és események leírása után részletesen ismerteti a szovjet—finn tárgyalásokat. Ő maga, saját bevallása szerint, kompromisszumot javasolt, annál is inkább, mivel a szovjet fél is engedett követeléseiből, de nem talált meghallgatásra. Az eredmény azután a szovjet—finn téli háború lett.

Az 1939. november 30-án kirobbant és 1940. március 13-án 11 óráig tartó téli háborúval az „Emlékezések” XIII. fejezete foglalkozik, közel 80 oldalon. Megtaláljuk benne a háború kitörésének leírását, a kiindulási helyzetet, a karéliei földszorokban, a Ladoga tónál és Soumussalmi környékén vívott harcok részletes taglalását. Megismerkedünk a „motti” fogalmával, amin a finnek az ellenfélnek erdős terepen való bekerítését értették. Helyi harcok után 1940. február 1-én Summa irányába szovjet támadás indult, ezt 6-án még nagyobb erővel folytatott támadás követte. Ettől kezdve a Vörös Hadsereg előnyomulását sem a külföldi önkéntesek segítségével, sem a nyugati hatalmaktól érkező hadianyag bevetésével sem tudták többé feltartóztatni. A finn hadsereg veszteségei mindinkább növekedtek, az emberanyag utánpótlása egyre nehezebbé vált. Az angol—francia közös főparancsnokság ugyan már 1939. december 19-én foglalkozott segédcsapatok küldésének tervével, de megvalósulása különböző okok folytán elhúzódott. 1940. március 7-én a finn kormány értesítést kapott, hogy egy francia—angol hadosztály, 15 500 fős létszámmal, március 15-én indul Narvikba, így március végén érkezhetsz meg Finnországba. Ezt még 3 angol hadosztály követi, egyenként 14 000 fős létszámmal.

„Látva az expedíció megvalósításával járó bizonytalanságot, és abban a biztos meggyőződésben, hogy az erők nem lesz-

nek elegendők, ha a háború tavaszra elhúzódik, a kormánynak március 9-én azt a kategórikus tanácsot kellett adnom, hogy kössön békét” — írja Mannerheim, a saját erők helyzete és a nemzetközi lehetőségek felmérének összegezéseként.

A magyar olvasó számára külön érdekes a külföldi önkéntesekkel és segítséggel foglalkozó részen belül a Horthy-Magyarországtól kapott segítség taglalása. Mannerheim ezt írja:

„Magyarország, ahol Horthy tengernagy kormányzó vette kezébe egy önkéntes hadtest alakítását, 25 000 jelentkezőt résztvevővel az élen állt. Az ország fenyegetett helyzetét figyelembe véve azonban a magyar kormány kijelentette, hogy 5000 embernél nem tud többet nélkülözni, akik közül egy jól képzett emberekből álló zászlóalj érte el Finnországot. A frontra azonban nem kerültek...” Továbbá: „... Magyarországot léghátró szereken kívül gránátvetőkkel, lőszerrel és kézigránátokkal” segített.

A könyv egy későbbi fejezetében Mannerheim elmondja, hogyan „kényszerült bele” Finnország a háborúba 1941 júniusában. Június 22-én reggel 6 órakor a német rádió közölte Hitler kiáltványát, melyben többek között az állt, hogy finn és német csapatok a Jeges-tenger partján egymás oldalán védekeznek a finn földet. Hitler ezzel akarta kész tények elé állítani a finneket. A finn csapatok június 25-én engedélyt kaptak arra, hogy viszonyozzák a tüzet, de a határt csak 28-án 24 óra után lépték át.

Mannerheim — mint korábban, most is — nagy súlyt helyezett az óvatos hadviselésre. A régi finn határ elérése után a csapatok általában megálltak és védelembe mentek át. Mannerheim nem volt hajlandó részt venni sem a Leningrád elleni támadásban, sem a murmanszki vasút ellen tervezett német akciókban, ismételt német sürgetés ellenére sem. Ha a csapatok helyenként mégis átlépték a régi határt, akkor ezt védelmi szempontokkal indokolták.

A szovjet kormány már 1943 nyarán tett kezdeményező lépéseket a finnekkel való békekötésre, a stockholmi szovjet követségen keresztül. A konkrét tárgyalások 1944 februárjában kezdődtek, majd a Vörös Hadsereg júniusi nagy sikerei után augusztusban és szeptemberben folytatódtak, immár Mannerheim köztársasági elnöksége idején. A szeptember 19-én aláírt fegyverszüneti egyezményrel szemben a németek tehetetlenek voltak, mivel a Vörös Hadsereg szeptember végére felszabadította egész Észtországot. Az egyezmény értelmében a finn területen levő csapatokat internálni kellett, s szeptem-

ber végétől a finn hadsereg harcban szorította ki a németeket az országból. Október végén Finnországnak már csak három legészakibb helysége volt német kézen, de egyes lakatlan területeken a németek 1945 április végéig tartották magukat.

Mannerheim könyve az ötvenes évek elején jelent ugyan meg, de aktualitása a magyar olvasó számára ma nagyobb, mint annak idején. Közel 75 év történetének átfogása komoly teljesítmény, különösen ha olyan — önmagukban is figyelemre méltó — szakaszokat tartalmaz, mint az orosz—japán háború, az 1917-es év, a második világháború. Az események megjelenítésének különös színt ad az a tény, hogy Mannerheim, a cári, majd finn katona és politikus ismerteti őket, az a Mannerheim, aki nemcsak cselekvő részese, hanem többször irányítója is volt a finn történetnek.

BORUS JÓZSEF

Demokratische Existenz — heute. Frankfurt am Main — Bonn, 1961—64. Athenaeum Verlag

(A kölni egyetem politikai tudományokkal foglalkozó kutatóintézetének sorozata)

A kölni egyetem kiadásában, dr. Ferdinand A. Hermens professzor szerkesztésében megjelenő sorozat előadásokat, tanulmányokat, vitairatokat tartalmaz. Feladata néhány aktuális politikai probléma megvilágítása (politikai és gazdasági vezetés kölcsönhatása, államigazgatás és demokratikus közélet viszonya, a kelet—nyugati kapcsolatok kilátásai, az NSZK elhelyezkedése a nyugat-európai integráció keretében stb.), feldolgozva a harmincas évek válsággal terhes légkörében és a hidegháborús időszakban bőségesen keletkezett történetfilozófiai és gazdaságpolitikai elemzéseket is.

Az írások arra törekszenek, hogy folytonosságot mutassanak ki a weimari köztársaság és a mai NSZK, illetve annak politikai berendezkedése között. A nácizmust nem a weimari rezsim ellentmondásaiból következő, hanem annak folytonosságát megtörő, attól elkülönítendő rendszerként tárgyalják. A szerzők célja, hogy kapcsolatot teremtsenek Nyugat-Németország és az európai demokratikus rendszerek között, bírálva az ott érvényes parlamentarizmus azonos sajátosságait, amelyek a kormányzat teljhatalmát veszélyeztetik és amelyek a baloldali előretörésnek helyet adhatnak. A „szélsőségek kikristályosodása” elleni rendszabályok szükségességére hivatkozó új érveket

és rendszabályokat keresnek a növekvő baloldali és marxista befolyás visszaszorítására.

Felesleges a szocialista rendszerrel kapcsolatos, kutatásokat nélkülöző, jórészt ugyanazokra a nálunk is ismert antikommunista könyvekre támaszkodó megállapítások cáfolata. Eltekintünk az egyszerűsítő, erejét veszített rágalmak bírálatától is. Figyelmünket azokra a fejtegetésekre fordítjuk, amelyek az NSZK-beli, politikai tudományokkal foglalkozók közti áramlatok létezésére vetnek fényt. A tanulmányok számos érdekes kérdést érintenek, amelyekre későbbi vitákban vissza kell térnünk.

A tanulmányok legtöbbet vitatott problémája az alkotmány, az alkotmányosság, azzal a hangsúlyozott céllal, hogy a demokrácia csak akkor gyökeresedik meg, ha tudatos hagyományokra építhet. Ezt a demokratikus előzményt a Weimari Köztársaságban látják. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik *Hermann Pünder: A birodalmi elnök a weimari köztársaságban c. 1961-es előadása*. (A szerző 1918-tól vezető állami tisztviselőként, majd 1952-ig, lemondásáig a Birodalmi Kancellárián dolgozott. 1945—48-ban kölni polgármester, később a Bizoniában létesített igazgatási apparátus egyik vezetője. Az előadók nagy része vagy egyidejűleg, vagy megelőzően aktív politikus, aki politikai közirői tevékenységet is folytat.)

Az előadás az 1918-as és az 1945-ös helyzetet állítja párhuzamba. Bírálja az 1918-as alkotmányt, hogy az a parlamenti pártoknak és harcoknak rendelte alá a végrehajtóhatalmat, sőt az elnök hatalma is a parlament jóváhagyásától függött, ezáltal kis és nagy pártok jelentős esetekben döntő szerephez jutottak. A népmozgalmak elleni intézkedéseivel Ebertet példaképnek említi, mint aki hajlandó volt a „szélsőségek elleni” szükséges rendszabályok meghozatalára. A szélsőjobboldali mozgalmak megjelenését a liberalizmus rovására írja. Úgy véli, azzal, hogy a baloldali fellépéseknek teret engedett, kihívta a jobboldal radikális ellenakcióit. A tanulmány az elnöknek adandó teljhatalom mellett száll síkra, de úgy, hogy hatalma érvényesítéséhez rendelkezék a parlamenttől független igazgatási és katonai apparátus fölött.

Ferdinand A. Hermens: Erkölc, politika és hatalom (Ethik, Politik und Macht) 1961 és

Leopold von Wiese: A társadalmi formáció erkölcsse (Ethik der sozialen Gebilde) 1961 művei történet-filozófiai, részben vallás-erkölcsi elemeket kombinálnak a mai polgári filozófiai

irányzatokkal és alkalmazzák a jelenlegi politikai gyakorlatra. Bizonyos fokig hasonlóképpen elvont jelleggel indul

Adolf Süsterhenn műve: *Az emberi jogok nemzetek feletti védelme Európában.* (Der Supranationale Schutz der Menschenrechte in Europa.) A szerző sorra veszi a Magna Chartától kezdve az Egyesült Nemzetek idevonatkozó 1948-as nyilatkozatáig az emberi jogok felfogását és gyakorlására vonatkozó statutumokat. Katalógusszerűen ismerteti az Európa Tanács 1949-es okmányát, amely a kultúra és jogalkotás egyeztetését a Tanács alá tartozó államokban az 1950-ben létrehozott Emberi Jogok Európai Konvenciójára bízta. A bizottság tevékenységéről adott perrendszerű beszámolók, az ítéletekről és állásfoglalásokról készült statisztika a Konvenció munkaképességét van hivatva bizonyítani. A szerző azt a tényt, hogy legtöbb elmarasztalás Németországot érte, egyrészt a náciizmus áldozatai iránti jóvátételnek, másrészt a háború utáni „menekültpolitika” következményeinek tudja be. Szerinte egyébként e jelenség az NSZK jogállam jellegét bizonyítja. Az NSZK ezen az alapon kezdeményezi az Európa-Konvenció hatáskörének kiterjesztését. Kezdetben a „Hatok”, majd a Strassbourgi Európa-tanácsban tömörült 17 állam számára javasolja meghatározott kérdéscsoportokra bizottságok szervezését, majd államok fölötti hatáskörrel működő egyesített szerv létesítését, benne látva a nyugat-európai integráció egyik elemét.

Ferdinand A. Hermens 1961-es, tehát egy régebbi nyugat-németországi stratégiai vonalvezetést tükröző „Kelet—nyugati konfliktus: Okok és álokok” című írása is idekívánczozik. (Der Ost—West Konflikt. Gründe und Scheingründe.) A mű, amely tudományos munkához mérten meglehetősen felületesen kezeli a szocialista országokban végbemenő változásokat, két elvet körvonalaz részletesebben. Az egyik, hogy mind a kapitalista, mind a szocialista rendszer klasszikus kategóriái eltűnőben vannak, egyre inkább a politika és politikai rendszerek primátusa érvényesül, azért a szocialista államok politikai formáiban kell mindenekelőtt változást elérni. A Nyugatnak társadalmi és szociális vonzóhatását növelni kell. Olyan külpolitikai akciókat kell kezdeményezni, amelyek a szocialista országok belpolitikájára hatást gyakorolhatnak. A másik tétel szerint: a szocialista országokban a katonai, technikai rétegek növekvő jelentősége, széles új, értelmiségi csoportok felnövekedése ellenére is fennáll és tartós a kommunista pártok politikai vezető szerepe, amely pedig a rendszer stabilitásának legfőbb tényezője.

Miután belátható időn belül nem lehetséges a rendszer

megváltoztatása, törekedni kell a rendszerben változást előidézni. Ez utóbbi legfőbb eszközének Hermens a minél gyorsabb és teljesebb európai integrációt tartja, a Szuez óta csökkenő katonai tekintély helyreállítását, egy új erőpolitika kibontakoztatását. Nem kevésbé nagy jelentőségűnek véli az egyes nyugati államokban a központi hatalomnak a parlament rovására történő megerősítését, a lelassult gazdasági konjunktúra újrafellendítését. A Keletre való ráhatásban az egyéni csoportos érintkezés hatékonyságánál többre értékeli az állami kapcsolatok bővülését. A marxizmus behatolásában viszont döntő mozzanatként azt jelöli meg, hogy a nyugati államokon belül erejét növeli az, hogy fenntartja mozgásképes politikai szervezetének, a pártnak a zártságát.

Ez képezi Hermens következő, sokoldalúan dokumentált könyvének is a mondanivalóját: mivel a 30-as válság és a 45 utáni pangás is a baloldalnak kedvezett, okvetlenül növelni kell az állam szerepét a gazdaság fejlesztésében és áldozatok árán is fenn kell tartani a „jóléti, szociális államot”. (Gazdasági és állami stabilitás 1964. — Wirtschaftliche und staatliche Stabilität.)

SÁGVÁRI ÁGNES

HÁGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA